

nyelvelsajátítás
nyelvrokonság o kognitív
modell / metanyelv leíró számítógép
idióma **ÉRDEKES** nyelv formális
néprajz norma pragmatika finnugor kompozicionalitás humor
NYELVÉSZET terepmunka interjú logika adatgyűjtés
kommunikáció gondolkodás adatközlő beszélő tabu szemantika lexikológia
dinamikus korpusz tabu kontrasztív változás
frazeológia alapnyelv veszélyeztetett dokumentáció
reprezentáció testrésznevek mondattan retorika közmondás
antropológia

Érdekes nyelvészet

ÉRDEKES NYELVÉSZET

Szerkesztette:
Szeverényi Sándor
Szécsényi Tibor

JATEPress
Szeged, 2015

Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudomány Tehetségműhely
Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Általános Nyelvészeti Tanszék

SZEGED, 2015

Jelen kiadvány megjelenését „A tehetség értékének kibontakoztatása
a Szegedi Tudományegyetem kiválósága érdekében” című,
TÁMOP-4.2.2.B-15/1/KONV-2015-0006 azonosítósámú projekt támogatja.

A projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

ISBN 978-963-315-252-2

Tartalom

Előszó	7
BAKRÓ-NAGY MARIANNE: A nyelvi tabu	9
FORGÁCS TAMÁS: „Közmondás nem hazug szólás”	23
KOZMÁCS ISTVÁN: Finnugor nyelvrokonság egykor és most	37
MALECZKI MÁRTA: A nyelvek és a gondolkodás logikái	47
NAGY ZOLTÁN: Szibéria néprajza és a város	57
NEMESI ATTILA LÁSZLÓ: „Te, figyelj, haver! Képzeld el...”	73
SIPŐCZ KATALIN: Testi kalandozások, avagy mire jók a testrésznevek?	85
SZABÓ TAMÁS PÉTER: Kutatói ideológiák és a személyes bevonódás dilemmája „terepen”	105
SZÉCSÉNYI KRISZTINA: Újszülött nyelvújítók	115
SZÉCSÉNYI TIBOR: Van-e a nyuszinak sapkája?	127
SZEVERÉNYI SÁNDOR: Rendkívül rövid bevezetés a dokumentációs nyelvészetbe	145

Előszó

2012 és 2013 tavaszi szemeszterében *Érdekes nyelvészet* címmel szabadon választható kurzust hirdetett a Szegedi Tudományegyetemen a Magyar Nyelvészeti Tanszék, az Általános Nyelvészeti Tanszék, valamint a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. A kurzusok célja az volt, hogy a nyelvészetet közelebb hozza a tőle ódzkodó egyetemi hallgatókhoz. A szervezők úgy gondolták, hogy ez leginkább akkor lehetséges, ha minden előadást más kutató, oktató tart, és arról beszél, amiről akar: ekkor tud legjobban kibontakozni, ekkor látható leginkább, hogy a nyelvész is ember, és imádja, amit csinál. Ez lehetett az illető szűkebb szakterületének áttekintése különös tekintettel a legújabb eredményekre, volt, aki saját kutatásairól számolt be.

A két félév során közel húsz előadás hangzott el, a három tanszék oktatói mellett más intézményekből is hívtunk meg kutatókat. Az előadások a nyelvtudomány legkülönbözőbb területeit érintette a pragmatikától kezdve a nyelvtörténeten át a finnugrisztikáig. Kötetünkbe az előadások fele fért bele, melyet reményeink szerint nem csak a nyelvészet szakos egyetemisták, szakemberek fognak olvasni, forgatni, hanem az érdeklődő „nagyközönséghez” is el fog jutni. Mert a nyelvészet érdekes.

A nyelvi tabu

Bakró-Nagy Marianne

SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

MTA Nyelvtudományi Intézet

1. Elöljáró megjegyzések

Aligha van olyan beszélői közösség a világon, amely számára ne léteznének szituációk, amikor a mindennapi kommunikációban használatos szókinccs elemei vagy szerkezetei ne lennének kerülendők. Az eufemizmusok, azaz szépítő kifejezések használata a sértő, bántó, vagy politikailag nem korrekt kifejezéseket segítik elkerülni, s főleg ez utóbbiak a könnyen változó társadalmi, politikai körülmények között mutatkoznak kevésbé stabilnak; elegendő *a néger*, *nigger* helyett korábban a *fekete bőrű*, majd *színes bőrű*, utóbb az *afroamerikai* használatára gondolnunk (Kennedy 2003). Ezért is nevezi Pinker az ilyen folyamatokat az eufemizmusok taposómalmának (Pinker 2007: 319–320).

Annak érdekében, hogy a nyelvhasználat során elkerülhető legyen mindaz, amiről a közösség a beszédet tiltja, egy sor olyan nyelvi eszköz jött létre, amelyeknek a segítségével a kommunikáció a tiltott dolgokról mégis csak megvalósítható. Ezeknek az összességét nevezzük nyelvi tabunak. A nyelvi tabut tehát a tiltott témáknak az elkerülésére irányuló, közmegegyezésen alapuló törekvés hozza létre: a téma beszédbeli elkerülése maga a nyelvi tevékenység („avoidance speech”), eredménye pedig a nyelvi tabu. Az eufemizmus éppúgy az elkerülésre irányuló igyekezet eredménye, mint a tabu, a kettő közötti, sokszor nehezen meghatározható különbség az elkerülést irányító normákban van. Ez a dolgozat a nyelvi tabut, s az azt létrehozó folyamatot mutatja be különféle aspektusokból. Azt vizsgálja, hogy melyek azok a normák, amelyek valaminek a beszédbeli elkerülését előírják (2.), hogy miért tekinthető a tabu-tiltások betartása a nyelvi moralitás követésének (3.), és hogy miért nevezhető a nyelvi tabuk egy része a beszédaktus fogalmi keretében a performatívumok egy sajátos típusának (4.).

2. Társadalmi norma és tabu

A társadalomban élő ember magatartását írott és/vagy íratlan szabályok irányítják. Az egyén a magatartását a közösség többi tagjának elvárásaihoz igazítja, amelyeket az elsődleges (családi) és másodlagos (intézményekben, pl. az iskolában elsajátított) szocializáció során tanul meg. Általánosan elfogadott definíció szerint a társadalmi norma olyan „magatartási szabály, amely a lehetséges cselekedetek közül előírja a

helyeset, a követendőt” (Horváth 2009: 1–2). A normák minden emberi közösség létfeltételéhez hozzátartoznak, függetlenül kortól, földrajzi területtől, társadalmi berendezkedéstől, s amennyire tudjuk, nem voltak még olyan társadalmi formációk, amelyekben valamilyen módon ne érvényesültek volna, hiszen rendet kölcsönöznek, írnak elő tagjaik számára. A neandervölgyi hordatársadalomban, amelyről feltételezhető, hogy rendelkeztek már bizonyos választási szabadsággal (pl. elsőként aközött, hogy alkalmazkodnak-e a körülményekhez vagy elpusztulnak), a legfőbb cél a közösség önvédelme volt a külső fenyegetésekkel szemben, ez pedig szabályokat írt elő. A normák elsajátítása és betartása komoly érdekhez fűződik: az ember társadalmi lényként kölcsönkapcsolatok hálójában él, a normák pedig az egyének magatartását kiszámíthatóvá teszik, ezzel egyfajta biztonságot nyújtva számukra.

Attól függően, hogy a társadalmi lét mely területére vonatkoznak, beszélhetünk szokásnormákról, erkölcsi és etikai normákról, vallási normákról, nyelvi normákról, illemszabályokról stb., a mindenkori társadalmi berendezkedéstől függően pedig ezek között szerepelnek a jogi normák is. Egyazon kultúrában a társadalmi norma és a jogi norma azonos értékeket követ, de abban már társadalmanként jelentősek az eltérések, hogy a társadalmi vagy a jogi normák túlsúlya biztosítja-e inkább egy közösség rendjét. Ott, s ilyen volt például az ókori athéni társadalom, ahol a társadalmi kontroll elég erős volt, jogi aktusokra jóval ritkábban került sor: a klasszikus athéni demokrácia kivételesen békés és rendezett társadalom volt, ahol erőszakos bűnesetek jóval ritkábban fordultak elő, mint más ókori társadalmakban, pl. a rómaiban. Nagyobb nyilvános összefüggéseken vagy utaztukban az athéniak nem viseltek fegyvert, s más óvintézkedéseket sem tettek az önvédelemre. Nem ismerték a hivatásos rendőrségnek vagy ügyészségnek megfelelő intézményeket sem, nem volt szükség rájuk. Igaz azonban, hogy a társadalmi kontroll gyakorlását Athén erőteljesen támogatta, ami nem azonos az önbíráskodással (Lanni 2009). Az értékelési mércék a társadalmi és a jogi normák között eltérőek: míg a jog tekintetében valami vagy elfogadhatatlan vagy sem, addig a társadalmi normáké fokozatos, az ideális és a nem ideális két pólusa között közbünső értékkel (pl. jobb – jó ... kevésbé rossz – rossz – rosszabb ...).

A normától való eltérés kockázattal jár: a közösség a normákhoz (is) viszonyítva méri tagjainak magatartását, s szabja meg azt is, hogy ha elvárásai nem teljesülnek, milyen módon szankcionálja a vétéseket, mely szankciók koronként és kultúránként lehetnek igen változók a kigúnyolástól a megszégyenítés változatos formáin keresztül akár a kiközösítésig. A normák nem érvényesülnek maradéktalanul, irányadó jellegük azonban fontos az együttélés szempontjából, s fogalmazhatunk úgy is, hogy a norma parancsolóerejétől függ a szankció szigorúságának foka. Alapvetően háromféle kontroll működik abban a társadalomban, ahol a jog intézményesített. Az egyéni erkölcs szabályait az ember maga vonatkoztatja önmagára, mellyel – nem utolsó sorban – védi is

saját arculatát, azaz igyekeznek elfogadhatóvá tenni magát önmaga és a közösség számára. A második a társadalmi normák rendszere, harmadik pedig a jogé (Ellickson 1991).

Amikor cselekszünk, törekszünk a közös normák ismeretében cselekedni, még akkor is, ha ezt nem mindig tesszük tudatosan. Hiszen egy szabály létezhetik annak ellenére, hogy az, aki betartja, talán nem is képes megfogalmazni a lényegét. Hasonló ez a nyelvtanuláshoz: egy nyelvet úgy is meg lehet tanulni, hogy egyetlen szabályát sem tudjuk felmondani (Ellickson 1991). Az ilyen „ösztönös” szokások gyakran ismétlődő cselekvések során alakulnak ki a közösségben, s sajátítódnak el az egyén által, olyannyira, hogy egy sor esetben automatikussá válnak. Európai vagy európai típusú társadalmakban például nem gondolkodunk azon, hogy nyilvánosan nem jelenünk meg ruha nélkül, vagy azon sem, hogy miként tisztálkodunk. Az illemszabályok betartása is magától értődő: közös étkezések alatt nem szokás bőfögni, valahova megérkezve vagy valakivel találkozáskor köszönünk. Elvárás továbbá az is, hogy közvetlen, személyes kommunikáció során a partnerünk szemébe nézzünk, mert a tekintet elkalandozása a figyelmetlenségnek a jele. Az ázsiai országokban viszont ez éppen fordítva van, udvariatlanságnak az számít, ha kommunikáció közben egyenesen a partner szemébe nézünk, jóllehet ezeknek a szabályoknak az áthágása nem jár sem erkölcsi, sem jogi következménnyel: a társadalmi kontroll örökös felettük.

A tabu, mely a legszigorúbb társadalmi norma, s mely egyszerűen fogalmazva **tiltást** jelent, történelmileg is igen elterjedt és ősi, s feltehetően a legismertebb az összes norma típus között – elhelyezése a normák között nem egyértelmű (s a szakirodalomban is megkérdőjelezhető az összevisszaság). Valójában minden emberi cselekvést szabályozhat tabu, és éppúgy kultúrafüggő, mint a társadalmi normák általában. Azokban a társadalmakban, amelyekben a jog intézményesített, egyes tabutiltások áthágása, az incesztus vagy a kannibalizmus, jogszabályok szerint büntethető is, de például vallási tabuk betartását (pl. a sertéshús fogyasztását a legtöbb muszlim kultúrában) már nem a jog szankcionálja. Azt lehet mondanunk tehát, hogy a tabu az egyes társadalmi normákon belül a legszigorúbb fokozatot képviseli.

A tabu lényegének megértése érdekében fontos tudnunk, hogy nincsenek olyan objektumok vagy cselekedetek, amelyek önmagukban és eleve tabuk lennének. A mindenkor társadalmi megegyezés jelöli ki azokat az élő, élettelen vagy absztrakt entitásokat, amelyek tabukká válnak akkor, ha bizonyos cselekvések irányulnak rájuk. És megfordítva: egyes cselekvések akkor esnek tabutiltás alá, ha meghatározott tárgyakra irányulnak. A tabu ezért egyfajta viszonyfogalom. A világ legkülönbébb kultúráiban például találkozni olyan állatokkal, amelyeknek megölése vagy fogyasztása tabuvétségnek számít. A mexikói kikapu indiánok között tilos megölni a hegyi oroszlánt, a prérifarkast, a préríkutyát, és a buffalo klán tagjai számára még a bölényt is, a szárnyasok közül meg a sást, a sólymot, a pulykakeselyűt, a baglyot, a vízityúkot,

a harkályt, a fecskét és még egy sor más madárfélét, de a kígyót, a békagyíkot, a pókot és még egyebeket is – meglehetősen sok élőlényt mindent összevéve (Latorre–Latorre 1976: 347–348). Vannak persze kivételek, de van két madár, amelyek abszolút tabutilalom alá esnek, a sas és a sólyom, ám tekintettel arra, hogy a kikapu indiánok fejdíszei részben éppen ezeknek az állatoknak a tollából készülnek (melyet a hiedelemvilággal kapcsolatos tények magyaráznak), megveszik olyanoktól, akik számára e madarak leölése nem tabu. A kikapuk között a felsoroltakon kívül más állatoknak a leölése vagy elfogyasztása nem tilalmas. Hasonlóképpen mindezek az állatok csak megölésük vagy elfogyasztásuk tekintetében számítanak tabunak, de például rájuk nézni vagy megérinteni őket, s viselni prémjüket vagy tollaikat már nem tilos.

A tabutilalom alá eső cselekvések és objektumok tehát kivételes csoportját képezik az objektumoknak és cselekvéseknek azáltal, hogy egymásra vonatkoztatva tilalmasak vagy kerülendők. S valóban, a fogalom eredeti tartalma Óceánia szigetvilágában, ahonnan a szó is származik (Bakró-Nagy 2008), olyan dolgoknak és cselekvéseknek a csoportja volt (illetőleg egy sor esetben még az ma is), amelyek elkülönítettek, érinthetetlenek, amelyeket nem lehet megenni, azaz tiltottak. Az antropológiai szakirodalom bőséges és rendszerint részletes leírását adja már a 19. századtól annak, mi mindenre vonatkozhatik tabutiltás, s annak is, vajon mi történik azzal, aki tudatosan (ez az egyén kockázata) vagy öntudatlanul vét e norma ellen. Attól függően, hogy mi a tilos vagy kerülendő, a kockázat lehet például metafizikai, fizikai vagy morális. Metafizikai értelemben vehető kockázattal jár a vallási tiltások áthágása. Egy sor esetben vallási szabályok határozzák meg bizonyos ételek fogyasztását. A legtöbb vallás tiltja például a vér fogyasztását és a dögevést, de mindemellett a világ számos pontján tilos a húsevő állatok megevése is, mely alól a medve, a kutya, a róka, a kacska, a krokodil vagy a cápa kivételt képezhet. A zsidó és a muszlim vallás tiltja a sertéshús, a hindu vallás a marhahús fogyasztását, a dzsainizmus pedig általában a húsfogyasztást. A muszlimoknál nem lehetséges az alkoholfogyasztás, a szikheknél a dohányzás. Az iszlám vallásjog, a saría bűnnek tekinti mindazokat a cselekedeteket, amelyeket a Korán tilt, s mivel a sertés húsának fogyasztását a Korán tiltja, e norma áthágását a saría előírásai szerint büntetik is. De büntetés lehet a vallási tilalmak áthágása esetén az is, ha úgy gondolják, hogy a vétők imája meghatározott ideig (vagy akár örökre) nem talál meghallgatásra, ami az egyén számára nagy fenyegetettséget jelent. A morális vétések áthágása ugyanis számos kultúrában nem választható el a vallási előírásoktól. Ilyen például az öngyilkosság, mely a világvallások többségben (pl. a kereszténység, az iszlám, a hinduizmus) tabunak számít.¹ Ez utóbbtól

¹ Az öngyilkosság jogilag büntethető volt a világ számos országában még a 20. század első felében is. Nagy-Britanniában például 1961-ben, Kanadában 1972-ben szűnt meg a büntethetősége annak, aki sikertelen öngyilkosságot hajtott végre. Indiában az öngyilkosságát túlélőt

függetlenül is sok helyen morálisan elfogadhatatlannak minősül, jóllehet jogi következménye nincs (mint pl. Japánban²).

Az öngyilkosság menedéke is lehet annak, aki valamilyen morális normának, pl. tabunak nem tud megfelelni. Jó ideje ismeretes tény, hogy Sri Lankán a halálozási statisztikákban messze az első helyet az öngyilkosságok arányszáma foglalja el.³ Részletes és körültekintő szociológiai és antropológiai vizsgálatok mutatták ki, hogy a háttérben a (növekvő tendenciájú) gazdasági célú külföldi munkavállalásnak és a területenként is változó rokonsági struktúrák hierarchiájának a bonyolult összefüggése áll (Widget 2012). Öngyilkosságot leggyakrabban azok követnek el, akik nem képesek vagy nem akarnak megfelelni a (mélyreható társadalmi és érzelmi jelentőséget megtestesítő) szűkebb rokonsági hierarchiától támasztott elvárásoknak, követeléseknek vagy köteleességeknek.⁴ Ezek a követelmények, úgy látszik, érinthetetlen tabuként jelentkeznek, mert a tőlük való megszabadulás módját az öngyilkosság jelentheti.

Ismereteink szerint egyetlen olyan tabu létezik, amelyik „kettős meghatározottsága” következtében eltér minden más tabutól, az incesztus (vérfertőzés). Egyik oldalról ugyanis társadalmi tiltás vonatkozik rá, másrésztől viszont biológiai törvényszerűség (amennyiben a közvetlen vérrokonok közötti szexuális kapcsolat eleve lehetetlen voltáról van szó⁵). Ez annyit jelent, hogy a társadalmi tiltás, ami övezi, olyan biológiai szabályt tilt meg, aminek (normális körülmények között) önmagában is érvényesülnie kell(ene). E tabu továbbá olyan tiltás, ami nem kultúrafüggő, nem köthető kitétetett társadalmi csoportokhoz vagy egyetlen történelmi korszakhoz sem (Shepherdson 2008: 19). Felmerül a kérdés, hogy ha biológiai szabály (mely megbízható kutatások szerint az állatvilágban éppúgy érvényesül, mint az emberi társadalomban), miért kell társadalmilag is tiltani, azaz miért vonatkozik rá kettős, biológiai és társadalmi tiltás. Egyszerűen azért, mert a társadalmi körülmények nem mindig normálisak.⁶

bebörtönzik, Szingapúrban is büntetik, Észak-Koreában az öngyilkos ingó és ingatlan vagyonát az állam elkobozza. Az öngyilkosság történetéről l. van Hooff 2000.

² Japánban csak a szamurájok rituális öngyilkossága, a harakiri (szepukku) volt elfogadható, de az is csak a szamuráj urának engedélyével.

³ <http://www.statistics.gov.lk/social/social%20conditions.pdf>

⁴ Melyek megkövetelik, hogy a külföldi munkavállalásból származó anyagi hasznot ne csak az birtokolhassa, aki előteremtette, hanem a család (vagy annak egy része) is, akár egyetért ezzel a munkavállaló, akár nem.

⁵ A különféle társadalmak más és más rokonsági relációkat jelölhetnek meg a vérfertőzés tekintetében tiltottnak.

⁶ Azaz nem érvényes rá az, amit Montesquieu így fogalmaz meg: „Amit nem tudunk az erkölcsök útján megtenni, azt nem szabad a törvények útján megtennünk.”

Az emberi nyelv és nyelvhasználat két tekintetben kötődik a tabuhoz. Egyrészt úgy, hogy a társadalmi normák egyike a nyelvi norma, mely éppúgy szabályozottságot jelent, mint a normák általában. Másrészt meg úgy, hogy vannak olyan cselekvések, amelyek másként, mint a beszéd révén, nem valósíthatók meg, s ha a cselekvésekre vonatkozhatnak tabutilalmak, akkor a csak a beszéddel elvégezhető cselekvések is lehetnek tabutiltás tárgyai.

3. Tabu és nyelvi moralitás

Tekintsük először a nyelvi norma és a tabu összefüggését, mindjárt előre vetve, hogy az utóbbi meghatározása már csak azért sem egyszerű, mert sokan sokfélét értenek rajta. Szempontunkból a következők között érdemes különbséget tenni. Egyrészt beszélhetünk mindazoknak a nyelvi, grammatikai tulajdonságoknak az összességéről, amelyek alapján valamely nyelvi változat (a standard, a dialektális, a szociolektális stb.) leírható, s amelyek megadják az adott változat normáját (például azt, hogy valamelyik változatban mik az ö-zés vagy i-zés szabályai), másrészt pedig mindazoknak a szabályoknak az együtteséről, amelyek valamely közösség nyelvhasználati normáit jelentik.⁷ Ebben az értelemben társadalmi nyelvi viselkedési szabályokról van szó, melyek éppúgy léteznek egy-, mint többnyelvű közösségekben. A norma szempontjából többnyelvű az a közösség, amelyben a mindennapi kommunikáció normájához két vagy több nyelv használata tartozik, és szabályok írják elő, hogy a beszélők milyen módon használják e nyelveket (Borbély 2014: 28, 68). A norma tehát előírja, hogy a beszélők mely helyzetben milyen nyelvi változatot alkalmazzanak (Tolcsvai Nagy 1998). Egy beszélői közösség nyelvi normái azonban nem csupán a nyelvhasználatban érhetők tetten, hanem mindazokban az értékelő vélekedésekben is, amelyekkel a közösség e normákhoz viszonyul (Labov 1972: 120–121), s mert a nyelv és a használata is állandó változásban van, mindez jelenti a norma változását, illetőleg a vélekedések változását is.

A nyelvi normák a társadalmi normákhoz hasonlóan erős tendenciákként jelentkeznek, amelyeknek a kialakulása és fenntartása a közösség kooperációjától függ, de amelyek alól vannak kivételek. A nyelv használati normáihoz való igazodás tehát felfogható úgy is, hogy a beszélő betartja-e a nyelv erkölcsi szabályait. A következő példa ennek a lényegét világítja meg. A Közép-Amerika délkeleti területén élő mopa maja indiánok rokonsági viszonyai között létezik egy nem vérségi kapcsolat, a *compadrazgo* (Danziger 2011 – e példa további leírása is ezen a munkán alapul). A kapcsolat két olyan felnőtt között jön létre, akik közül az egyik a másiknak a gyermekét valamilyen

⁷ Léteznek továbbá az ún. ideálisnak tekintett nyelvi normák, amelyeknek a használatát sokszor különféle (akár intézményesített) eszközökkel szándékoznak előírni; ezek a preskriptív normák, de ezekkel itt nem foglalkozunk. A nyelvi normákhoz l. még Bowerman 2006: 701 és kk.

katolikus egyházi esemény, szertartás során (pl. konfirmáció, házasságkötés) erkölcsileg és anyagilag támogatja. A spanyol *compadrazgo* elnevezés voltaképpen társ-szülői viszonyra utal, amelyben a *compadre* 'társ-apa'-t, a *comadre* 'társ-anyá'-t jelent. A hagyomány különféle változatokban az Ibériai félszigeten és Latin-Amerikában terjedt el, és a mopa maják között a legmagasabb rendű rokonsági viszonyt jelöli. A katolikus világrend fenntartása nem csupán ennek a rokonsági kapcsolatnak az intézményesült formáját kívánja meg a mopák között, de létrehívott egy olyan sajátos beszédmódot is, amely ezt az intézményesült rokonsági viszonyt a kommunikációban is kifejezi és ezáltal fenntartja. Valójában egy ünnepélyes tiszteleti nyelvhasználatról van szó, amelyet „nagy beszéd”-nek vagy „szépséges beszéd”-nek is neveznek. E rokonsági viszonyra lépők akkor válnak társ-szülőkké, amikor a legelső egyházi esemény során így szólítják egymást, s ettől kezdve a mindennapokban is ezt a „nagy beszéd” beszédmódot kell követniük. Ha nem így történik, az könnyen arra utalhat, hogy a társ-szülők például egymással vérfertőző⁸ vagy egyéb, meg nem engedett kapcsolatra léptek. Éppen ezért e beszédmódot azért is követniük kell, hogy erényes voltukat így is bizonyítsák. A tiszteleti magatartás, amelynek tehát e beszédmód is komponense, kizárja az összes további, a közösség erkölcsével ellentétes cselekedetet, így a gyilkosságot, az őszintétlenséget, a durvaságot, a lustaságot stb. De tiltja mindezek mellett a könnyed viselkedést, beleértve a nevetést, de még a mosolygást is e beszédmód alkalmazása során. Másként fogalmazva, ebben a tiszteleti kapcsolatban nem lehetséges úgy viselkedni, ahogyan azt valaki éppen akarná (Danziger 2011: 125), hanem ellenkezőleg, egy természetfeletti parancshoz igazodó tudatos és engedelmes alkalmazkodást kell követni. E magatartás olyan társadalmi és vallási tabut testesít meg, amelynek áthágása a közösség erkölcsi összeomlásával fenyegethet: a férfiak összeházasodhatnak az anyjukkal vagy a nagymamájukkal, az otthonok tárgyai vadállatokká változnának és elkóborolnának stb. E következmények tehát nem mint „egyszerű” társadalmi büntetések vagy megtorlások jelentkeznek, hanem a természet rendjének megsértéseként mint szükségzerű természeti csapások (Danziger 2011: 125). S mert a tisztelet kifejezése, tehát az előírásnak való megfelelés elsődleges eszköze a tiszteleti beszéd, ami sok tekintetben megfelel a rituális kommunikáció ismérveinek is,⁹ maga a társ-szülői kapcsolat mint intézmény benne testesül meg. Az akár húsz percig is eltartó üdvözlések

⁸ Hiszen ez rokonok között tiltott.

⁹ A rituális kommunikáció elsősorban, de nem kizárólagosan nyelvi jelenség; erősen formális, sűrű ismétlések jellemzik, kivételes kontextusokban vagy szituációkban fordul elő. Megvalósulhat előadások, drámák és vallásos rítusok formájában, amelyekben legkevesbé sem az információ tartalma vagy annak átadása a lényeges, hanem a kommunikáció módja, s legfőbb célja a közösség, a közösségi kultúra fenntartása vagy megerősítése (l. még Basso–Senft 2009).

fordulatai, az egymás egészsége iránti érdeklődés stb. képezik a konverzációk bevezetését, melynek során kötelező a beszélgetőpartner ismételt megszólítása. Az intonációban a magas és mély regiszterek használatának kerülése, a halk, ritmikus megszólalás ugyancsak kötelező, az arckifejezés visszafogott és rendszerint a beszélők nem közvetlenül egymással szemben helyezkednek el, kerülve a szemkontaktust is (Danziger 2011: 126–127). Az ilyen beszédmódnak a tettetése vagy utánzása a kozmológiai rend megzavarásának a vádját vonja maga után (Danziger 2011: 129). Fontos megértenünk, hogy nem olyan nyelvhasználatról van szó, amelyik tabu kifejezésekre vagy csak a tabunyelvre jellemző grammatikai tulajdonságokra építene – tudjuk, hogy ilyenek is vannak szép számmal. Itt a beszédmód képezi a tabut, amennyiben a hétköznapi, nem társ-szülők közötti kommunikációs mód az alkalmazhatatlan, s a „nagy beszéd” az erkölcsös nyelvi viselkedés, a nyelvi moralitás hordozója.

Vannak példák arra is, hogy intézményesített eszközökkel miként lehet szabályozni a tabutiltás áthágását, melyek közül az egyik legismertebb az Egyesült Államok FCC, azaz *Federal Communications Commission*¹⁰ elnevezésű testületének tevékenysége. Feladata a (nem írott, tehát rádiós, televíziós stb.) hírközlés szabályozása az összes tagállamban. Elsőrendű feladataik közé tartozik az obszcén kifejezések¹¹ vagy annak számító megnyilvánulások használatának tiltása.

4. A nyelvi tabu, a beszédaktus és a performatívumok

A világ nyelveiben, mint utaltunk rá, se szeri, se száma azoknak az állatoknak, amelyeknek vadászására és leölésére tabutiltás vonatkozik, de nincs ez másként egy sor növény esetében sem. A közösség úgy tartja, hogy a vadászat, vagy növények esetében a termés bőségét a róluk való beszéd veszélyezteti. Nevezhetjük mindezt babonának is, legyen szó a Feröer szigetek halászáiról, a cserkeszek vadászáiról vagy Pápua Új-Guinea kewa és kalam népeinek pandanusz dió gyűjtőgetőiről, de végső soron valamennyi azon az antropomorfizáló szemléleten alapul, amelyik emberi tulajdonsággal ruházza fel a természet tárgyait: értik az emberi beszédet. A vadászok, halászok tabunyelvei vagy a pandanusz tabunyelv (Pawley 2006: 2042) hátterében az a hiedelmen húzódik meg tehát, mely szerint az állatoknak, a növényeknek nem szabad meghallaniuk az emberi beszédet, ezért a velük kapcsolatos szavakat, kifejezéseket más szavakkal, kifejezésekkel kell helyettesíteni, amelyhez egyes grammatikai sajátosságok megváltoztatása is hozzájárulhat. A pandanusz tabunyelvet például a kewák csak azokon a területeken alkalmazzák, amelyen a dió terem, és csak a betakarítás idején. A jelentés módosításától

¹⁰ <https://www.fcc.gov/>

¹¹ Főleg a négybetűs szavakról van szó, melyeknek főnévként, igeként, melléknévként, egyáltalán bármilyen grammatikai szerepben való használatát tiltják (Wajnryb 2005: 5–14).

kezdvé a reduplikáción keresztül a szóösszetételig terjed azoknak szóalkotási módoknak a sora, melyeknek eredményeként előáll a pandanusz változat, pl. (Foley 1986: 44–45):

- (1)¹² a. standard kewa *aa* 'férfi' + *ugia* 'kitörni' + *si* demin. → pandanusz 'fiú, gyerek, fiatalember'
 standard kewa *mu* 'venni, vinni' + *pa* 'csinálni' → pandanusz 'kapni, járni, menni, jönni, állni'
- b. személyes névmások

névmás		standard kewa	pandanusz
SG	1	<i>ni pi</i>	<i>ni mupi</i>
	2	<i>ne pi</i>	<i>ne mupa</i>
	3	<i>nipu pia</i>	<i>aayagopa mupia</i>
DU	1	<i>saa pipa</i>	<i>saa mupapna</i>
	2		
	3		
PL	1	<i>niaa pima</i>	<i>niaa mupapana</i>
	2		
	3	<i>nimu pimi</i>	<i>aayagopanu pupina</i>

Az ilyen típusú tabunyelvek jellemzője általában a szókincs különbözősége, az elkerülés eszköze pedig a helyettesítés: a tabunyelv elemeivé vált szavak denotatív funkciója a tabuhasználatban megváltozik.

Ugyancsak helyettesítés történik a házassági¹³ tabunyelvekben is – közülük legismertebbek az anyósnyelvek –, amelyekben kultúránként más és más rokonsági relációban tilos nem csupán a rokon és a vele kapcsolatos egyéb hétköznapi dolog nevének a használata, hanem azoké is, amelyek hasonló hangzásúak (Fleming 2014: 117).

(2)¹⁴

nyelv	tabu tilalom alá eső név	hangalakilag azonos vagy hasonló, ezért tiltott szavak	
mongol	<i>tegsh</i>	<i>tegsh</i> 'szint'	<i>tevsh</i> 'fatál'
mwotlap	<i>pantutun</i>	<i>pane</i> 'kéz'	<i>tutun</i> 'forró'
kemba	<i>caa'mmíse</i>	<i>cancanáta</i> 'fecsegés'	<i>caakkise</i> (női név)
xhosza	<i>saki</i>	<i>ukusabela</i> 'hallgatni (vmit)'	<i>iswekile</i> 'cukor'

¹² Angol – kewa / kewa – angol kétnyelvű szótár: Franklin 2006.

http://www-01.sil.org/pacific/png/pubs/928474531046/Kewa_English_dict.pdf

¹³ Házasság következtében létrejövő rokoni kapcsolatok.

¹⁴ A mwotlap Vanuatun beszélt óceániai, a kemba Afro-ázsiai kusita, a xhosza Dél-afrikai bantu nyelv.

A bal oldali oszlopban a rokon személyneve áll, mellettük pedig azok a szavak, amelyeket ugyancsak kerülni kell, mert egy vagy több szótagjukban hasonlítanak rájuk. (E nyelvek szókincse érthető módon dinamikusabban változik, követése érdekes feladat a terepmunkás és a nyelvész számára.) A vadász tabu meg ez utóbbi közös vonása, hogy a „címeztek” nem hallhatják meg ezeket a szavakat, ezért kell helyettesíteni őket, de míg a vadász tabuban lexikális jelentésük alapján válnak tiltottá, addig az utóbbiban fonológiai alakjuk miatt, ami lényeges különbség: ezek a szavak alakjuk miatt tabuk, és nem jelentésük miatt.¹⁵ És vegyük észre azt is, hogy a *compadrazgo*-ban egyikről sincs szó, mert benne a standard változat elemei szabadon használhatók, megtartják eredeti denotatív jelentésüket és fonológiai alakjukat is, csak éppen egy eltérő beszédmódban. Azonban mindháromat összekapcsolja, hogy eltérő módon ugyan, de a standard, köznapi változat használata az, ami tiltott.

Fentebb mondtuk, hogy vannak cselekvések, amelyek csakis beszéddel valósíthatók meg: nevet adni valakinek vagy valaminek, megígérni valamit csak beszéddel lehet, mint ahogyan a bocsánatkérés sem megy másként. Mindezeket az aktusokat kísérhetik jellemző gesztusok, amik azonban másodlagosak, és nem helyettesíthetik a kimondott szót. E sajátos megnyilatkozások sikeres megvalósulásának a beszédaktusokban feltételei vannak (Austin 1990), különben a cselekvés maga, ill. annak elvárt eredménye nem következik be. Azaz boldogulási feltételeknek (*felicity conditions*) kell teljesülniük, hiszen nem nevezhető el senki és semmi, hacsak nincs, ami elnevezhető lenne, s bocsánat sem kérhető, ill. megbocsátásra sem lehet számítani, ha nincs kitől kérni, vagy ha a bocsánatkérés nem őszinte. Ezért a beszédaktusok performatívumok: kimondjuk azt az aktust, amelyet a kimondással végzünk (pl. az ígérés kimondása az ígélet aktusa). Kérdés, hogy a tabunyelvek használatának vagy a beszédbeli tabutörésnek mi a viszonya a performatívumokhoz? A kérdés legkönnyebben az obszcén szavak használatának, a káromkodásoknak az aspektusából érthető meg.

Az obszcén szavak körén belül az ún. négybetűsök¹⁶ használata, hangozzanak el bármilyen kontextusban, performatívumok, azaz a legkevésbé arra a testrésze vagy cselekvésre utalnak, amelyekre referenciális jelentéseik szerint utalhatnának. Használatuk oka változó, célja azonban mindig a sértés, függetlenül attól, hogy mi az eredeti jelentésük. Kontextustól függően szerepelhetnek akár nyomatékosító elemként, felkiáltásként vagy diskurzus partikulaként. A következő két szövegrészlet a *Kék bársony* („Blue Velvet”) című 1986-os amerikai filmből való, amelyben az egyik szereplő egyszer referenciális funkcióban (3a), másodjára káromkodásként (3b) – voltaképpen nyomatékosító elemként – használja ugyanazt a szót (Queen 2015: 205):

¹⁵ Hasonló következtetésre jutott Diffloth is (1980).

¹⁶ Az angolban az ún. nagy hatos (*fuck, cunt, cock/dick, arse, shit, piss*) tartozik ide.

- (3) a. Baby wants to fuck.
b. ... don't you fucking look at me.

A káromkodások esetében a sértő funkció nem függ a boldogulási feltételek teljesülésétől, mert hangozzanak el bármilyen szituációban vagy kontextusban, az aktus maga bekövetkezik. Elgondolások születtek arról, hogy a káromkodásokkal együtt a tabunyelveket is azok közé a performatívumok közé sorolják, amelyekhez nem, vagy nem mindig elengedhetetlen a boldogulási feltételek teljesülése (Fleming 2014: 116–117), s az egyetlen kivételt a nevek (voltaképpen elnevezések) jelentenék (Fleming 2014: 147). Ez utóbbiak kontextustól függetlenül is performatívumok, akárcsak az obszcén kifejezések, vagy Tahiti uralkodójának a neve, akár jelen van, akár nem. Mindazoknak a szituációknak, illetve kontextusoknak az elemzése azonban, amelyekben a tabunyelvek használatosak, arra engednek következtetni, hogy a kép nem ennyire egyértelmű, s ennek megértéséhez elegendő utalnunk a *compadrazgo*-ra, ill. a pandanusz tabura. Mindkettőnek a használata csak jól meghatározható kontextusban performatívum: az előbbi esetében a társ-szülő jelenléte a feltétel, az utóbbiban pedig a növény közelsége. Nem beszélve mindazokról a további vadász tabukról vagy házassági változatokról, amelyek esetében az, hogy kiknek a jelenlétében alkalmazandók az elkerülő kifejezések, meglehetősen jól meg vannak határozva (ehhez l. Fleming 2014 kiváló tipológiáját). Ezek a változatok egyébként világosan példázzák a nyelvi tabunak és a társadalmi normáknak az azonosságát: a társadalmi normák mindig kontextusfüggők, azaz hipotetikusak, mert csak meghatározott feltételek (vö. boldogulási feltételek) teljesülése esetén érvényesülnek. Egyelőre nincsenek pontos felmérések arról, vajon a szituációfüggő vagy a szituációfüggetlen tabunyelvek vannak-e többségben a világ kultúráiban – intuitive valószínűleg az utóbbira lehetne voksolni. Tehát azokra, amelyek például az obi-ugor medve tabu köré épültek (Bakró-Nagy 1979): a medve nevének, ill. bármilyen más tárgynak, cselekvésnek stb. a kimondása, ami hozzá kötődik, általánosan tabu. E változat mögött is ugyanaz az antropomorfizáció rejlik, mint amiről fentebb már volt szó. A medve az obi-ugorok hitvilágában érti az emberi beszédet, de ami még ennél is fontosabb, feladata a hamisan esküvők megbüntetése. Márpedig esküdni csak szóban lehet.

Végezetül a következőket érdemes megjegyezni. A nyelvi tabura vonatkozó legtöbb leírás, sokszor az eufemizmusok tárgyalásával összevonva (pl. Allan–Burridge 2006), mindenek előtt arról ad számot, hogy a világ különféle nyelveiben a tabunak számító cselekvéseknek vagy entításoknak mi a neve, mi az, amit nem lehet kimondani, de ezzel együtt arról is, hogy a nyelv miként cselezi ki a használatukra vonatkozó tiltásokat annak érdekében, hogy a kommunikáció ne akadjon meg. Általánosan, a társadalmi élet sokféle összefüggésére igaz, hogy minél erősebb tiltás vonatkozik valamire,

egyrészt annál inkább jelöltebb a cselekvés maga, másrészt pedig annál figyelemre méltóbb a találékonyosság, amellyel igyekeznek kibújni a tiltás alól, s a nyelvi tabuk vizsgálata is ezt támasztja alá. Vizsgálják tehát szemantikai, lexikológiai, fonológiai, grammatikai jellemzőiket. A figyelem fókuszába a legutóbbi időkig leginkább ez a referenciális aspektus került, ami egyúttal azt is jelenti, hogy főként azoknak a jelenségeknek a feltérképezése volt a cél, amelyek köré a tabunyelvek épültek. Ez a dolgozat a nagyon érdekes, de már sokszor és sok helyen ismételt példák felsorolása helyett, mint amilyenek a férfi beavatási nyelvek vagy a halottak nevei körötti tabutiltások, inkább néhány olyan szempontra irányította rá a figyelmet, melyek a tabunyelvek tipológiai megközelítéséhez segíthetnek hozzá.

Hivatkozások

- Allan, Keith – Kate Burridge 2006. *Forbidden Words Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bakró-Nagy, Marianne 1979. *Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bakró-Nagy Marianne 2008. A tabu születése. (Előleg egy fogalomtörténeti elemzésből). In Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.) *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. (Uralisztikai tanulmányok 18.). Budapest: ELTE Finnugor Tanszék – Numi Tórem Alapítvány. 69–79.
- Basso, Ellen B. – Gunter Senft 2009. Introduction. In Ellen B. Basso – Gunter Senft (szerk.) *Ritual Communication*. London – New Delhi – New York – Sydney: Bloomsbury Academics. 1–19.
- Borbély Anna 2014. *Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben*. Budapest: L'Harmattan.
- Bowerman, Melissa 2006. Norms and Correctness. In Keith Brown (szerk.) *Encyclopedia of Language and Linguistics* 8., 2nd ed. Oxford: Elsevier. 701–703.
- Danziger, Eve 2011. Once More with Feeling: A Forbidden Performance of the 'Great Speech' of the Mopan Maya. In Luke Fleming – Michael Lempert (szerk.) *The Unmentionable: Verbal Taboo and the Moral Life of Language*. (Anthropological Quarterly 84.) 121–140.
- Diffloth, Gerard 1980. To Taboo Everything at All Times. *Proceedings of the Berkeley Linguistic Society* 6:157–165.
- Ellickson, Robert C. 1991. The system of social control. In Robert C. Ellickson: *Order without Law: How Neighbors Settle Disputes*. Cambridge, Massachusetts – London, England: Harvard University Press – Cambridge University Press.

- Fleming, Luke 2014. Australian Exceptionalism in the Typology of Avoidance Registers. *Anthropological Linguistics* **56**:115–158.
- Foley, William A. 1986. *The Pauan languages of New Guinea*. Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press.
- Franklin, Karl 2006. *Kewa–English Dictionary, English–Kewa Dictionary*.
http://www-01.sil.org/pacific/png/pubs/928474531046/Kewa_English_dict.pdf
- Horváth Írisz 2009. *Jogi alaptan*.
<https://www.yumpu.com/hu/document/view/19348145/a-tarsadalmi-normak-es-a-jog-sokoldalhu/17>
- Kennedy, Randall 2003. *Nigger: The Strange Career of a Troublesome Word*. New York: Vintage Books.
- Lanni, Adriaan 2009. Social Norms in the Courts of Ancient Athens. *Journal of Legal Analysis* **2009/1/2**:691–736.
<http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3333570>
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Latorre, Felipe A. – Dolores L. Latorre, 1976. *The Mexican Kickapoo Indians*. Austin: University of Texas Press.
- Queen, Robin 2015. Taboo Language as Action. In Robin Queen: *Vox Popular: The Surprising Life of Language in the Media*. Oxford: Wiley-Blackwell. 205–220.
- Pawley, Andrew 2006. The South Pacific/Der südliche Pazifik. In Ulrich Ammon et al. (szerk.) *Sociolinguistics/Soziolinguistik 3.*, 2nd ed. Berlin – New York: Walter de Gruyter. 2034–2045.
- Pinker, Steven 2007. *The Stuff of Thought: Language as a Window Into Human Nature*. New York: Pinguin.
- Shepherdson, Charles 2008. *Lacan and the limits of language*. New York: Fordham University Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. *Magyar Nyelvőr* **122**:201–213.
- van Hooff, Anton J. L. 2000. A Historical Perspective on Suicide. In Ronald W. Maris – Alan L. Berman – Morton M. Silverman (szerk.) *Comprehensive Textbook of Suicidology*. New York: The Guilford Press. 96–123.
- Wajnryb, Ruth 2005. *Expletive Deleted: A Good Look at Bad Language*. New York – London – Toronto – Sydney: Free Press.
- Widget, Tom 2012. Suicide and the morality of kinship in Sri Lanka. *Contributions to Indian Sociology* **46**:83–116.

„Közmondás nem hazug szólás”

A frazeológiai egységek osztályozásának nehézségei

Forgács Tamás

SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék

1. „Mi fán terem” a frazeológiai egység?

Mindennapi életünk során gyakran alkalmazunk előre gyártott elemeket, afféle paneleket. Ezek nagyon sokfélék lehetnek, gondoljunk például a paneles építkezési formára vagy az elektronikai termékek nagyobb részegységeire. Igen gyakran élünk ilyen elemekkel mindennapi kommunikációnk során is: ha ugyanis szövegeket alkotunk, akkor nem csupán szavakat kapcsolunk össze mondatokká, hanem nagyon sok esetben olyan kész „építőelemeket” is alkalmazunk, mint pl. *pult alatt, egy füst alatt; dugába dől; elévülhetetlen érdemeket szerez; Ki korán kel, aranyat lel*. Ezeket az építőelemeket összefoglaló néven állandósult szókapcsolatoknak vagy – újabb elnevezéssel – frazémáknak nevezzük.

Ezeknek a kifejezéseknek két közös vonásuk van: egyrészt mindegyikük **több** (legalább két) **szó**ból áll, másrészt **elemek nem pusztán erre az egy alkalomra álltak össze szókapcsolattá**, hanem olyan szókombinációkról van szó, amelyek a magyar nyelvet beszélők számára (esetleg variánsokkal, pl. *Itt van az eb elhantolva!* stb.) mint kész lexikális egységek ismertek.

Ugyanakkor viszont ezek az egységek nagyfokú heterogenitást is mutatnak. A kifejezések felhasználhatóságát érintő, **funkcionális** különbség van például az *Itt van a kutya elásva!* és a *Kétszer ad, aki gyorsan ad* kifejezések között: mindegyik egy szituációhoz kötődően használatos, de míg előbbi inkább csak a helyzetet konstatálja, addig a másik tanító szándékkal szentenciaszerű bölcsességgé formálja a szituációra érvényes tanulságot.

A frazémák **szintaktikai** felhasználhatóságát érintő különbségek viszont a következők: A *Savanyú a szőlő* vagy a *Ki korán kel, aranyat lel* kifejezések teljes mondatok, így csak a szövegbe illeszkednek bele idézetként, alakjuk alig, vagy csak fordítás árán változtatható (pl. *Ki korán kel, az melós/pék*). Az *olajat önt a tűzre* vagy a *kosarat ad vkinek* kifejezések ezzel szemben beépülnek a mondatba, igei fejük ragozható, sőt saját bővíthetőségük, valenciaviszonyaik révén ők határozzák meg a mondat szerkezetét is. A *suba alatt* vagy a *nyakló nélkül* kifejezések viszont csak mondatrész értékű, határozószerű képződményként használhatók.

Sokszínűségük miatt a frazeológiai egységek **osztályozása igen nehéz** feladat – különösen, ha egy rövid tanulmány terjedelmi korlátai között kell azt elvégezni. Az alábbiakban ennek ellenére megkísérlem legfontosabb tulajdonságaikat összefoglalni, majd a frazémákat a kommunikációban betöltött szerepük, illetve szintaktikai felhasználhatóságuk tekintetében osztályozni.

2. A frazeológiai egységek legfontosabb jellemzői

2.1. Mint már fentebb is láthattuk, **lexikális** szempontból jellemző a frazeológiai egységekre, hogy több lexémából (szótári egységből állnak), de egy szótári egységet alkotnak. Különbségek lehetnek közöttük abban a tekintetben, hogy mennyire összeforrott az egység, azaz esetleg van-e lehetőség egyes elemek cseréjére. A *fabatkát sem ér* vagy a *fűbe harap* kifejezéseknek például egyik eleme sem cserélhető ki (a 'meghal' jelentésben nem használhatom a *gyomba harap* kifejezést, de az igei komponens megváltozása esetén is más lesz a szókapcsolat jelentése, vö. pl. *fűbe esik*). Ezzel szemben találunk olyan frazémákat is, amelyeknek elemei bizonyos keretek között felcserélhetők más komponensekkel (vö. pl. *csávába esik/kerül; csapdába kerül/esik/jut; hányingert/kiütést/hidegletést kap vmitől* stb.).

2.2. Szemantikai szempontból a frazeologizmusok még heterogénebbek, ezért szemantikai tulajdonságaik egységes leírása is ennek megfelelően nehezebb. A frazeológiai kapcsolatok jelentős része vonatkozásában igaz az a megállapítás, hogy **jelentésük nem kompozicionális**, azaz nem vezethető le az összetevőik jelentésének összegzése révén (ezt a tulajdonságukat hívja a szakirodalom *idiomaticitás*nak), vö. pl.

megmossa a fejét vkinek vki 'megdorgálja';
kiszúrja a szemét vkinek vmivel vki 'teljesítményét nem megfelelően honorálja';
olajat önt a tűzre (vmivel) vki 'elmérgesíti a helyzetet'

Vannak ugyanakkor olyan frazeológiai egységek is, amelyek nem, vagy csak részben mutatják ezeket a jegyeket. Ezért az idiomatikusság tekintetében Burger–Buhofersialm a frazeolexémák három csoportját különítik el (vö. 1982: 24–25):

nem idiomatikus (más néven: endoszemémikus):
köszönetet mond vkinek; búcsút vesz vkitől; kapcsolatban áll vkivel stb.

részben idiomatikus (más néven: endo-exoszemémikus):¹
az árral szemben úszik; megmossa a fejét vkinek; a markába nevet stb.

¹ Ezeknek létezik egy szó szerinti, konkrét és egy átvitt értelmű, absztrakt olvasata egyaránt.

idiomatikus (más néven: exoszemémikus):

dugába dől; az ujjja köré csavar vkit; benne van a pácban stb.

Az utolsó csoportba olyan frazémák tartoznak, amelyek semmiképpen sem értelmezhetők szó szerint (azaz a bennük található lexémák jelentésének összegeként). Ennek többféle oka lehet:

- (a) **archaikus elemek** vagy ún. **unikális** komponensek találhatók bennük, amelyek szabad szókapcsolatban nem is fordulhatnak elő, pl.:

*vargabetűt csinál;
dugába dől;
hajítófát/fabatkát sem ér;
kijön/előáll a farbával stb.*

- (b) ún. **alogizmusokkal** állunk szemben, melyeknek szó szerinti értelmezése nem is lehetséges:

*megtalálja a szarva közt a tőgyét;
behúz a csőbe vkit;
bolhából elefántot csinál;
a fülén ül stb.*

- (c) elvileg értelmezhetők szó szerint, de ez az értelmezésük nem szokásos:

*bogarat tesz a fülébe vkinek;
lapátra tesz vkit;
beadja a kulcsot;
a fűbe harap stb.*

Pszicholingvisztikai kísérletek tanúbizonysága szerint a kísérleti személyek az endo-exoszemémikus frazeolexémák esetében először szinte mindig az exoszemémikus, tehát az átvitt jelentés szerint értelmezik a hallott példákat (vö. Burger 1998: 24). Ez is mutatja ezeknek a kapcsolatoknak a szemantikai összeforrottságát, lexéma-jellegét.

2.3. A legtöbb frazeológiai egység **morfoszintaktikai** szempontból is elkülönül a szabad szókapcsolatoktól, mégpedig többnyire abban, hogy valamiféle morfológiai anomália vagy transzformális defektivitás jellemzi őket a szabad szókapcsolatokkal szemben. Ilyen lehet például a **névelő hiánya**:

<i>Péter a játszótéren <u>egy lapátra tette</u> a kutyapiszkot, úgy dobta ki.</i>	→	<i>Péter <u>lapátra tette</u> egyik beosztottját. 'elbocsátotta'</i>
<i>A tengerparti strandon az egyik kisgyerek gödröt ásott, és a fejét <u>a homokba dugta</u>.</i>	→	<i>Bár házassága évek óta nem működött, a gyerekek érdekében Mari mindig <u>homokba dugta a fejét</u>. 'nem vett tudomást a problémákról'</i>

További ilyen különbség lehet **a határozórag egy bizonyos alakjának rögzülése** az állandósult szókapcsolatban:

<i>Peti a játszótéren a homokot Karcsi <u>szemébe hánnya</u>.</i>	→	<i>Peti <u>szemére hánnya</u> Karcsinak, hogy több ízben is késett a munkából.</i>
---	---	--

Előfordulhat olyan különbség is, hogy **a frazeologizmus használata nem lehetséges minden igeidőben vagy nyelvtani személyben**: a 'bizonyos vagyok benne, hogy nem...' értelemben használt *Megeszem a kalapom, ha...* helyzetmondatot például nem lehet múlt időben használni, s elsősorban az egyes szám 1. személyhez kötődik. Hasonlóan viselkedik a *Nem tollas a hátam!* fordulat is, amellyel azt szokás kifejezni, hogy valaki 'nem ostoba, észreveszi, hogy be akarják csapni'.

2.4. Mindezek figyelembevételével a frazeológiai egységeket – Burger–Buhofér–Sialm alábbi, a szakirodalomban széles körben elfogadott megfogalmazásában (1982: 1) – a következőképpen definiálhatjuk:

- Két vagy több szó kapcsolata akkor tekinthető frazeológiai kapcsolatnak, ha
- a kapcsolatban található szavak az adott nyelv szintaktikai és szemantikai szabályai szerint nem teljesen magyarázható egységet alkotnak;
 - a kapcsolat egy nyelvközösségben lexémaszerűen használatos.

A két kritérium egyoldalú meghatározottságban van egymással: ha (a) teljesül, akkor (b) is, fordítva azonban nincs így.

2.5. Ezzel a meghatározással is vannak azonban bizonyos problémák. Az idiomatikuság ugyanis nem pusztán a frazémák jellemzője, idiomatikus kifejezések lehetnek egyszavasak is (metaforák), pl.

gályázik 'keményen dolgozik';

rajzol ’zsebtolvajlással foglalkozik’

bedől vkinek/vminek vki ’elhiszi annak hamis állításait’ (a vonzatos igék sem számítanak frazeológiai egységnek)

Láthatjuk tehát, hogy maga az idiomatikusság nem elégséges kritériuma a frazeológiai egységnek, követelmény kell, hogy legyen az is, hogy **legalább két szó kapcsolatából** álljon az illető egység.

2.6. A Burger–Buhofer–Sialm-féle fenti definíció másik fele (polilexikalitás) is problémákat vet azonban fel. Vannak ugyanis olyan kifejezések, amelyek korábban több szóból álltak, ma azonban már egyszavasak. Ez kétféle módon jöhet létre:

2.6.1. Az egyik lehetőség, hogy a kifejezés továbbra is kételemű, de ezek – elvesztívén külön nyomatékukat – **összetétellé** váltak. Itt voltaképpen a morfológiai tagoltság jellegének megváltozásáról van szó: szókapcsolatból összetétel alakul (vö. Károly 1980: 150–152). Ez alá- és mellérendelő szerkezetek esetében egyaránt előfordulhat, pl.

- (a) *cserben hagy* → *cserben|hagy*
véghez visz → *véghez|visz*
tönkre megy → *tönkre|megy*
agyon ver → *agyon|ver²*

- (b) *hébe hóba* → *hébe-hóba* [eredeti jelentése: ’hőségben és hidegben (télben és nyárban)’]

üggyel bajjal → *üggyel-bajjal*

Vö. még: *nyakra-főre; agyba-főbe; apait-anyait (belead vmibe)* stb.

Ezekben a példákban tehát az egyes elemek a gyakori együtt használat következtében – akárcsak más, nem analógiás úton létrejött összetételek esetében is – fonetikailag és grafemikailag is egyre inkább egy szóvá olvadnak össze. Ezt a történeti folyamatot a szakirodalomban **univerbálódásnak** (vö. ang. *univerbation*, ném. *Univerbierung*) szokás nevezni (vö. Burger 1998: 16).

2.6.2. A másik lehetőség, hogy egy állandósult szókapcsolat igei feje mellől elmarad a szokásos bővítmény. Ez voltaképpen a jelentéstapadás körébe sorolható jelenség, ugyanaz, amit például a *vet* (← *magot vet*), a *mos* (← *ruhát mos*) vagy a *törölget* (← *edényt/port törölget*) igék esetében is láthatunk. A különbség csupán annyi, hogy mivel

² A *tönkremegy* és az *agyonver* igék esetében az eredetileg határozói bővítményként szereplő komponensek még tovább jutottak a fejlődésben: produktivitásuk alapján nem is egyszerűen összetételi előtagok már, hanem igekötőnek minősülnek.

itt frazeológiai egységben történik meg a tapadás, még az előzőeknél is korlátozottabb az elhagyható bővítmények köre: valójában mindegyik esetben csupán egy bizonyos bővítményről van szó, pl.

kimúlik a világból → *kimúlik* 'meghal' (a *kimúlik* jelentése eredetileg 'kimegy')

kivégez a világból → *kivégez* '(halálraitétet) megöl'

Hadrovics (1995: 28) **magányos**, illetve **magára maradt szóról** beszél ezekben az esetekben, s felhívja a figyelmet, hogy ezek nem tévesztendő össze az olyan frazéma-szerű igékkel, amelyek mindig is magukban álltak (pl. *felsült*, *levitézlett*).

3. A frazeológiai egységek osztályozása

Azt már az eddigiekből is láthattuk, hogy az állandósult szókapcsolatok igen sokfélék lehetnek, s nem viselkednek egységesen a frazeológiai kritériumok, így a rögzültség vagy az idiomatizáltság foka tekintetében. Ebből következik, hogy csoportokba rendezésük nem kevés gondot okoz: ebben a tekintetben is meglehetősen nagy a terminológiai zűrzavar. Ennek fő oka, hogy a korábbi időszakokban a különböző kutatók által használt csoportosítási szempontok éppúgy nem voltak összhangban egymással, mint az általuk használt terminus technicusok. Mára azonban számos kérdésben viszonylagos konszenzus alakult ki, s a legtöbb frazeológiai csoportot nagyjából hasonlóan definiálják.

A frazeológiával foglalkozó kutatók többsége különböző osztályozási szempontokat használ: szintaktikai, szemantikai vagy pragmatikai osztályozások egyaránt léteznek, s többnyire az kapja ezek közül a legnagyobb hangsúlyt, amelyik az adott vizsgálat szempontjából a leginkább releváns. Többször fölmerült az igény, hogy próbálják az osztályozást egyetlen kritériumra, például a szintaktikaira szűkíteni, ez azonban nem bizonyult túlságosan gyümölcsözőnek (vö. Burger 1998: 33). Emiatt aztán igen gyakoriak az egyes szempontokat egyesítő – nem ritkán keverő – osztályozások, amelyekben egyes típusok szemantikai alapon szerveződnek (pl. idiomatikus egységek vagy funkcióigés kapcsolatok), mások a szintaktikai struktúra alapján (pl. mondatformájú közmondások vagy összetett mondatként viselkedő szóláshasonlatok), megint mások stilisztikai vagy ízlésbeli szempontok alapján (közhelyek), esetleg azon az alapon, hogy ismerjük-e az adott kifejezés közvetlen forrását (szállóigék, szlogenek). Ebben a meglehetősen összevisszaságban természetesen ismét szerepet játszik, hogy igen változatos formációkról van szó – különösen, ha nem szűkítjük le a frazeológiát az idiomatikus értelmű szókapcsolatokra, hanem a tágabb felfogás szerint a viszonylagos lexikai állandósultságot is elegendőnek tartjuk a frazeológiai egység kritériumaként. Ugyanakkor azonban a kutató feladata a rendszerezés is, ezért a vizsgált terület sokszínűsége ellenére is úgy gondolom, hogy nem volna helyes megkerülni az osztályozás kérdését.

A továbbiakban két osztályozási szempont szerint igyekszem csoportosítani a frazeológiai egységeket.

3.1. A frazeológiai egységek osztályozása a kommunikatív funkciók alapján

A frazeológia vizsgálati körébe eső fenoméneket Burger (1998: 36k.) azok jelfunkciói szerint igyekszik első lépésben tagolni, azaz arra való tekintettel, milyen szerepet tölt be az illető egység a kommunikációban. Eszerint a frazeológiai egységek három alapvető csoportra oszthatók:

3.1.1. Referenciális frazeologizmusok: ezek a valóság egyes elemeire, folyamataira vagy tényállásaira vonatkoznak (tekintet nélkül arra, hogy ezek a való világ tényei-e vagy fiktív, lehetséges világoké), pl.

puskaporos hordó (vmi)
bolhából elefántot csinál vki
borsot tör vki(nek az) orra alá vki
Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik.

3.1.2. Kommunikatív frazeologizmusok: ezek beszédaktusok létrehozása, végrehajtása vagy befejezése során afféle kommunikációs formulaként látnak el meghatározott feladatokat. Ilyenek lehetnek pl.

(1) A feladó és a címzett között létrejövő kapcsolatteremtési és -fenntartási (fatikus) klisék:

üdvözlés, búcsúzkodás: *Jó napot.; Mi újság?; Mi az ábra?; Ezer éve nem láttam stb.*
 kontaktusfenntartás: *Kérem, tartsa a vonalat!*

(2) Az üzenetre vonatkozó ún. metakommunikatív klisék:

korlátozás: *Magunk közt legyen mondva/szólva.; Csak zárójelben jegyzem meg.*
 kiigazítás: *Hülyeséget/butaságot beszélek.; De miket beszélek!*

(3) Egy adott szituációban kommentárként mondott közhelyszerű klisék:

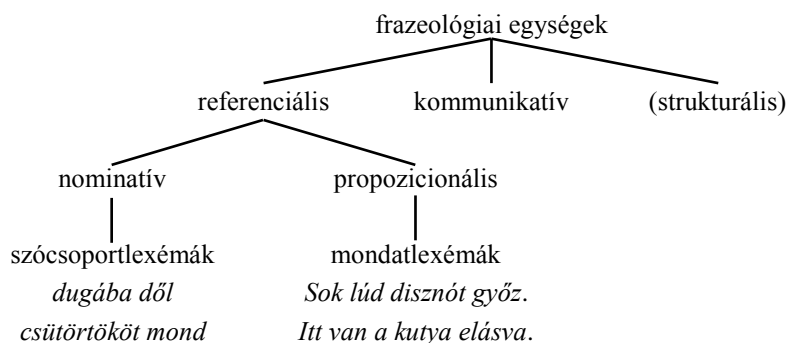
meglepetés: *Hogy szalad az idő!; Egyszerűen nem térek magamhoz!*
 vigasztalás: *Megesik az ilyesmi!; Ez bárkivel előfordulhat.; Mindent meg lehet szokni.*
 szitkozódás: *Azt a jó mindenit neki!; A rohadt életbe!*
 hitetlenkedés: *Hiszi a piszi!*
 elismerés: *Le a kalappal!; Ez majdnem megszólal!*
 nehézség, probléma: *Itt van a kutya elásva!*

- (4) Egy jelenséghez, babonához kapcsolódó, kommentárként mondott, kultúrtörténetileg kötött, „akkor mondják, ha ...” típusú klisék:
 hirtelen bekövetkezett csend: *Angyal szállt el a ház felett.*
 egyszerre esik az eső és süt a nap: *Veri az ördög a feleségét.*
 valakiről távollétében beszélnek: *Cseng a fülem.*
 ha eltörik egy tükör: *Hét év szerencsétlenség.*
 természeti, meteorológiai jelenségekhez kapcsolódó, sokszor az állatok viselkedésének megfigyelésén alapuló népi mondókák: *Csörög a szarka, vendég jön.; Mosdik a macska, eső lesz.*

3.1.3. Az újabb német szakirodalom számol még ún. **strukturális** frazeologizmusokkal is: ezeknek egyetlen funkciója, hogy grammatikai viszonyokat jelezenek (páros közőszók: *nemcsak... hanem is*; összetett előljárószók: *in Bezug auf* stb.). Ezek szókapcsolati státusza azonban vitatható.

3.1.4. A fenti három csoportból egyértelműen az első a legfontosabb: ebbe tartozik az állandósult szókapcsolatok túlnyomó többsége, nem utolsósorban azok, amelyeket hagyományosan is a frazeológia körébe sorolnak. Ha ezeket tovább szeretnénk osztályozni, ismét több szempont merülhet fel, van azonban egy szembetűnő alaki sajátosságuk, ami mentén két nagy csoportra bonthatók szét: vannak köztük olyan kifejezések, amelyek szó szerkezetek ugyan, de nem érik el a mondat teljességét (pl. *nagy hal* 'fontos személy', *burokban született* 'rendkívül szerencsés', *egy gyékényen árul vkivel vki* 'jól megértik egymást, ill. cinkosok vmiben'), míg számos fordulat teljes mondat formájú (pl. *Kéz kezét mos* 'akik tisztességtelen úton járnak, takargatják egymás bűneit' vagy: *Spongyát rá!* 'felejtsük el a dolgot, ne említsük többet'). Elfogadva azt a tényt, hogy a frazeológiai egységek a nyelvek szókincsének, lexikonának a részét képezik, a lexikon alapegysége pedig a lexéma, az előbbi két csoport esetében használhatjuk a **szócsoportlexéma** (vö. Pilz 1978: 30kk.: *Wortgruppenlexem*) és a **mondatlexéma** terminusokat.

Ha az eddigieket összefoglaljuk, a következő ábrát kapjuk:

3.2. A frazeológiai egységek osztályozása szintaktikai viselkedésük alapján

3.2.1. A frazeológiai egységeket szintaktikai viselkedésük alapján is többféleképpen lehet osztályozni. A magyar szakirodalomban Rozgonyiné Molnár Emma *A szólások grammatikai tulajdonságai* (1981: 339–347) című tanulmányában a szólásokat három alcsoportra osztja:

- a) **Szólásglosszémák**, azaz egy mondatrésznyi nagyságot elérő alakulatok, mint pl. *egy füst alatt, suba alatt, nyaklő nélkül, ebestül, macskástul, üggyel-bajjal* stb.³
- b) **Szólásszintagmák**, azaz egy szerkezetes mondatrésznyi alakulatok, mint pl. *Csáky szalmája, saját szakállára, ötödik kerék, veszett fejsze nyele, anyámasszony katonája, fából vaskarika* stb.
- c) **Szólásmondatok**, azaz legalább egy predikatív magot tartalmazó alakulatok, mint pl. *rájár a rúd, megfogta az isten lábát, leesik az álla* stb. Rozgonyiné ide sorolja még az egyszerű hiányos szerkezetű szólásmondatokat is, mint *Lelke rajta!* vagy *Spongyát rá!*, sőt a teljes értékű összetett mondatokat is, akár alárendelők legyenek (*tudja, mitől döglik a légy; szemtelen, mint a piaci légy*), akár mellérendelők (*A kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad*).

Rozgonyiné *szólásmondat* kategóriája meglehetősen sokféle formációt foglal magába, melyeknek grammatikai viselkedése azonban néha egészen különböző. Igaz ugyan, hogy mindegyikükben van valamilyen predikatív mag, de talán mégsem túl szerencsés

³ A *glosszéma* terminust Rozgonyiné Deme László nyomán használja. Deme szerint „a glosszéma a beszéd felől nézve a szerkesztett mondatnak az a minimális építő eleme, amely mondatrészként vagy szintagmaként állhat” (1978: 127).

a feltétlenül kiegészítésre szoruló *zöld ágra vergődik (vki)* szólást egy kalap alá venni a változatlan formában jelentkező, de névmási határozószavával a kontextushoz kapcsolódó *Spongyát rá!* kifejezéssel, vagy a 'türtöztesd magad' értelmű *Türelem, barátánc!* fordulattal, amely már utalóelemmel sem csatlakozik a szövegelőzményhez. Ez utóbbiak ugyanis már valódi mondatformájú klisék, tehát a propozicionális frazeológiai egységekhez tartoznak, míg a vonzattal kiegészülő fordulatok a nominatív klisékhez.

Rozgonyiné szólásmondat-kategóriája tehát meglehetősen problematikus. Emellett a szólásszintagma kategóriája sem felel meg teljesen a szintagma hagyományos értelmezésének, hiszen csak alárendelő szókapcsolatokat találunk a példái között, holott léteznek mellérendelő viszonyban álló állandósult szókapcsolatok is, pl. *ebestül, macskástul; tetőtől talpig; Szodoma és Gomorra*. (Ennek a furcsaságnak is Deme felfogásának követése egyébként az oka: ő ugyanis csak az alárendelő kapcsolatokat tekinti szintagmának).

3.2.2. A Rozgonyiné-féle osztályozás problematikussága miatt úgy gondolom, érdemes egy más szempontú kategorizáción elgondolkodni. Ezért most egy másik osztályozásra teszek javaslatot, amely a valenciaelmélet oldaláról közelít az állandósult kifejezésekhez, azaz a **vonzatfelvevő képességük szerint** rendszerezi őket.

Eszerint az állandósult szókapcsolatok lehetnek:

a) **Avalensek**, azaz valenciával még nem rendelkezők.

Ha elfogadjuk a strukturális frazeologizmusok létét, akkor ezek két csoportra oszthatók, ha elvetjük ennek a típusnak a létezését, akkor csak a második csoporttal kell számolni:

i. A mondatrésznél kisebb – kötőszói és előljárószói frazémák, pl.

mind... mind, ha... is, nemcsak... hanem... is vagy ném. *im Laufe*

ii. Bővítményértékű frazémák. Ide tartoznak egyrészt a Rozgonyiné által szólás-glosszémának nevezett alakulatok. Ezek száma nem túl nagy, többnyire határozói bővítményeket fejeznek ki állandósult névutói komponenssel, de idegen átvételként akár állandósult prepozíciós formák is előfordulhatnak köztük, pl.

egy füst alatt, kéz alatt, nyakló nélkül, ab ovo, ad acta stb.

A szintagma hagyományos értelmezése szerint ide tartoznak még a mellérendelő módon összekapcsolt határozói, tárgyi vagy alanyi bővítványok is, pl.

*üggyel-bajjal, ingben, gatyában; tejben-vajban, unos-untalan, tetőtől talpig, hetet-havat, Szodoma és Gomorra stb.*⁴

Ide sorolódnak egyes alárendelő viszonyú szintagmák is, ha az alaptagjuk nem állítmányi funkciójú, pl.

saját szakállára, az apostolok lován, Janus-arcú, telhetetlen papzsák, Csáky szalmája stb.

b) **Régensértékűek** (van valenciájuk, azaz vannak üres, kitöltendő vonzataik).

Ezek csak kötelező vonzataik kitöltése révén alkotnak grammatikailag korrekt mondatokat, s így épülnek be a szövegbe. Belső szerkezetükben egy vagy több szintagmát (szintagmakombinációt – Keszler 2000: 350), sőt mondatszintű alárendelést is tartalmazhatnak, de **sosem teljes, kiegészítésre nem szoruló mondatok**.⁵ Ebbe a csoportba tartoznak az igei alaptagú szólások, mint pl.

a kákán is csomót keres vki, bakot lő (vmivel) vki, jégre visz (vmivel) vkit vki, a gatyája is rámege vmire vkinek stb.

Ugyancsak régensértékűek a külön csoportot alkotó szóláshasonlatok. Ezek belső szerkezete nem egyszerű mondat formájú, hanem – többnyire hiányos szerkezetű – hasonlító mellékmondat csatlakozik a főmondati részben található igei vagy melléknévi fejhez, pl.

vki okos, mint a tordai kos; vki gyáva, mint a nyúl; vki ordít, mint a fába szorult féreg; vki (úgy) fut, mint a nyúl/az agár; vki (úgy) fut, mintha kergetnék; vki (úgy) fut, ahogy a lába bírja; vki (úgy) fut, hogy csak úgy porzik stb.

Végül meg kell említenünk a régensértékű frazémák között még egy további csoportot, amely szintén fő- és mellékmondat kapcsolatából áll, de nem hasonlítást fejez ki, hanem a külső vonzattal rendelkező főmondati fejhez más (tárgyi, határozói) viszonyban csatlakozik a mellékmondat, pl.

⁴ A kötőjellel írt alakok határesetek, ugyanis az állandósult szókapcsolatok átlépnek az összetett lexéma kategóriájába.

⁵ Ezért voltaképpen az összetett mondat formájúakra is alkalmazható még a **szócsoporthexéma** elnevezés, hiszen jelentésük tekintetében lexémaértékűek, vö. *gyenge vki, mint a harmat* = 'igen gyenge'; *azt hiszi vki, hogy ő találta fel a kanálban a mélyedést* = 'öntelt, beképzelt'.

vki tudja, mitől döglük a légy, vki azt hiszi, hogy körülötte forog a világ; vki azt hiszi, hogy ő a Jani; vki azt hiszi, hogy ő találta fel a spanyolviaszt; vki addig feszíti a húrt, hogy elszakad stb.

c) **Teljes mondat értékűek** (már nincs valenciájuk, mert minden vegyértékük kielégített). Ezek – akárcsak az a) csoportba tartozó egységek – szintén két csoportba sorolhatók:

- i. Egyik csoportjuk többnyire a beszédhelyzetre vonatkozik, esetleg a beszédpartner előző gondolatmenetéhez csatlakozik. Nincs kitölthető üres vegyértékük, komplett mondatot alkotnak, amely azonban egy deiktikus (anaforikus/kataforikus) formával kapcsolódik az előzményekhez, pl.

Itt van a kutya elásva. 'Ez az oka a bajoknak, a nehézségeknek; ez a kérdés kulcsa, nyitja.'

Ez már mindennek a teteje! (felháborodás kifejezésére) '(Ez már) felháborító, igazán nagy szemtelenség!'

Üsse kő! (a beletörődés, beleegyezés kifejezésére) 'Hát jó, hozzájárulok!; Legyen úgy!'

- ii. Másik csoportjukba is teljes mondatot alkotó egységek tartoznak, amelyek azonban nem kapcsolódnak szövegtani kapcsolóelemmel a kontextushoz. Ebbe a csoportba tartoznak mondatformájú, de utalószó nélküli szólások is, valamint ide tartozik egy másik igen fontos csoport is, a közmondásoké.

Szólások, helyzetmondatok utalószó nélkül:

Veri az ördög a feleségét.

Kutya van a kertben.

A fene egye a más macskáját, csak a miénk tartsa fel a farkát!

Kotty belé, szilvalé!

Hátrább az agarakkal!

Közmondások:

Addig nyújtózkodj, amíg a takaród ér.

Kétszer ad, aki gyorsan ad.

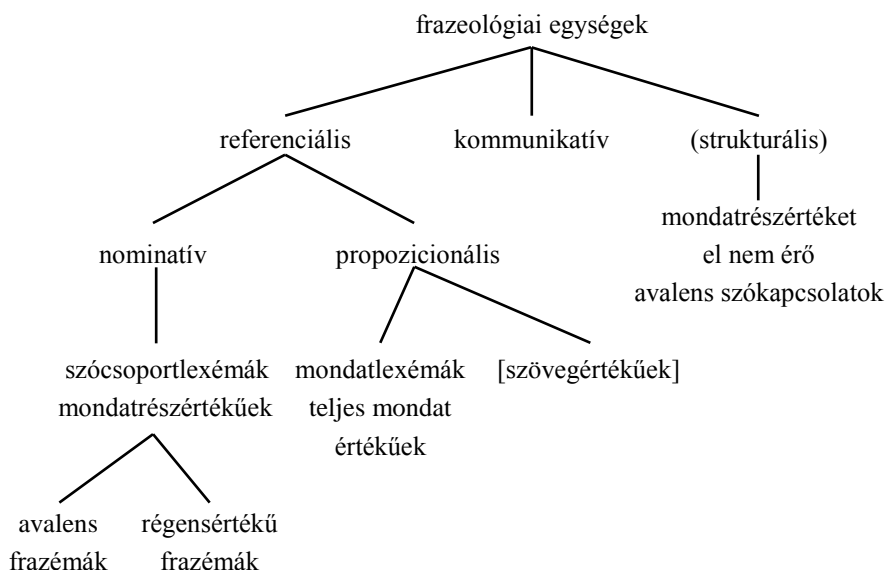
Az alma nem esik messze a fájától.

Nem mind arany, ami fénylik.

Vén kecske is megnyalja a sót.

Nem esik messze a vak a botjától (ún. antiközmondás, közmondáspersziflázs)

Ha felosztásunkat röviden összefoglaljuk, a következő ábrát kapjuk:

4. További osztályozási lehetőségek

Kommunikációs funkcióik és szintaktikai viselkedésük mellett szokás még osztályozni a frazeológiai egységeket szófaji értékük valamint szemantikai viselkedésük alapján is, valamint létezik egy ún. szerkezeti-szemantikai szempontú keverékosztályozás, amely különböző szempontok egyesítésével a frazeológiai egységek ismert osztályait (pl. szólások, szóláshasonlatok, kollokációk, közmondások, szállóigék stb.) igyekszik rendszerezni. Ennek a rövid írásnak a kereteibe azonban ezek bemutatása már nem fért bele. Akit azonban részletesebben érdekel a témakör, további ismeretekre tehet szert *Bevezetés a frazeológiába* című könyvem (Forgács 2007) ide vonatkozó fejezeteiből. Remélem azonban, hogy többek érdeklődését már az eddigiekkel is fel tudtam kelteni.

Hivatkozások

- Burger, Harald – Annelies Buhofer – Ambros Sialm 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Burger, Harald 1998. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Deme László 1978. *A beszéd és a nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Forgács Tamás 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Károly Sándor 1980. Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 121–156.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák, segédigék és származékaik. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 252–258.
- Pilz, Klaus Dieter 1978. *Phraseologie. Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache*. (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 239.) Göppingen: Kümmerle.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1981. A szólások grammatikai tulajdonságai. *Magyar Nyelvőr* **105**:339–347.

Finnugor nyelvrokonság egykor és most

Kozmács István

SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Magyar Nyelv és Irodalomtudományi Intézet

Első feladatunk a címben jelzett kérdés tárgyalásakor az, hogy tisztázzuk a címbeli fogalmakat, azt, hogy mit jelentenek az *egykor*, a *most*, a *nyelvrokonság*, illetve a *nyelvrokonság egykor* és a *nyelvrokonság most* szókapcsolatok. Ezek mellett tisztázandó az ősnyelv/alapnyelv és az őshaza fogalma is. Erre azért van szükségünk, hogy a következőkben minden olvasó tudja, hogy a terminusok használata során miről is ejtek szót.

Az *egykor* ebben az írásban a kezdetektől az 1875-ig terjedő időszakot jelöli, amelyet két szakaszra bonthatunk. Az első szakasza az összehasonlító nyelvtudomány módszerének megszületése előtti időszak (a 19. századig tartó időszak). Ekkor a nyelvek kapcsolatának és történetének kutatásában egyetlen paradigma létezett: az ősi nyelv (az ősnyelv), másképp a tökéletes nyelv keresésének paradigmája. A paradigma feltételezése szerint volt/van egy ősi nyelv, és azt a nyelvet meg is lehet találni, mégpedig úgy, ha megkeressük azt a nyelvet, amelyik legjobban megőrizte az ősnyelv sajátosságait (erről Eco 1993).

Az *egykor* második szakasza az összehasonlító nyelvtudomány utáni időszakot jelenti (a 19. század elejétől a 19. század végéig). Ennek a második szakasznak két korszaka van: első korszakában két paradigma élt egymás mellett: a korábbi és az új, az összehasonlító nyelv kutatás paradigmája (Magyarországon úgy 1875-ig). Erre az időszakra még jellemző az ősnyelv keresése, mely módszerének a bel- és külhasonlítást tartják, de már létezik az összehasonlító nyelvészet módszere is, amellyel már nem is az ősnyelvet keresik, hanem a nyelvek rokonságát próbálják megállapítani. 1875 után azonban már Magyarországon is ismét egy paradigmás korszakról beszélhetünk: ekkor már csak az összehasonlító nyelvészet módszerével kutatják a nyelvek rokonságszerű kapcsolatait.

A *most* a 20. századtól napjainkig terjedő időszak. Ennek Magyarországon három szakasza volt. Az első a 19. század végétől megközelítőleg 1950-ig tart, amikor még az összehasonlító történeti nyelvészet módszere volt a meghatározó, és a történeti nyelvészeti kutatásokban nem jelentek meg modern nyelvészeti eljárások. A második szakasz 1950 és 1990 közé tehető. Ebben az időszakban az összehasonlító történeti nyelvészeti kutatások mellett már a modern nyelvtudományok és elméletek, illetve azok hatása is megjelent a nyelvek összehasonlító kutatásában. A harmadik szakasz Magyarországon

1990-től számítható, amikor az összehasonlító történeti nyelvészet, a modern nyelvleírások és elméletek, valamint azok hatása mellett ismét megjelent a már egyszer meghaladott paradigma, az ősnyelv keresése (amely, szemben a 19. századi státusával, ma már nem tudományos elmélet, és nem is a tudományos körökben létezik).

Mit jelentett a *nyelvrokonság egykor*? Jellemző volt, hogy maga a terminus sem volt definiálva, mert valójában nem is nyelvek közötti rokonságot, hanem a nyelvek affinitását (vonzódást, megfelelést) keresték. Ebben a gondolkodásban a similitudo (hasonlóság) egyenlő volt a cognatióval (rokonság, leszármazás). A megállapításokat a nyelvek érzékelhető hasonlósága alapján tették meg, s azt tartották hasonlónak, ami hasonlított.

Ez a gondolkodás ma is jellemző a tudományos nyelvhasonlításban, s ezért a nagyközönség is elfogadja, hogy

- a finn *vesi* (jelentése 'víz') és a magyar *víz* szó hasonlít egymásra, tehát ez jó megfelelés, de
- a finn *kota* ('otthon, sátor') és a magyar *ház* szó nem hasonlít egymásra, tehát ez nem jó megfelelés.

Pedig minden jelenlegi ismeretünk szerint a finn *vesi* nem azért vehető össze a magyar *víz* szóval, mert hasonlítanak egymásra, hanem ellenkezőleg: éppen azért, mert a finn *vesi* szó töve *vete-*, ami nem hasonlít a *víz* szóra. Ha most ezzel a *vete-* ~ *víz* alakkal összevetjük a *kota-ház* szóalakokat, akkor azt láthatjuk, hogy mindkét a szópárban is a két magánhangzó közötti finn *-t*-nek a magyarban *-z* felel meg (azaz a finn VtV hangsornak magyar Vz a megfelelője, ahol V= magánhangzó).

Más nyelvből véve példát:

- a török *kök* és a magyar *kék* szóalakok hasonlítanak egymásra, tehát jó megfelelés.

A csupán ilyen jellegű hasonlóságok alapján nyelveket összevetőket egyáltalán nem érdekli, hogy a *víz* és a *ház* szavak az alapszókincsbe tartoznak, a *kék* szó viszont nem. Ez azért fontos kérdés, mert míg az előbbieket alkalmasak rokonságra vonatkozó következtetések levonására, az utóbbiak nem.

Egykor a magyar nyelv kapcsolatait a pártatlan megfigyelők a mai finnugor nyelvekkel sorolták egy csoportba. Pártatlan megfigyelő ebben az esetben minden olyan személy, aki semmilyen kapcsolatban nincs Magyarországgal és a magyar ügyekkel. Egy ezek közül Philipp Johann von Strahlenberg,¹ aki 1730-ban megjelent munkájában a magyar nyelvet a mai finnugor nyelvekkel sorolja egy csoportba, a következőképpen:

¹ Philip Johan Strahlenberg 1676-ban született Stralsund szigetén, eredeti neve Tabbert. 1694-ben lépett be a svéd hadseregbe. Részt vett a nagy északi háborúban. Az 1706-ban katonai

„Az I. csoport: ezek a népek mindannyian a felső-magyar és a finn nemzethez tartoznak, amelyeknek egymással azonos² dialektusa van. Azért van az első kettő így feltüntetve, hogy az utána következő többi hatot, amelyek az orosz birodalomban, részben Európában, részben Ázsiában laknak, össze lehessen velük hasonlítani. Az ókorban ezeknek az ősei a hunok vagy unok voltak.”

Jól láthatóan fér meg egymással Strahlenberg gondolkozásában a magyarok hun eredete és nyelvüknek a mai finnugornak tartott nyelvekkel való kapcsolata.

Most a nyelvrokonság az *egykor* felfogásával szemben definiált fogalom. Nem a nyelvek hasonlósága alapján sorolnak két nyelvet azonos nyelvcsaládba, azaz tartják őket rokonoknak. Az *egykorral* megegyezően, a pártatlan megfigyelők a magyart a mai uráli (finnugor) nyelvekkel sorolják egy csoportba. Pártatlan megfigyelő ebben az esetben a nem magyar szerző, aki a kérdéssel bármely nyelven megjelent bármelyik nyelvészeti írásában foglalkozott.

Mi tehát a *nyelvrokonság* definíciója? Az egykor és most határán már törekedtek a definiálásra, és az érdeklődő laikus ilyeneket olvashat ebből a korból:

„A nyelvrokonság általában jelenti különböző nyelveknek szerkezetbeli hasonlóságát; pl. az indogermán s a sémi nyelvek rokonok annyiban, hogy a szótó belső változásával fejezhetik ki, amit p. a magyar s a japáni nyelv csak hátuljáruló ragokkal jelöl meg. Szorosabb értelemben a Ny.-on rendszerint nemcsak hasonlóságot, hanem közös eredetet értünk.” (Pallas lexikona 1893–1896)

érdemeiért XII. Károly nemesi címet adományozott neki és öccsének, Peer Siegfriidnek. Új nemesi családnevük lett a von Strahlenberg. Orosz hadifogságba esett az 1709. június 27-ére virradó napon lezajlott poltavai svéd-orosz ütközetben. Szibériába száműzték, ahol 13 évet töltött hadifogságban. 1720-tól a Tobolszkba érkezett Messerschmidt, német természettudós segítőjeként tevékenykedett. 1723-ban tér vissza Svédországba, 1747-ben hal meg. Számunkra fontos munkája a *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730. (<https://goo.gl/bfUBKr>). Angol fordításban is megjelent 1738-ban, Londonban (<https://goo.gl/dnehhv>). Ebben a munkájában vannak ugyan nyelvészeti megállapítások is, de a munkája Oroszország történetének, földrajzának, népeinek, növény- és állatvilágának stb. egyfajta összefoglalása. Strahlenberg az ún. boreo-orientalis nyelveket 6 csoportra osztja, és az I. felsőmagyar-finn osztályba a következő nyelveket sorolta: finn (a lívvel együtt), vogul, mordvin, cseremis, permi, votják, osztják.

² Figyeljük meg, mit jelent Strahlenberg szövegében itt az, hogy *azonos*. Senkin nem gondolhatja, hogy Strahlenberg abban az értelemben tartaná azonosnak a finn és a magyar nyelvet, hogy azok tökéletesen megegyeznek egymással.

Ugyanitt olvashatjuk továbbá:

„Mindjárt az első tudós, aki a magyarral is s a finn nyelvvel is megismerkedett, Fogel Márton, hamburgi orvos, már kétszáz évvel ezelőtt fölfödözte, hogy a magyar nyelv szókincse és szervezete rokon a finn és lapp nyelvével. S már száz esztendejénél több, hogy a lapp nyelvre nézve Sajnovics, a többi finn-ugor nyelvre nézve Gyarmathi Sámuel e rokonságot meggyőzőleg bebizonyította. 1848 óta Hunfalvy Pál s kivált Budenz József és tanítványai a tudománynak teljes világosságát derítették a magyar nyelvrokonság kérdésére, s ma azt mondhatjuk, hogy e tekintetben a kétségre sem oka, sem joga nincsen többé senkinek.” (Pallas lexikona 1893–1896)

Mikor ezeket a szövegeket olvassuk, tudnunk kell, hogy ezek lexikonszövegek, s a nyelvrokonsággal foglalkozók számára túl erős az a kijelentés a szövegben, miszerint: „ma azt mondhatjuk, hogy e tekintetben a kétségre sem oka, sem joga nincsen többé senkinek”. A tudományos gondolkodás szerint a tudományos igazság változhat, s ezért mondjuk ma is inkább így: mai tudásunk szerint a magyar nyelvet a finnugor (uráli) nyelvek közé soroljuk.

Jelenleg, azaz most a nyelvrokonság definíciójaként elfogadott megfogalmazás az, hogy

nyelvrokonság van két nyelv között, amennyiben az adott nyelvekben meghatározott típusú nyelvi jegyekből elég sok található ahhoz, hogy arra következtessünk: a vizsgált nyelvek beszélőinek közösségei valamikor egymás közelében éltek, esetleg azonos közösségben éltek (Sándor 2011: 77)

A vizsgálat módja az összehasonlító nyelvtörténet módszere, amely a nyelvi rendszerek (hangtan, alaktan, a mondat) kutatását jelenti.

Itt kell foglalkozni az *ősnyelv* vs. *alapnyelv* kérdésével. A két terminust egymás szinonimájaként használják, jóllehet hasznos őket megkülönböztetni. Ahogy láttuk, ősnyelven az emberiség ősi nyelvét értették, s úgy gondolták, hogy az meg is található. Ezzel szemben az alapnyelv alatt a rokonnak tartott nyelvek közös őst értik, és úgy tartják, hogy ez a közös ő, ez a nyelv csak rekonstruálható nyelv. Ezzel összefüggésben az őshaza alatt azt a területet értjük, ahol a rekonstruált alapnyelvet használhatták (ha egyáltalán volt, vö. Sándor 2011: az alapnyelv a rokon nyelvekben kimutatható közös jegyekből rekonstruálható egykori szavak, nyelvtani elemek összessége – azaz nem egy egykori nyelv vagy annak nyomai). Fontos tudni és tisztázni: a nyelvészeti őshazakutatás nem egyenlő a nyelvet ma beszélők őshazájának keresésével, mivel egy

adott nyelvet jelenleg beszélheti egy egészen másik embercsoport, mint amelyik a nyelv feltételezett alapnyelvét beszélte.

Az eddigiekből következik az a nem meglepő tény, hogy kortól és paradigmától függően más és más volt a viszony a finnugor nyelvrokonság kérdéséhez. Természetesen ez azt is jelenti, hogy volt, ami változott. Egyrészt az ősnyelvkutatás mint paradigma és módszer elvesztette tudományos értékét (fontos megjegyezni, hogy nem a finnugor rokonság elfogadása, hanem a nyelvészeti kutatások változása okozta a módszer tudományos értékének megkopását), másrészt az összehasonlító nyelvészet módszerét a 19. században használók számára is módosult a tudományos igazság. A magyar nyelv a kezdeti elképzeléseikkel szemben nem a török, hanem a finnugor (uráli) nyelvek rokonának bizonyult. Harmadsorban a családfamodell mellett más modellek és más elméletek (szivárványelmélet, hullámelmélet, az alapnyelv nem volt, hanem lett stb.) is keletkeztek, sőt egyidejűleg léteztek is, és a családfamodell – ahogy a többi modell is – állandóan viták kereszttüzében állt. Itt a probléma részletezése nem igazán indokolt, de arra mindenképpen emlékeztetnünk kell, hogy minden modell egyszerűsítés, és akként is kell tekinteni rá.

És volt, ami nem változott. Egyrészt a nyelvészek paradigmától függetlenül mindig tudták és tudják, hogy a nyelvrokonság és a néprokonság közé nem lehet egyenlőségjelet tenni, s ebből következően azt is, hogy a nyelvészeti őshaza nem azonos a nyelv szinkron szinten beszélő emberi közösség ősi településterületével. Másrészt sosem vitatta senki, hogy az uráli alapnyelvnek, illetve a köztes alapnyelveknek vagy éppen az egyes uráli nyelveknek volt/van kapcsolatuk más alapnyelvekkel/köztes alapnyelvekkel/egyes nyelvekkel. Lényeges emlékeztetni rá, hogy a laikus közönség ezt a különbségtételt nem tette és nem teszi meg.

Álljon itt most két idézet igazolásul arra, hogy paradigmától függetlenül elfogadták és vallották egykor a nyelvészek, hogy a nyelv- és néprokonság nem azonosítható. Ezt olvassuk a Czuczor–Fogarasi-szótár előszavában a 23. oldalon:

„sem a nyelvrokonságból vérrokonságot, sem viszont vagy ellenkezőleg következtetni józan okoskodással nem lehet”.

Szinnyei József a Budenz-albumban megjelent írásában, 1884-ben pedig ezt írja:

„A nyelvtudomány kérlelhetetlen adatai arra vallanak, hogy az u.n. ugor [ma: finnugor] népek olyan nyelveken beszélnek, melyek a magyar nyelvvel közeli rokonságban állanak; tehát az ugor népek nekünk nyelvrokonaink [!]. Hogy vér szerint is rokonaink-e, az más kérdés [!]. Valószínűnek valószínű; de bizonyosra nem lehet fogni, mert vannak rá példák, hogy egy nép

mással cserélte fel eredeti nyelvét, s így vér szerint más, nyelv szerint megint más népekkel áll rokonságban [!]. Lehet tehát, hogy a párducus Árpáddal bevándorlott magyarok vér szerint egytől-egyig mind törökök voltak.”

Mindezzel kapcsolatosan fel kell hívni a figyelmet a tömegkommunikáció és az alternatív tudósok (ők olyan kutatók, akik bármely más tudományterületen akadémiai képzettséggel rendelkeznek) felelősségére. Mindkét esetben elengedhetetlen követelmény az etikus magatartás, amin most azt értem, hogy nem vonjuk kétségbe a másik fél tudományos tisztességét, s a problémáról csak és kizárólag a tudományos vita tárgyát érintő érvekkel folytatunk a vitát, továbbá nem állíthatjuk tudományos téziseinket politikai vagy bármely más, nem tudományos cél szolgálatába. Alapvető követelmény továbbá, hogy hallomáson alapuló, kétséges történeti állításokkal nem érvelhetünk kutatók tudományos nézeteivel szemben.

A sajtó felelőtlensége, azaz a tudományos viták nagyközönség előtti egyoldalú megjelenítése kapcsán már 1883-ban, Vámbéry-kritikájában úgy ír Munkácsi Bernát (1860–1937), hogy azt azt ma is igaznak tarthatjuk:

„Még mielőtt megjelent volna Vámbéry műve, már hangzottak a dicsőítő frázisok és a vész hírei az eddigi nyelvtudományra, mikor pedig elhagyta a sajtót, napi lapjaink hangja valóságos örömujjongás volt, mintha a nemzet valami nyomasztó teher súlyától szabadult volna meg, s a megszabadító Vámbéry lett volna.

Megdondolták-e azok az »irodalom-ismertető« urak, mit cselekesznek akkor, midőn valamely tudományos kérdésben, kellő ismeret hiányában, csupán a »nekem így tetszik« elvéből indulva ki ítéletet alakítanak, s ezen meg nem okolt ítéletet, mint pozitív tudományos eredményt, mint kész igazságot hirdetik a jó részint csakis tőlük tanuló laikus közönségnek? Helyes-e a népszerűség hajhászása ott is, ahol tisztán tudományos ügyről van szó? Nem inkább egyezik-e a sajtó méltóságával és feladatával, hogy olyan tudományos igazságoknak is elősegítse és terjessze általános ismeretét, melyek esetleg egyesek hiúságával vagy elfogultságával ellentétben állanak?” (Munkácsi 1883)

A tudósi felelősség kapcsán pedig álljon itt példaként Fehér Bencének, a KRE BTK docensének a barikád.hu internetes oldalon³ olvasható írásából néhány idézet. Először

³ <http://alfahir.hu/node/44657> Fehér Bence: *Egy magyar őstörténeti kutatóintézet szükségességéről*.

példákat olvashatunk a megkérdőjelezhető tudósi magatartásra (tudományos kérdés politikai cél szolgálatába állítása, vö. megjelenés helye – miközben mást vádol meg ugyanezzel), a bizonyíthatatlan állítások tényként történő elfogadására, továbbá a nyelv- és vérokonság összekeverésére (ezek dőlten kiemelve).

„Az önkényuralom alatt a tudományos kutatás szervezetét központosították, ezért nyilvánvaló volt, hogy egyetlen hivatalos elmélet marad, a többit pedig visszaszorítják. *Részben politikai okokból a finnugor eredetelmélet lett a hivatalos, általános lett az oktatása, hatalmas apparátust építettek ki hozzá, míg más elméletek kutatói amatőrök lettek és kényszerűen saját, csekély anyagból dolgoztak. Új szemléletet csak a keleti kutatóutak hoztak. A legjelentősebbek Vámbéry Ármin és Zichy Ödön útjai. Vámbéry kidolgozta a magyarság etnikai és nyelvi török eredetének hipotézisét. Ez versenyképesnek látszott a finnugor elmélettel, de az úgynevezett ugor–török háborúban a tudománypolitika elérte, hogy ezt az elméletet nyelvészeti szempontból ne vizsgálják tovább, azonban a magyarság és a török népek közti etnikai rokonságot a történeti adatok is alátámasztották. Zichy három expedícióján előfeltevés nélkül gyűjtötte minden, szóba jöhető elmülethez az adatokat, ám az óriási anyag feldolgozása nem történt meg.*” (Fehér 2010)

Hogy nem elírásról van szó, amikor az idézett szerző a nyelvrokonságot egyéb rokonsággal összekeveri, erre példa, hogy másfajta kapcsolatokat a nyelvrokonságot cáfolónak tart:

„Csakhogy a különböző tudományágak más-más irányban látják eredetünket kutathatónak. Legalábbis a szervezetileg elfogadott nyelvészet. A hivatalosan elfogadott nyelvtörténet kitar a finnugor eredet mellett, a néprajzkutatás régi eredményei azonban török irányba mutatnak, de a kommunizmus idején, hogy a primitív engelsi elképzeléseknek megfeleljen a »sámánizmusról«, ezt is »finnugrizálták.«” (Fehér 2010)

Befejezőként példát láthatunk arra, amikor a szerző a nemzetközi tudományosságban általánosan elfogadott, tudományosan nem cáfolt elméletet dehonosztál, nem tudományos elméletet propagál (ősi belső fejlődés kutatása, az egykori ősnyelv-kutatás folytatásaként), és a nyelv- és vérokonságot keveri.

„Nyelvészet: kutatandó a magyar nyelv ősi belső fejlődése, valamint a felvetődött mintegy kéttucatnyi lehetséges rokonsági kapcsolat közül a török-mongol, az iráni (szkíta-szarmata) és esetleg a feltételezhető finnugor

nyelvi kapcsolatai, továbbá a magyarsághoz honfoglalásunk óta csatlakozott népek nyelvészeti hagyatéka.” (Fehér 2010)

Hangsúlyozom, hogy magát tudósnek tartó nem írhat ilyen céllal és ilyen érvrendszerrel cikket semmilyen elmélet ellen, különösen ha azt jól láthatóan nem is ismeri. Ezzel ugyanis azoknak az amatőröknek a szintjére kerül, mint az alábbi idézet⁴ szerzője, aki a finnugor elmélet elfogadásának „tettesét” meg is nevezi: az nem más, mint maga a Magyar Tudományos Akadémia. Az alábbi idézet jó példa arra, hogy milyen szöveg születik, ha a bíráló nem rendelkezik sem szak-, sem valóságismerettel. A szerző még azzal sincs tisztában, hogy mi az MTA szerepe tudományos ügyekben.

„Tehát azt tudjuk, hogy nem létezik semmiféle finn-ugor nyelvcsaládos kapcsolat. Azt is tudjuk, hogy egyre többet van hangoztatva a dolog, mégis ezt tanítják az iskolákban, főiskolákon, egyetemeken, legalábbis hazánkban. Tehát utánanézőnk annak, hogy mégis ki erőlteti ezt. Így jutunk el a Magyar Tudományos Akadémiához.

Aki vizsgálni kezdi megalapításától kezdve mindmáig tartóan a Magyar Tudományos Akadémiának a magyar nyelvről (és a magyar történelemről) alkotott hivatalos véleményét, bizony nagyon meglepődik: a magyar nyelvről és történelemről alkotott magyar tudományos vélemény a kiegyezés után lendült át teljesen az ellenkező oldalra: mégpedig a magyarokra megalázóvá. Vajon mi volt a Magyar Tudományos Akadémia hivatalos véleménye e nagy pálfordulása előtt?”

Összefoglalva: a magyar nyelvet jelenlegi nyelvről való tudásunk, a magyar nyelv történetéről való ismereteink szerint a nyelvtudomány (és nem az akadémia) az uráli (finnugor) nyelvek közé sorolja. Azonban a magyar nyelv uráli (finnugor) volta nem jelenti a magyar nép finnugorságát is egyben. A magyar nép magyar nyelve kétféle módon válhatott az uráli (finnugor) nyelvcsalád tagjává:

1. A mai magyar nyelvet beszélő csoport egy részének elődei valamikor eredetileg is olyan területen beszélték ezt a nyelvet, ahol a mai uráli, finnugor nyelveket beszélő közösségek éltek, és a kontaktushatások következtében a magyar nyelv olyan jellemzőkre tett szert, amelyek a mai uráli, finnugor nyelvcsaládba sorolt nyelveket jellemzik. Ez olyan régen történt (kb. 6000 évvel ezelőtt), hogy ezen

⁴ <http://aaa-lap.mindenkilapja.hu/html/18174275/render/hazai-jelyzet>

időszak nyelvi eseményeire a jelenlegi nyelvészeti módszerekkel és eszközökkel nem látunk vissza (Sándor 2011).

2. A mai magyar nyelvet beszélő csoport egy részének elődei valamikor egy másik nyelvcsaládba tartozó nyelvet beszéltek, de a nyelvüket olyan erős kontaktushatások érték az uráli, finnugor nyelvek részéről, hogy a beszélők lecserélték eredeti nyelvüket (amennyiben ez a legkorábbi időkben zajlott le, a ma uráli őshazának tartott területen, akkor az 1. hipotézishez térünk vissza).

Akár az egyik, akár a másik hipotézist tartjuk valószínűbbnek, azt a nyelvtudományban általánosan elfogadott véleményt, hogy a magyar nyelv az uráli nyelvek csoportjába tartozik, egyik sem kérdőjelezi meg. És akármelyiket fogadjuk is el, semmit sem tudunk meg ez által a magyarok etnogeneziséről.

Akármelyik hipotézist fogadjuk el, az azt jelenti, hogy a magyarok elődei úgy vándoroltak végig akár a legkeletibb területekről a Kárpát-medencéig, hogy eredeti vagy cserélt finnugor nyelvüket a vándorlás során már nem cserélték le a sztyeppe övezetében legjelentősebb nyelvcsalád, az altáji nyelvcsalád valamelyik nyelvére, ami azt is jelenti, hogy a finnugor nyelvű magyar nép erős, presztízzsel rendelkező nép volt.

Hivatkozások

- Eco, Umberto 1993. *A tökéletes nyelv keresése*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Fehér Bence 2010. *Egy Magyar Őstörténeti Kutatóintézet szükségességéről*. 2010. január 10. <http://barikad.hu/node/44657> (2015. augusztus 27.)
- Munkácsi Bernát 1883. A magyar nyelv eredete III. *Magyar Nyelvőr* **12**(1883):109–113.
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas?* Budapest: Typotex.
- Szinnyei József 1884. Az ugor népek. *Budenz-album*. 26–32

A nyelvek és a gondolkodás logikái

Maleczki Márta

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

1. Bevezetés: nyelv, gondolkodás, logika

Mindenki használ anyanyelvként legalább egy nyelvet, mindenki tud gondolkodni, és sok embernek van véleménye arról, hogy mi logikus és mi nem az. Azokra a kérdésekre, hogy van-e logikája a nyelveknek, és vajon logikusan gondolkodunk-e, valószínűleg túlnyomórészt olyan tartalmú válaszok érkeznének, hogy igen, a nyelveknek van logikai szerkezetük, és a gondolkodás helyes módját logikusnak nevezhetjük.

A tudományos kutatások legújabb eredményei azonban azt mutatják, hogy a természetes nyelvek esetében a nyelvi kifejezéseknek nincs mindenki számára minden szituációban egyértelmű logikai szerkezete, és a (speciális matematikai vagy logikai képzésben nem részesült) művelt emberek gondolkodása is látszólag gyakrabban sérti, mint ahányszor követi a klasszikus logika szabályait. A címben a *logika* szó többes száma arra is utal, hogy sokféle logikai rendszer létezik, többféleképpen gondolkodhatunk, és a nyelvi kifejezéseknek is többféle értelmezése lehetséges. Például ennek a tanulmánynak a címe is többértelmű: lehet úgy érteni, hogy a nyelvek logikájáról (vagy logikáiról) és a gondolkodás logikájáról (vagy logikáiról) is szó lesz; de érthetjük úgy is, hogy a nyelvekről (általában) és a gondolkodás logikáiról olvashatunk itt.

Ahhoz, hogy legalább részleges válaszokat kaphassunk nyelv, gondolkodás és logika kapcsolatáról, először is tisztáznunk kell, hogy hogyan értelmezzük ezeket a fogalmakat. A *nyelv* itteni értelmezése a preferált hétköznapi értelmezésnek megfelelően az *emberi* nyelvek, amelyek *természetes* módon alakultak ki. Az emberek által használt nyelvek eredetüket tekintve kétfélék lehetnek: természetesek vagy mesterségesek. Természetes nyelveknek nevezzük az ember biológiai és társadalmi evolúciója során „magától”, azaz természetes módon kialakult és folyamatosan változó nyelveket; a hétköznapi nyelvhasználatban is általában ezt értjük nyelven. Léteznek azonban mesterségesen, azaz tudatos emberi tevékenységgel megalkotott nyelvek is; ezeket általában valamilyen speciális céllal hozzák létre.¹ A témánk szempontjából egyedül érdekes mesterséges nyelvek a logikai nyelvek, amelyek a különféle logikai rendszerek formális megfogalmazásainak tekinthetők (erről pontosabban lásd a 2. szakaszt).

¹ Ilyenek például az eszperantó nyelv és a számítógépes nyelvek.

A **gondolkodás** legáltalánosabban az ismeretszerzés egy formájának tekinthető, amelynek során összefüggéseket próbálunk felfedezni a már meglévő ismereteinkben, és ez által jutunk újabb ismeretekhez. Az összefüggések felfedezése során (implicit vagy explicit módon) következtetéseket végzünk. A gondolkodás az embernek olyan kognitív képessége, amelynek tanulmányozása a pszichológia, filozófia és logika eszközeivel egyaránt lehetséges. Ahogyan itt használjuk a gondolkodás szót, az összhangban van e kifejezés hétköznapi értelmezésével.

A **logika** szó használata igényli a legtöbb magyarázatot; ugyanis ahogyan itt használjuk ezt a kifejezést, az nincs összhangban a szó hétköznapi értelmezésével. Nagyon sok gondolatmenetre, következtetésre vagy észrevételre mondjuk a mindennapos nyelvhasználat során, hogy „logikus”, holott annak semmi köze sincs a logikához mint tudományhoz. Logikusnak tekintjük például azt, hogy ha valamit kidobunk az ablakon, akkor az leesik; holott ez a meglátásunk nem a logika szabályain alapul, hanem a fizikai törvényszerűségek mindennapi megtapasztalásán. Logikusnak nevezzük sokszor a valamilyen szempontból ésszerű viselkedést is; sőt, gyakran logikusnak tekintünk a klasszikus logika tudománya szempontjából hibás következtetéseket is. Például sokak számára „logikusan” következik az, hogy esik az eső abból az állításból, hogy ha esik az eső, akkor nem megyünk kirándulni, és abból a tényből, hogy nem kirándulunk. Holott ebből a két kiinduló állításból (1. *Ha esik az eső, nem megyünk kirándulni* 2. *Nem megyünk kirándulni*) a logika szabályai szerint nem következtethetünk annak az állításnak az igazságára, hogy *Esik az eső* – legalábbis akkor nem, ha a *ha... akkor* természetes nyelvi kifejezéshez értelmezésként a logika tudományában materiális kondicionálisnak nevezett műveletet társítjuk.

Ez utóbbi példa máris az itt vizsgálandó problémák sűrűjébe vezet: mi is akkor a logika? Minek a szabályait írja le? A tényleges gondolkodásunkét, vagy valami idealizált normatív gondolkodásét? Vannak-e egyáltalán a gondolkodásnak szabályai? És ha vannak, akkor egyféle szabályrendszer, egyféle logika alapján gondolkodunk-e? Ha igen, akkor pontosan milyen logika írja ezt le? Ha nem, akkor leírható-e egyáltalán a gondolkodás valamilyen logikai rendszerrel? Ha pedig van többféle logika, akkor például a fenti következtetés lehet-e helyes valamelyik szerint? És mi a szerepe ebben az egészben a nyelvnek? Egységesen interpretáljuk-e a következtetések szempontjából releváns nyelvi kifejezéseket? Van-e szerepe a háttértudásunknak vagy a pillanatnyi helyzetnek a következtetések levonásában? Ezekre a kérdésekre próbálunk meg válaszokat keresni, vagy legalábbis a válaszokhoz vezető utakat megmutatni. Ennek során először a logika tudományáról lesz szó röviden (2. szakasz), majd a természetes nyelvek és a logika (3. szakasz), a gondolkodás és a logika (4. szakasz), továbbá a nyelv és a gondolkodás (5. szakasz) kapcsolatát elemezzük vázlatosan. A 6. szakasz összefoglaló módon levonja mindebből a legalapvetőbb tanulságokat.

2. A logika mint tudomány

A logikának mint az „érvényes” (azaz helyes) következtetések törvényeire vonatkozó elméletnek a kialakulása Arisztotelész munkásságához fűződik (Kneale–Kneale 1987). Vegyük észre, hogy ha a logikát így definiáljuk, van a meghatározásunkban egy olyan normatív komponens („érvényes” vagy „helyes”), ami arra utal, hogy a klasszikus logika nem feltétlenül azt tükrözi, hogy ténylegesen hogyan gondolkodunk, hanem inkább azt, hogy hogyan **kellene** gondolkodnunk. A klasszikus deduktív logikák kétértékűsége (minden állítás vagy igaz, vagy hamis, harmadik lehetőség nincs) olyan elvi mindentudást tételez fel, ami egyáltalán nem jellemző a hétköznapi gondolkodásra (hiszen ennek gyakran éppen az ismeretszerzés a célja). Az ellentmondásmentesség megkövetelése (egy állítás nem lehet egyszerre igaz is meg hamis is) elfogadhatóbbnak tűnik a mindennapi gondolkodás szempontjából; azonban a klasszikus logikai rendszerekben ez az alapelv úgy explikálódik, hogy ha ellentmondás van a premisszáink (a következtetések levonásához használt kiinduló állításaink) között, akkor azokból bármi következik. Ez pedig már szintén nehezen fogadható el a hétköznapi intuíciónak számára.

Az arisztotelészi logika matematikai eszközökkel való formalizálása döntően megváltoztatta a logika tudományának helyzetét, és hatalmas perspektívákat nyitott a logika fejlődése számára. Az első logikai formalizmus megalkotása Gottlob Frege nevéhez fűződik (Frege 1879), de az igazi áttöréshez, Bertrand Russell és Alfred Whitehead *Principia Mathematica* (Whitehead–Russell 1910–1913) című háromkötetes művének elkészüléséhez szükség volt a matematikai formalizmusnak a 19. század második felében megtörtént kidolgozására is (többek között George Boole és Giuseppe Peano ilyen irányú munkásságára; l. Kneale–Kneale 1987). Miután így a logika önálló formális tudománnyá vált, elképesztő fejlődésnek indult. Ennek a leglényegesebb eredménye szempontunkból az, hogy létrejöttek az úgynevezett nem-klasszikus logikák, amelyek megkérdőjelezik a klasszikus logikák valamelyik alapfeltevését: például a kétértékűséget vetik el a többértékű és a parciális logikák, az ellentmondás-mentesség fent említett értelmezését a parakonzisztens logikák; az intuicionista logikákban a negáció (tagadás) és a diszjunkció (vagy-művelet) nem viselkedik úgy, mint a klasszikus logikákban, a releváns logikák pedig a kondicionális (*ha... akkor* művelet) klasszikus szabályai közül vetnek el néhányat; stb. Mindezek a logikák azért jöhettek létre, mert a logikai rendszerek formalizálása lehetővé teszi, hogy a klasszikus rendszerekre jellemző axiómák közül ne fogadjuk el egyiket vagy másikat, és az így definiálható szintén axiomatikus, szigorúan formalizált logikai rendszerekben más és más következtetések számítanak helyesnek. A másféle axiómákon alapuló logikai rendszerek másféle gondolkodásmódot tükröznek. Ezzel kapcsolatban felmerül legújabbban az a kérdés is, hogy egyáltalán mik a kritériumai annak, hogy egy rendszer logikának legyen tekinthető. Mi az, ami

minden logikai rendszerben közös kell, hogy legyen? Ezeket a kérdéseket a strukturális logika keretein belül vizsgálják (l. például Koslow 2007; Strassburger 2007).

Mindez csak néhány kiragadott példa a mai logikák hihetetlen gazdagságából, és nagyon messze van a teljességtől. Például nem említettük még a modális logikákat (a szükségszerűségek és lehetőségek logikáit), amelyek rendkívül jól használhatók a természetes nyelvek tanulmányozásához is. A természetes nyelvek szemantikai kutatásában legnépszerűbb metanyelvként alkalmazott logikai formalizmus a lambda-kalkulus, amelynek a segítségével kompozicionális² szemantikai interpretáció rendelhető bármely természetes nyelvi kifejezéshez.

Ez a távolról sem teljes felsorolás itt pusztán arra szolgál, hogy érzékeltessük, hogy a logika nem egy; rengetegféle logika van, és ezek nem pusztán kiterjesztései lehetnek a klasszikus logikáknak, hanem azoktól alapvetően eltérő gondolkodásmódokat is leírhatnak – mégpedig matematikai precizitással, hála a formális apparátusnak. Éppen az alkalmazott formális apparátusok alapján tekinthetjük a logikai rendszereket nyelveknek is: olyan rendszereknek, amiknek ugyanúgy megvan a szótára, szintaxisa, szemantikája, mint a természetes nyelveknek. Csakhogy ezeket a logikai nyelveket mi magunk definiáljuk, bizonyos célokkal; tehát ezek mesterséges nyelvek; még hozzá olyan mesterséges nyelvek, amelyek segítségével bármit lehet tanulmányozni.

A formális logikák sokfélesége utat nyit a felé a gondolkodásmód felé, hogy amikor „a logikáját” keressük valaminek, akkor ne egy klasszikus logikai rendszer szabályait próbáljuk valamilyen módon ráerőltetni a vizsgálat tárgyára – legyen az akár a nyelv, akár a gondolkodás –, hanem azt próbáljuk megtalálni inkább, hogy a sokféle rendelkezésünkre álló logika közül vajon melyikkel (vagy melyikekkel) írható le, közelíthető meg legjobban a kutatott terület. A logika tudománya tehát megfelelő eszközt ad a kezünkbe (ha ismerjük a benne rejlő lehetőségeket) mind a nyelv, mind a gondolkodás, mind pedig a kettő kapcsolatának eddig soha nem látott egzaktságú vizsgálatához.

3. Nyelv és logika

A természetes nyelvek formális igényű leírásával először fellépő generatív-transzformációs nyelvtanok létrejötté óta (Chomsky 1965) szokás beszélni a természetes nyelvi kifejezések logikai szerkezetéről. Az e mögött a beszédmód mögött meghúzódó alapfeltevések egyike nyilvánvalóan az, hogy van a természetes nyelvi kifejezéseknek logikai szerkezete. Kérdés persze, hogy mit értünk ezen. A nyelvészek többsége

² Kompozicionálisnak nevezünk egy adott kifejezéshez tartozó szemantikai interpretációt akkor, ha az interpretációt csak az adott kifejezést alkotó részkifejezések jelentéséből és ezek kapcsolódási módjából határozzuk meg (és pl. a kontextust, háttértudást és egyéb, a jelentést befolyásolható faktorokat figyelmen kívül hagyjuk).

általában feltételezi, hogy „a logikai formája” egy nyelvi kifejezésnek levezethető a szintaxisából, és az így nyert, gyakran bevallottan fél-formális reprezentáció valahogyan a kifejezés szemantikai interpretációjának alapjául szolgál.

A Richard Montague munkásságával kezdődő formális szemantikai kutatások már pontosan és szakszerűen használják a logikai formalizmusokat a természetes nyelvi kifejezések kompozicionális szemantikai interpretációjának megadásához (Montague 1974). A formális szemantikai kutatásokban a vizsgálódások eszközüül jól definiált és általában nem klasszikus logikai rendszereket használnak, melyek közül a legelterjedtebb a Montague által használt típusos és intenzionális lambda-kalkulus. Ez a logikai nyelv már nagyon finom szemantikai különbségek leírására alkalmas, és a természetes nyelvi mondatokból kompozicionális módon nyert logikai formulákoz rendelhető igazságfeltételes szemantikai interpretációk jól tükrözik a természetes nyelvek számos érdekes szemantikai tulajdonságát. A logikai rendszerek precíz használatának nem elhanyagolható előnye, hogy ezek kombinálhatók is egymással, és ez által egyre mélyebb és érdekesebb szemantikai összefüggéseket fedezhetünk fel a természetes nyelvekben. S ami megmagyarázhatatlan jelenség marad az egyik logikai rendszeren belül, az megmagyarázhatóvá, leírhatóvá válhat egy másfajta logikai rendszer segítségével (például a mondatok közötti névmáshasználat, valamint a határozatlan kifejezések interpretációja bizonyos tagmondatokban csak dinamikus logikai keretben írható le precízen³).

Ha ez így van, és a megmagyarázandó természetes nyelvi jelenségtől is függ, hogy az milyen logikával írható le jól (pl. a negatív polaritás jelensége⁴ az általánosított kvantorok elméletével, a szamaras mondatok problémája pedig a dinamikus

³ Az úgynevezett szamaras mondatok problémáit már a középkori logikusok is felismerték, de megoldás rájuk csak az 1980-as években született (Heim 1982; Kamp 1981); a logikáját pedig az ilyen mondatoknak a dinamikus predikátumlogika (Groenendijk–Stokhof 1991) írja le precízen. A szamaras mondatok problémája úgy foglалható össze röviden, hogy az *If Pedro owns a donkey, he beats it* 'Ha Pedrónak van szamara, üti (azt)' típusú mondatokban a határozatlan *a donkey* 'egy szamár' kifejezés értelmezése univerzális (azaz a mondat akkor és csak akkor igaz, ha minden számárra igaz, amelyet Pedro birtokol, hogy Pedro üti őt). Ez azért probléma, mert egyébként a határozatlan kifejezések interpretációja nem univerzális (pl. az *Egy kutya bejött* mondat nem értelmezhető úgy, hogy 'minden kutya bejött'). A másik probléma az, hogy a szamaras mondatban szereplő, határozott antecedenszt igénylő *it* 'az(t)' névmás egyértelműen a határozatlan *a donkey* 'egy szamár' kifejezésre utal vissza.

⁴ Vannak olyan nyelvi kifejezések, amelyek állító mondatokban nem, csak tagadó mondatokban (továbbá még néhány más speciális környezetben) fordulhatnak elő, mint például az angolban az *any* 'néhány, bármely' determináns. Ezeknek a kifejezéseknek a megengedett környezeteit az általánosított kvantorok elméletében jól definiálható formális tulajdonsággal, a monoton csökkenő tulajdonsággal tudjuk jellemezni.

predikátumlogikával), akkor felmerül a kérdés, hogy vajon beszélhetünk-e egyáltalán a természetes nyelvi kifejezéseknek „a” logikai szerkezetéről, vagy a természetes nyelveknek „a” logikájáról. Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, nem elegendő, hogy a természetes nyelvek leírására használt logikai rendszereket egyszerűen olyan metanyelvként használjuk, amelyek alkalmasak nagyon finom szemantikai különbségek formális leírására, hanem azt kellene megvizsgálnunk, hogy miféle következtetési mechanizmusok húzódnak meg a nyelvi kifejezéseink interpretálása, használata mögött. Vagyis a logikának a tudományos leírásra alkalmas metanyelvként való alkalmazása mellett szükséges a logikának mint deduktív rendszernek (azaz következtetések levonása alapjául szolgáló rendszernek) az alkalmazása is. A logika mint deduktív rendszer és a természetes nyelvek szemantikája közötti összefüggés explicit vizsgálatára léteznek példák (van Eijck 2007; Francez–Dyckhoff 2010), de a kérdés több szempontból is megközelíthető, és a válasz egyáltalán nem triviális. Már csak azért sem, mert a pontos válasz adásához szükségesnek látszik a nyelv és a gondolkodás, valamint a gondolkodás és a logika közötti kapcsolat tisztázása is.

4. Gondolkodás és logika

A bevezető szakaszban már volt szó arról, hogy nem adható egyszerű válasz arra a kérdésre, hogy milyen a kapcsolat gondolkodás és logika között. A huszadik századi pszichológiai kutatások elsősorban arra irányultak ezen a területen, hogy a klasszikus logika szabályait kérjék számon a gondolkodástól (l. pl. Inhelder–Piaget 1955); s ha egy kísérlet során bebizonyosodott, hogy nem az elvárásoknak (azaz a klasszikus logika szabályainak) megfelelően vontak le következtetéseket a kísérleti személyek, akkor hajlamosak voltak a kísérletet végző pszichológusok arra következtetni, hogy a hétköznapi gondolkodásban egyszerűen nem érvényesülnek a logika törvényszerűségei (Wason 1987). Holott, mint Lambalgen (2004) rámutat, valójában arról is szó lehet, hogy a kísérleti alanyok egyszerűen nem úgy interpretálják például a *ha... akkor* kifejezést, ahogyan azt a kísérletvezető elvárja (azaz materiális kondicionálisként). A probléma az, hogy a gondolkodást vizsgáló feladatok összeállítói a nyelvi kifejezéseknek valamilyen konkrét jelentést tulajdonítanak, és fel sem merül bennük az, hogy ezeknek másféle értelmezése is lehet. Úgy tekintenek tehát a természetes nyelvekre, mintha a kifejezésekhez egyértelműen hozzárendelhető lenne egy jól meghatározott mesterséges nyelv (a klasszikus logika) formuláival leírható értelmezés, és ha nem ennek megfelelően gondolkodnak a kísérletben részt vevők, akkor nincsenek nekik logikai képességeik. Pedig a tudományos vizsgálatok célja nem lehet az, hogy egy bizonyos gondolkodásmódot kérjünk számon az embereken; inkább azt kellene felderíteni, hogy ténylegesen hogyan gondolkodnak. Már ebben az irányban végeztek el számos újabb pszichológiai kísérletet, amelyekben azt vizsgálták, hogy a következtetések levonásában mi a szerepe

a háttértudásnak, az előismereteknek (l. erről összefoglalóan Dutilh Novaes 2012-t, különösen a 4. fejezetet). Ezek a kísérletek azt a – valójában nem meglepő – eredményt hozták, hogy a tudásnak, a meglévő ismereteknek igen nagy szerepe van a következtetésekben: amit tényként ismerünk, arra szívesen következtetünk akkor is, ha valójában nem következik a rendelkezésünkre álló premisszákból, míg hamisnak tartott állításokra vonatkozó következtetünk akkor is, ha a logika szabályai szerint következnek a kiinduló állításokból (Evans–Barston–Pollard 1983). Vagyis a hétköznapi gondolkodásban a nyelvi kifejezések tartalmára vonatkozó tudás (ha van ilyen) sokszor felülírja a logika szabályait. Ugyanakkor ha olyan premisszákat használunk, amelyeket nem tudunk a világról való tudásunkkal kapcsolatba hozni, akkor sokkal jobban működnek a logika szabályai. Vagy mégsem ilyen egyszerű? Nézzük, mi maradt ki, ami fontos lehet!

5. Gondolkodás és nyelv

Mint Lambalgen (2004) felhívja rá a figyelmet, nem hanyagolhatjuk el azt a lehetőséget sem, hogy többféleképpen interpretálhatják a kísérleti alanyok még azokat a kifejezéseket is, amelyeknek logikai konnektívumokat feleltethetünk meg egy logikai nyelvben. Tehát figyelembe kell venni a gondolkodást vizsgáló kísérleteknél a nyelv és a logika közötti kapcsolatot is. Ennek a mellőzése ugyanis kétségeket támaszthat a kísérletek eredményeinek értékelésével kapcsolatban.

Tekintsük például Sá–West–Stanovich (1999) alábbi két következtetését, amelyeknek a helytelenségét kellett felismerniük a kísérleti alanyoknak:

- (1) Premisszák: Minden élőlénynek szüksége van vízre.
A rózsáknak szüksége van vízre.
Konklúzió (téves): A rózsák élőlények.
- (2) Premisszák: Minden hudon osztályba tartozó állat kegyetlen.
A wampetek kegyetlenek.
Konklúzió (téves): A wampetek a hudon osztályba tartozó állatok.

A kísérlet eredménye az lett, hogy az (1) következtetés tévességét a kísérletben résztvevőknek csak a 31 százaléka ismerte fel, míg a (2) következtetés helytelenségét a 78 százaléka (ugyanazon személyeknek). A szerzők ezt a nagyon feltűnő különbséget a tudásunkon alapuló előítéletnek tulajdonítják; vagyis annak, hogy az (1) következtetés konklúziója ismert tény, míg a (2)-höz nem kapcsolható előzetes ismeret (annyit közöltek a kísérletben résztvevőkkel, hogy egy képzeletbeli bolygón a wampetek egy állatfajt alkotnak, míg a hudonok egy osztályát a (különbféle fajtájú) állatoknak).

Vegyük azonban észre, hogy a két következtetésben szereplő első premisszák nyelvi formája nem ugyanolyan. Így nem zárható ki az, hogy ha az első következtetést valami olyasmivel helyettesítenénk, ami (3)-ban látható, akkor nem ugyanez lenne a kísérlet eredménye:

- (3) Premisszák: Minden ragadozó osztályba tartozó állat kegyetlen.
A tigrisek kegyetlenek.

Konklúzió (téves): A tigrisek a ragadozók osztályába tartozó állatok.

Lehet, hogy ugyanaz lenne az eredmény, ha ezzel a következtetéssel vetnénk össze (2)-t, de az is lehet, hogy nem. Az (1) példában ugyanis a háttértudásunk alapján nemcsak azt állíthatjuk, hogy a konklúzióként szereplő állítás igaz, hanem az első premisszát (*Minden élőlénynek szüksége van vízre*) értelmezhetjük úgy is, hogy minden élőlénynek, és csak az élőlényeknek van szükségük vízre. Márpedig ha így értelmezzük ezt a premisszát, akkor logikailag helyessé válik a következtetés!

A probléma tehát az Sá–West–Stanovich (1999) feladataival, hogy a háttértudás szerepét olyan következtetéssel teszteli, ahol maga a háttértudás hozzáadhat egy premisszát a kiinduló állításokhoz („*Minden, aminek vízre van szüksége, az élőlény*”). Ezt azonban nem veszik figyelembe, és egyszerűen a tudásunkon alapuló előítéletnek tulajdonítják azt, hogy az olyan helytelen következtetést, amelynek igaz a konklúziója, sokkal gyakrabban fogadják el a kísérleti alanyok, mint a „deszemantizált” (2)-ben láthatót. Ráadásul a kontrasztba állított két következtetés első premisszáinak a nyelvi megformálása is eltérő szerkezetű. Így az egybevetendő párokban több tényező is más; márpedig így nem tudhatjuk, hogy melyikük is a releváns a megfigyelt különbségek magyarázatában (vagy esetleg éppen az együttes előfordulásuk eredményezi-e az ilyen arányú különbséget). Így az a magyarázat, hogy amennyiben nem kapcsolhatunk már meglévő ismereteket az állításokhoz, akkor szignifikánsan jobban működnek a logika szabályai, a fenti (1) és (2) következtetések egybevetésével nincs meggyőzően megalapozva. Lehetséges ugyanis, hogy például a nyelvi forma maga könnyíti vagy nehezíti a logika szabályainak megfelelő interpretációt, függetlenül attól, hogy háttértudáshoz kapcsolhatók-e vagy sem a feladatokban szereplő mondatok. Másrészt az említett rejtett premissza hozzáadásának lehetősége helyessé teszi a következtetést; így a háttértudás nem nyomja el a logika szabályainak alkalmazását, hanem teljesen összhangban van velük.

A tanulság tehát az, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül a gondolkodás és a logikai képességek vizsgálatok az a tény, hogy a nyelv és a logika közötti kapcsolat legalább annyira kutatás tárgya még, mint a gondolkodás és a logika (logikák) közötti kapcsolat. Ez legegyszerűbb és legnyilvánvalóbb módon ott érhető tetten, hogy a logikában vagy matematikában nem különösebben járatos emberek nem egyöntetűen

interpretálják még azokat a kifejezéseket sem, amelyeknek a logikai metanyelvben logikai konstansokat⁵ szokás megfeleltetni. Vagyis például a *ha... akkor*-t vagy nem materiális kondicionálisként, hanem modális összefüggésként (azaz valamilyen törvényszerűséget megfogalmazó kondicionálisként) interpretáljuk, vagy egyszerűen nem is kondicionálisnak, hanem bikondicionálisnak (*akkor és csakis akkor, ha...*) értelmezzük. A gondolkodás tanulmányozásakor tehát nem mellőzhetők azoknak a kutatásoknak az eredményei sem, amelyek azt vizsgálják, hogy az emberi nyelvekben pontosan milyen logikai műveletek lexikalizálódnak egyetlen morfémában, és hogyan magyarázható épp ezeknek a kialakulása a nyelvekben (van Wijck 2006).

6. Konklúzió

- a) A logika nem egységes, ahogy a gondolkodás sem az. Nem várható tehát el a hétköznapi gondolkodásmódtól egy bizonyos logika (a klasszikus logika) szabályainak való megfelelés.
- b) A nyelv és a logika kapcsolata többféle lehet: nincs a nyelvi kifejezéseknek egyszerűs mindenkorra, mindenki számára minden kontextusban adott egyértelmű logikai szerkezete. Még a logikai metanyelvben logikai konstansként lefordított természetes nyelvi kifejezéseknek (pl. *ha... akkor*) sem egységes a szemantikai interpretációja a hétköznapi nyelvhasználatban. A nyelv és a logika kapcsolatának vizsgálata tehát elsődleges fontosságú kell, hogy legyen minden olyan kutatásban, ahol a gondolkodást nyelvi eszközök segítségével tanulmányozzuk.

Hivatkozások

- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of a Theory of Syntax*. Cambridge: The MIT Press.
- Dutilh Novaes, Catarina 2012. *Formal Languages in Logic. A Philosophical and Cognitive Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eijck, Jan van 2007. Natural logic for natural language. In Balder D. ten Cate – Henk W. Zeevat (szerk.) *Logic, Language, and Computation. 6th International Tbilisi Symposium on Logic, Language, and Computation*. (Lecture Notes in Computer Science 4363.) Berlin – Heidelberg: Springer. 216–230.
- Evans, Jonathan St. B. T. – Julie L. Barston – Paul Pollard 1983. On the conflict between logic and belief in syllogistic reasoning. *Memory and Cognition* **11/3**:295–306.

⁵ Logikai konstansoknak nevezzük a logikai nyelveknek azokat a kifejezéseit, amelyeknek az interpretációja minden modellben ugyanaz. Ezeknek a konstansoknak az interpretációja definiálja az adott logikát mint deduktív rendszert (pl. a kondicionális különböző interpretációi különböző logikai rendszereket definiálnak).

- Francez, Nissim – Roy Dyckhoff 2010. Proof-Theoretic Semantics for a Natural Language Fragment. *Linguistics and Philosophy* **33/6**:447–477.
- Frege, Gottlob 1879. *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*. Magyarul In Gottlob Frege 1980. *Logika, szemantika, matematika*. Budapest: Gondolat. 17–82.
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof 1991. Dynamic Predicate Logic. *Linguistics and Philosophy* **14**:39–100.
- Heim, Irene R. 1982. *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*. Doktori disszertáció. University of Massachusetts.
- Inhelder, Bärbel – Jean Piaget 1955. *De la logique de l'enfant à la logique de l'adolescent*. Paris: Presses Universitaires de France. Magyarul (fordította Kiss Árpád) 1984. *A gyermek logikájától az ifjú logikájáig*. Budapest: Akadémiai.
- Kamp, Hans 1981. A Theory of Truth and Semantic Representation. In Jeroen Groenendijk – Theo Janssen – Martin Stokhof (szerk.) *Formal Methods in the Study of Language*. Amsterdam: Mathematical Centre. 277–322.
- Kneale, William – Martha Kneale 1987. *A logika fejlődése*. Budapest: Gondolat.
- Koslow, Arnold 2007. Structuralist logic: implications, inferences and consequences. *Logica Universalis* **1**:167–181.
- Lambalgen, Michiel van 2004. Evolutionary considerations on logical reasoning. In *Proceedings of the Twelfth International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science*. Dordrecht: Kluwer.
- Montague, Richard 1974. *Formal Philosophy. Selected writings of Richard Montague*. Szerk. Richmond Thomason. New Haven: Yale University Press.
- Sá, Walter C. – Richard F. West – Keith F. Stanovich 1999. The domain specificity and generality of belief bias: searching for a generalizable critical thinking skill. *Journal of Educational Psychology* **91**:497–510.
- Strassburger, Lutz 2007. What is a logic, and what is a proof? In Jean-Yves Beziau (szerk.) *Logica Universalis. Towards a General Theory of Logic*. Basel/Switzerland: Birkhäuser Verlag. 135–152.
- Wason, Peter Cathcart. 1987. Problem solving. In R. L. Gregory (szerk.) *The Oxford Companion to the Mind*. Oxford: Oxford University Press. 641–644.
- Whitehead, Alfred North – Bertrand Russell 1910–1913. *Principia Mathematica 1–3*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wijk, Maarten van 2006. *Logical connectives in natural language. A cultural-evolutionary approach*. Doktori értekezés. University of Leiden.

Szibéria néprajza és a város

Akik kimaradtak az összefoglalókból

Nagy Zoltán

PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

A Szibériával foglalkozó néprajzi antropológiai irodalom elsősorban a réntartókkal, a vadászokkal, esetleg a halászokkal és állattartókkal foglalkozik, kutatási témái közül szinte hiányzik a város, mint terep, téma tárgyalása, holott más régiók esetében mára a város az egyik legfontosabb etnológiai terület. Arányait tekintve alig van írás, ami célzottan, és nem csak érintőlegesen foglalkozik az arktikus városokkal, a városi lakossággal. (Üdítő kivételnek számít pl.: Bloch 2005; Humphrey 2010; Stammler 2005; Stammler–Eilmsteiner-Saxinger 2010; Ventsel 2005) Ennek az irodalomnak a jelentős része is elsősorban csak a városba költözést és az ezzel kapcsolatos kérdéseket, problémákat érinti, de magával a városi lakossággal gyakorlatilag nem foglalkoznak (Szlezkin 2008: 32–396). „Ha áttekintjük az 1990-es és 2000-es évek disszertációinak és monográfiáinak listáját, amik az Orosz Föderáció szibériai és északi népeiről íródtak, akkor feltűnő, hogy szinte kivétel nélkül a réntenyésztőkről szólnak, néhányban a vadászokról, ritkán pedig a falusiakról írnak, gyakorlatilag kivételt jelentenek azok az írások, amelyekben a nagyobb települések lakosairól esik szó, de soha nem a városiakról” (Funk 2011: 3). Ez az állítás hatványozottan igaz az orosz néprajzi szakirodalomra.

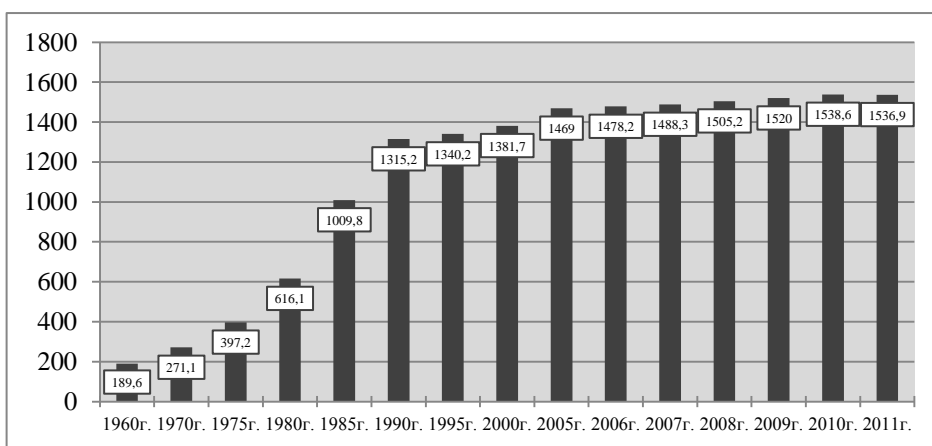
A obi-ugor nyelvű népekkel foglalkozó néprajzi szakirodalom hasonlóan negligálja a városi tematikát. Itt az – általa is kutatott, ezért a tanulmány fókuszába helyezett – hantikról elsősorban csak mint tajgai halász vadászokról és tundrai réntartókról olvashatunk, akik csumokban, maximum boronaházakban laknak, nyers húst esznek, sámánokat hallgatnak. Ugyan a történeti változásokról mindenki megemlékezik, de az áttekintésüknél szinte kizárólag archaikus jelenségekről esik szó –még az utolsó magyar nyelvű összefoglalásban is (Kerezi 2009). A napjainkkal foglalkozó művekben ugyan szinte mindenhol megemlítik a városba költözést, és az ezzel kapcsolatos kérdéseket, problémákat, de magával a városi lakossággal gyakorlatilag nem foglalkoznak (Kivételt jelentenek magyarul: Kerezi 2001; 2012). Ellentmondás feszül tehát a hantikról alkotott archaizáló képünk között, és aközött, hogy Szibériát ma már elsősorban ipari tájként kell értelmeznünk, ahol az urbanizáció szintje kirívóan magas.

1. Akik kimaradnak az összefoglalókból

Szibériában 1955 és 1975 között 800 új város született (Funk 2011: 3). A régióban a városi lakosság száma és a teljes lakossághoz viszonyított aránya folyamatosan és exponenciálisan nő. A hantik többsége által lakott Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra lakossága az 1960-as évektől kezdve minden tíz évben másfélszeresére, duplájára nőtt, ami itt is elsősorban a városok lakosságának rohamos növekedését jelentette, amint az jól látszik a következő táblázaton:¹

	1960	1970	1980	1990
lélekszám (ezer fő)	189,6	271,1	616,1	1315,2
a 10 év előtti adathoz viszonyítva, százalékban		143%	155%	213%
a 30 év előtti adathoz viszonyítva, százalékban				694%

Érdeemes mindezt megnézni grafikus ábrázolásban is, ami talán még plasztikusabb, mint a számsorok:²

Sok mindent elárulnak az adatok akkor is, ha az ún. őshonos kisépek statisztikáit nézzük. Egy vizsgálat (Szokolova–Sztyepanov 2007: 76) a 2002-es népszámlálás adataira hivatkozva megállapítja, hogy az általa vizsgált 40 északi nép közül több mint 16 népnél a városi lakosság aránya meghaladja az egyharmadot, míg a legmagasabb arány

¹ Динамика численности постоянного населения на начало года, тыс. человек.
<http://admhmao.ru/obsved/index.htm> (2012.04.27.)

² Динамика численности постоянного населения на начало года, тыс. человек.
<http://admhmao.ru/obsved/index.htm> (2012.04.27.)

a kétharmadot is meghaladja, az összesített arány pedig 31,2%. A 2010-es népszámlálás szerinti adatok ehhez rendkívül hasonlóak, nagyfokú városiasodottságról tesznek tanúbizonyságot. A statisztikákban szereplő szibériai északi kisépek közül 13 esetben 40% vagy a feletti a városi lakosság aránya (Szokolova–Sztjepanov 2007: 76. Lásd még: Funk 2011: 4; Naszelenyije).

	lélekszám		városi lakosok száma		városi lakosok aránya	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010
sór	13975	12888	9939	9353	71,12%	72,57%
ulta	346	295	201	177	58,09%	60,00%
manysi	11432	12269	5919	7028	51,78%	57,28%
nyivh	5162	4652	2483	2374	48,10%	51,03%
kumandin	3114	2892	1704	1400	54,72%	48,41%
kamcsadál	2293	1927	1297	566	56,56%	29,37%

Ha a három szibériai és távol-keleti föderális régió közigazgatási egységeit végignézzük, látható, hogy a fejlett mezőgazdaságú Altáji Köztársaság kivételével minden egyes területen a lakosságnak több mint a fele városokban él. A 27 adminisztratív egység közül mindössze 7 olyan van, ahol vagy 2002-ben vagy 2010-ben egyszer sem haladta meg a városi lakosság aránya a kétharmadot. Kiemelkedően magas a városi lakosság aránya a Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugiában, illetve a távol-keleti Magadáni megyében: az előzőben 91%, az utóbbiban 92–95% körüli az arány (Szocialno-demograficeszkij portret: 18). A Magadáni megyében a helyi őslakosoknak hetven százaléka városi lakos (Hahovszkaja 2014: 41). Érdeemes a többi terület pontos adatait is áttekinteni (Szocialno-demograficeszkij portret: 18):

	összlakosság, ezer fő				százalék – az összlakossághoz képest			
	városi lakos		falusi lakos		városi lakos		falusi lakos	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010	2002	2010
Uráli Föderális Régió	9991,8	9656,2	2382,1	2424,3	80,7	79,9	19,3	20,1
Kurganszki megye	574,4	548,8	445,1	362,0	56,3	60,3	43,7	39,7
Szverdlovszki megye	3943,5	3604,0	542,7	693,7	87,9	83,9	12,1	16,1
Tyumenyi megye	2526,2	2653,5	738,7	742,3	77,4	78,1	22,6	21,9
Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra	1301,9	1401,4	130,9	130,8	90,9	91,5	9,1	8,5
Jamal-Nyenec Autonóm Körzet	422,8	443,1	84,2	79,8	83,4	84,7	16,6	15,3

Cseljabinszki megye	2947,7	2849,9	655,6	626,3	81,8	82,0	18,2	18,0
Szibériai Föderális Régió	14272,9	13857,1	5790,0	5399,3	71,1	72,0	28,9	28,0
Altáj Köztársaság	53,6	56,9	149,4	149,3	26,4	27,6	73,6	72,4
Burját Köztársaság	584,9	567,6	396,3	404,4	59,6	58,4	40,4	41,6
Tüva Köztársaság	157,3	163,4	148,2	144,5	51,5	53,1	48,5	46,9
Hakassz Köztársaság	386,9	358,2	159,2	174,2	70,8	67,3	29,2	32,7
Altáji Terület	1386,8	1323,6	1220,6	1096,2	53,2	54,7	46,8	45,3
Bajkálón-túli Terület	738,5	729,6	416,8	377,5	63,9	65,9	36,1	34,1
Krasznojarszki Terület	2245,7	2157,7	720,3	670,5	75,7	76,3	24,3	23,7
Irkutszki megye	2047,6	1932,4	534,1	496,4	79,3	79,6	20,7	20,4
Kemerovói megye	2513,0	2358,9	386,2	404,2	86,7	85,4	13,3	14,6
Novoszibirszki megye	2021,6	2059,9	670,7	606,0	75,1	77,3	24,9	22,7
Omszki megye	1428,5	1413,2	650,7	564,4	68,7	71,5	31,3	28,5
Tomszki megye	708,5	735,7	337,5	311,7	67,7	70,2	32,3	29,8
Távolkeleti Föderális Terület	5081,6	4706,0	1611,3	1587,2	75,9	74,8	24,1	25,2
Szaha Köztársaság – Jakutia	609,9	614,5	339,3	344,0	64,3	64,1	35,7	35,9
Kamcsatkai Terület	290,9	249,2	68,0	72,9	81,1	77,4	18,9	22,6
Tengermelléki Terület	1622,0	1489,0	449,2	467,5	78,3	76,1	21,7	23,9
Habarovszki Terület	1157,3	1099,7	279,2	244,2	80,6	81,8	19,4	18,2
Amuri megye	594,4	554,5	308,5	275,6	65,8	66,8	34,2	33,2
Magadáni megye	168,8	149,8	14,0	7,2	92,3	95,4	7,7	4,6
Szahalini megye	474,1	397,1	72,6	100,9	86,7	79,7	13,3	20,3
Zsidó Autonóm Körzet	128,3	119,4	62,6	57,1	67,2	67,6	32,8	32,4
Csukotkai Autonóm Körzet	35,9	32,8	17,9	17,8	66,6	64,8	33,4	35,2

Ha az obi-ugor nyelvű népek statisztikáit nézzük, akkor is látható, hogy 2010-re a városban él több mint minden harmadik hanti, és bőven több mint minden második manysi. Ha összesítve számoljuk a hantikát és a manysikat, akkor is ma majdnem minden második ember városban lakik (*Итоги переписи-2010: резкое сокращение финских народов, обские угры и ненцы процветают*, <http://finugor.ru/node/22478> (2012.04.27.); Szokolova–Sztjepanov 2007: 91; Pivnyeva 2011: 45 alapján):

	városban lakók aránya						
	1926	1959	1970	1979	1989	2002	2010
hantik	0,6%	8,7%	15,0%	22,6%	29,8%	34,6%	38,4%
manysik	0,2%	9,7%	25,8%	35,3%	45,6%	51,8%	57,3%
összesen (hanti és manysi)	0,4%	9,2%	20,4%	29,0%	37,7%	43,2%	47,85%

A puszta számadatok jobb megértéséhez azt is tudnunk kell, hogy a táblázatban a városi lakosságnak nem a tajgai és a tundrai az ellentéte, hanem a „nem városi”, ami azt jelenti, hogy az esetenként több száz, több ezer fős települések – amik nincsenek városi rangban – lakosságát a „nem városiak” között kell keresnünk. A tisztánlátáshoz érdemes tehát megnézni azokat a statisztikákat is, amiket életmód szerint sorolják be a számba vett lakosságot, és akkor láthatjuk, hogy úgynevezett tradicionális életformát az „öslakosoknak” mindössze 8%-a folytat (Pivnyeva 2011: 46):

öslakosok száma a HMAO területén 2008 végén		30 450	100%	
	nem városi lakos		16 980	55,7%
		tradicionális életformát folytat	2 440	8%
		nem folytat tradicionális életformát	14 540	47,7
	városi lakos		13 470	44,3%

Hogy miért alakult ez így, arra túlzottan egyszerű válasz lenne az, hogy egyszerűen a modern városi élet szívóhatásának következményeit láthatjuk. A városba telepedés nem egészen önkéntes folyamat, sosem volt az. Jelentős adminisztratív nyomás nehezedett az őshonos népekre, ami a letelepedés, majd a centralizáció irányába hatott. De azt is látni kell, hogy az (olaj)bányászat, illetve minden bányászat és iparosítás valójában konkurens a tradicionális életformával. Szibéria gyéren lakott területeire az iparosításnak köszönhetően kis- és nagyvárosok sűrű szövete telepedett. Ahogyan egy 2011-es konferencián elhangzott: „nem az öslakosok mentek a városba, hanem a város ment az öslakosokhoz” (Todüsev M. A. hozzászólása az Oroszországi néprajzosok és antropológusok IX. kongresszusán. 2011. július 4–8.).

Visszatérve az alapkérdésünkhöz, láthatjuk, hogy a város mint terep negligálásával nemcsak Szibéria lakosságának túlnyomó része marad ki a kutatásokból, de az északi kisépekhez tartozók jelentős része is kikerül a vizsgálatok köréből. Ha az obi-ugorokat nézzük, ott az átlagnál is nagyobb a különbség: majdnem minden második ember elvész a kutatások számára.

2. Miért maradtak ki az összefoglalókból?

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy mi lehet az oka az érdeklődés elmaradásának, akkor a választ több irányból kell keresnünk. Az egyik választ a nemzetközi kulturális antropológiai irodalom sajátosságaiban kell látnunk. Az antropológiai kutatások minden ellentétes törekvés ellenére alapvetően vonzódnak az ismeretlen területek iránt: Szibéria mint terep meglehetősen későn, igazából csak az 1990-es évek elején nyílt meg a külföldi kutatók előtt, így a megalapozott ismeretek, a nagy, klasszikus antropológiai monográfiák hiányoztak, a nemzetközi mainstream antropológiai irodalom egyik terra incognitája volt. Az első kutatók így eleinte elsősorban klasszikus érdeklődésű leírásokat készítettek, klasszikus monográfiákat írtak (lásd pl. D. Anderson 1998; 2000; Humphrey 2002; Jordan 2003), elsősorban a nem városi lakosságról. A kései felfedezésnek köszönhetően jelenleg Szibéria az egyike a recens antropológia klasszikus terapeinek, amelyet külföldi kutatók is szívesen keresnek fel.

Nemcsak az antropológiai irodalom, hanem a néprajzi, elsősorban oroszországi etnográfiai és folklórisztikai irodalom is elsősorban a hagyományos kérdésfelvetések és a „tradicionális kultúra” iránt érdeklődik. Ez magyarázható a kutatók személyes érdeklődésével is, de azzal is, ahogyan Oroszországban definiálódnak az ún. „északi őshonos kisépek”. A törvénykezési gyakorlat meghatározza e népek státuszát: „őseik tradicionális megtelepedési területein élnek, megőrzik tradicionális életmódjukat, háztartásukat és gazdálkodásukat, az Orosz Föderáció területén lélekszámuk nem éri el az 50.000-et, és önmagukat önálló etnikus csoportként határozzák meg” (Zakon HMAO-Jugru). A definíció kulcseleme a „tradicionális életmód, háztartás és gazdaság”, amit tovább értelmez: „a kisépek történelmileg kialakult létfenntartási gyakorlata, ami őseik történeti tapasztalatán alapul a természeti környezet kiélése, az önálló társadalomszervezet, a sajátos kultúra, a szokások és hiedelmek megőrzése terén” (Zakon HMAO-Jugru). Anélkül, hogy a definíciót hosszasan elemeznénk, első olvasatra is egyértelmű, hogy tradicionális életmód nem képzelhető el egyfajta archaikusnak, ősinek tekintett életmód nélkül, melynek az északi kisépek mintegy hordozói, amely velük esszenciálisan összetartozik. Az ősi, természetközeli életmód ennek következtében feltétele annak, hogy az adott csoportot etnikailag önállóan, illetve az „északi őshonos kisépek” közé tartozónak tarthassunk. Ez a fogalom magától értetődően felerősíti az oroszországi néprajzi érdeklődés eleve meglévő archaizálását, tradicionalitás iránti érdeklődését, és kizárja a szibériai népekkel foglalkozó néprajzosok érdeklődéséből a városi lakosságot. A kutatók ma is csak a „tradicionális kultúrával” foglalkoznak, mint ahogy tették ezt a korábbi évtizedekben is, és azzal is kell foglalkozniuk, hiszen kutatási támogatásokat is

elsősorban csak erre kaphatnak.³ A tradicionális életmódot a városokban lehetetlen folytatni, a „sajátos”, „eredeti” kultúra lényegéből fakadóan megőrizhetetlen a városokban, így ott nincsen helye az északi őshonos népeknek sem. Vagyis az etnográfiai leírások egyoldalúsága nem az adott népek domináns életmód mintáit jeleníti meg, hanem elsősorban a törvénykezési gyakorlatot, és vele szorosan összekapcsolódóan az adott tudományág helyzetét, a kutatók elkötelezettségét és érdeklődését.

Ugyancsak erre a törvénykezési gyakorlatra vezethető vissza az „északi őshonos kisépekből” származó kutatók viszonyulása is. E kutatók – megnevezésük nem problémamentes, hiszen nem egyértelműen pontos, ráadásul értékítéletekkel telített az angolszász gyakorlat „native anthropologist” elnevezése (Balzer 1995: 27), félreérthető áthallásokkal teli az orosz nyelven gyakori etno-tudomány elnevezés is, és túlzottan leszűkítő az „anyanyelvi kutató” név is – feladatuknak a fenti definíciónak megfelelő hagyományos kultúra összegyűjtését, felmutatását, kutatását tekintik – hangsúlyosan ebben a sorrendben. Egyértelműen érdekelték ők maguk is az archaizálásban, hiszen ez adja önmaguk és kutatásaik legitimitását, az általuk képviselt etnikum értékességét, egyediségét. A „native antropologist” nem érdekelt a modern viszonyok kutatásában, hiszen ha a „tradicionális kultúra” eltűnik, akkor felszámolódik a hozzá kapcsolódó, azt kutató tudományos intézményrendszer is: megszűnnének a finanszírozási lehetőségek, hiszen a városi társadalmat kutató néprajzi intézménynek Oroszországban csekély a hozzáférése a kutatási alapokhoz, támogatásokhoz. Márpedig komoly intézményrendszer van már mindkettő – az oroszországi néprajz és az „etno-tudomány” – mögött, sokak egzisztenciájával áll szoros kapcsolatban, érthetően védik a létjogosultságát.

A tradicionális védőbűrájából való kiszorulás hosszú távon akár az északi kedvezmények jogának kérdéséhez, pontosabban annak megvonásához is elvezethet, ami rendkívül komoly következményekkel járna. N. Novikova fejtette ki egy előadásában (Novikova 2014), hogy a Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra adminisztratív irányítói felé néhány olajcég többször is jelezte az „öslakos” fogalmában rejlő félreértési, visszaélési lehetőségeket. Javaslatuk szerint az úgynevezett öslakosokat kategorizálni kellene aszerint, hogy tradicionális életmódot folytatnak (tajgában élnek), vagy nem folytatnak tradicionális életmódot (faluban vagy városban élnek), és támogatást, kompenzációt csak ez az utóbbi, szűkebben definiált csoport kaphasson.

Ezek után teljesen érthető, hogy a városba költözést az oroszországi irodalom hajlamos minden esetben kultúrávesztésként, lumpenizációként, ráadásul „az öslakosok totális deetnizációja”-ként leírni (Pivnyeva 2011: 45). Magától értetődően kínálja magát

³ Ugyanakkor azt is látni kell, hogy nemcsak a kutatásokat determinálja a jogi gyakorlat, hanem a törvényalkotók fogalomhasználata is erősen támaszkodik a néprajzi kutatások eredményeire. A folyamat nem egyirányú, hanem oda-vissza hatásokból álló, összetett rendszer.

az a lehetőség, hogy kizárólag a két kultúra konfliktusáról beszéljünk, és maximum olyan kérdéseket tegyünk fel, hogy hol a helye a tradicionális kultúrának a városban, és hogyan adaptálódik a városi kultúrához, vagy épp hogy akarja elhatárolni magát.

A kérdés megértéséhez szükséges az utóbbi évtizedek térszemléletének változásait áttekinteni. A modernitás társadalmának egyik legfontosabb jellemzője a lokális kontinuitás, a lokalitás és a társadalmi csoportok létének összekapcsolása volt. Ez azt jelenti, hogy egy csoport létezésének előfeltétele az összetartozás, a közelség és a hosszas együttlét. A hangsúly itt a külső elhatárolódáson van: a földrajzi határokat le- és kizáró kulturális és társadalmi határokként értelmezték, amik a világot mereven *mi*-re és *ők*-re osztották (Niedermüller 2006: 33–36). „Ennek megfelelően az individuumok folyamatosan és megváltoztathatatlanul egy társadalmi csoporthoz, ezen keresztül egy kultúrához tartoznak, s ez a tény jelenti a társadalmi integráció és inklúzió alapját” (Strathern 1992). Tehát szorosan összekapcsolódott a csoport, a kultúra és a tér fogalma, ahol a csoport mindig térbeli, térhez kötött társadalmat jelentett, feltétlenül egységes (homogén) kultúrával. A közösség és az identitás alapelve is a territorialitás volt, a helyváltoztatás, a migráció így alapvetően kultúra és identitásváltásként értelmeződött. Eszerint a migráció egyszeri átlépés egy másik kultúrába, ami az eredeti kultúra elvesztését jelenti, egy újabb felvételért cserében. A migránsokat így evidens módon gyökértelemnek látják, marginalizálják, stigmatizálják. Ezzel szemben ma, az ún. globálisnak vagy késő-modernnek nevezett világban a mobilitást nem egyszeri folyamatként kell felfogni, a migráció nem egyszeri elmenés és egyszeri megérkezés, „sokkal inkább a több hely közötti állandó mozgást, s ennek megfelelően az egyidejűleg több helyhez való tartozást is jelent(het)” (Niedermüller 2005: 53). Az individuum egyszerre két térnek, lokalitásnak is része lehet úgy, hogy azokat nem elhatárolja, hanem összeköti egymással (Eriksen 2006: 380–381). Következésképpen a közösség fogalma deterritorializálódott. Ez nem azt jelenti, hogy elvesztette territorialitását, hanem azt, hogy átalakította annak felfogását: bár adott esetben az egyik helyen élünk, de egyidejűleg egy másik helyen is jelen tudunk lenni, hatni tudunk rá. Egyszerre több, fizikailag távollévő térben, lokalitásban is létezhetünk, és ezekhez a lokalitásokhoz eltérő viszonyokat alakíthatunk ki. Mozdulatlan helyek helyett ma már „áramlatokban létrejött” terekről beszélünk (Freitag–von Oppen 2010). Ez az új lokalitás, a transzlokalitás új, deterritorializálódott, transzlokális identitást teremt. A migráció ezek után nem feltétlenül jelent elszakadást a kibocsátó közösségből, sőt, sokszor kifejezetten megerősíti a vele való azonosulást. A „távol levő” lokalitás akár lehet fontosabb is, mint amiben vagyunk, így tehát a transzlokális térben elválhat a lakóhely és a kulturális identitás tere: a tér, ahol élünk, és a tér, ami identitásunk alapját, hivatkozási pontját jelenti.

A Szibéria-kutatások ódzkodása a városba költözött őslakosok vizsgálatától szorosan összekapcsolódik a modernitás térszemléletével. Ugyanakkor ma már helyesebb lenne a Szibéria-kutatásban is a kapcsolatokat, áramlásokat vizsgálni, a két lakóhely kapcsolatát a transzlokális fogalmán keresztül értelmezni, semmint folyamatosan mechanikusan elválasztani a két teret, kultúrát, társadalmat. Árnyaltabb, életszerűbb kép tudna így kialakulni, ahol nem egymást kizáró csoportok és szinguláris identitások szerepelnek, hanem transzlokális hálózatok és plurális identitások.

Ez a transzlokális életvilág gyökeresen más terepmunka-felfogást is igényel. A második világháború utáni Szibéria-kutatásokban (a Szibéria-kutatásokról lásd Mészáros Csaba 2013a) alig honosodott meg a hosszú idejű, állomászó terepmunka mint ideál, valójában máris le kell számolni vele – legalábbis egyedüliségével, kizárólagosságával.⁴ Ma már nem lehet egyszerűen odaköltözni valakihez, és annak faluját, közösséget központnak tekintve csak egy csoportra összpontosítani a vizsgálatokban (a Szibériában végezhető terepmunka dilemmáihoz lásd: Mészáros 2011). Már nem elégséges a hosszas együttélés az emberek egy kis csoportjával, hiszen nincsenek önmagukban értelmezhető situációk. Ahogy a Karib vidékiek megértéséhez elengedhetetlen a kapcsolatfelvétel a Torontóban, Londonban élő karibiakkal (Fog Olwig 1993), úgy a tradicionális életet élő szibériai őshonos lakosság megértéséhez is elengedhetetlen a moszkvai törvénykezési gyakorlat, a városokban élő migránsok, a transznacionális bányavállalatok megértése is. Egyértelműen megteremtődött az igény a Szibéria-kutatásban is a 30 éves történettel rendelkező multi-sited ethnographyra, ahol az antropológus követi világunkat átszövő ösvényeket, ahol a „kutatás tárgyai” közlekednek, a terepmunkásnak tehát követnie kell a világban áramló embereket és témákat, árukat és termékeket, eszméket, valamint szimbólumokat és jelentéseket (Marcus 1995).

Itt és most nincs idő és hely arra, hogy kifejtessük, ezek a demográfiai, térfelfogásbeli és módszertani változások milyen tematikus kihívásokkal szembesítik a szibériai népekkel foglalkozó néprajzkutatókat, kulturális antropológusokat. Itt csak felvillantani lehet néhány nagyobb témacsoportot, amikben a város vizsgálata kiemelkedő jelentőségű.

A város és a falu közötti mozgás, dinamika elengedhetetlen az etnikai mozgalmak megértéséhez. Balzer (2011) Szibériára vonatkozóan – B. Andersonhoz (2000) hasonlóan – hangsúlyozza az értelmiség kiemelkedő szerepét az etnikus érdekérvényesítésben, az etnikus diskurzusok alakításában. E mozgalmak léte erősen függ attól, hogy

⁴ Csak sajnálhatjuk, hogy Magyarországon ez az idő alig teremtette meg a néprajzi-antropológiai nagymonográfiákat. Kivételt jelentenek Mészáros (2013b), Nagy (2007), Ruttkay-Miklián (2012 és 2014) valamint Sántha és Safonova (2011) művei.

mennyire van városi lakosság, mennyire van mögötte felsorakozó városi intelligencia. Az etnopolitikai színtereken ugyanis csak ezeknek a városi aktivistáknak, etnikus vállalkozóknak van esélye arra, hogy képviselje egy etnikumként megjelenített csoport, azon belül a nem városiak érdekeit.⁵ Ezeknek a mozgalmaknak az egyik fő célja az adott etnikumhoz szorosan hozzátartozónak tekintett tradicionális életmód lehetőségeinek intézményi és jogi biztosítása, amely értelemszerűen elsősorban nem városi keretek között valósulhat meg. Ugyanakkor egyértelműen a nem városiak adják a legitimációs bázist a városi aktivisták működéséhez is: ők a mindenkori hivatkozási alap, az ő tradicionálisnak tekintett életmódjuk az, amit emblémaként fel lehet mutatni, amit használni lehet az etnopolitikai, sőt helyenként a regionális politikában is. A városi értelmiség az, aki láthatóvá teszi az adott terület őslakos népeinek kultúráját. Ünnepeket, fesztiválokat, konferenciákat szerveznek, folyóiratokat és újságokat indítanak, folklóregyütteseket működtetnek. Az így értelmezett etnikus kultúra elsősorban fesztiválizálódott, professzionizálódott színpadi kultúra, jól megragadható, korlátozott számú, jól értelmezhető kulturális elemmel, amely kiváló reklámértékkel bír, és alkalmas arra is, hogy erősítse az oroszországi társadalomra jellemző felfogást, amely szerint a társadalom jól körülhatárolható, diszkrét etnikumokból épül fel. Ugyanakkor a városi értelmiség az, aki a gazdasági-politikai erőforrásokhoz is leginkább hozzáférhet: az ő szervezeteik azok, amelyek a kedvezmények, támogatások elosztásának kereteit kidolgozzák, és akik a gyakorlatban ezt el is végzik – a falusiakra is érvényesen.

A Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra kiváló példa az őshonos népek többrétegű politikai felhasználására. Egyrészt látható, hogy az etnikus diskurzus fenntartása mennyire fontos eszköze a helyi őshonos kisebbségeket képviselő elit számára, és hogy ennek segítségével a hivatkozott etnikum – és a maguk – érdekeit próbálják képviselni a többségi társadalommal szemben a helyi politikában. Másrészt ezt az elitet és az általuk képviselt kultúrát használják fel a körzet adminisztratív vezetői a regionális érdekek Moszkvával szembeni artikulálására a nagypolitikában. A régióban komoly intézményrendszer épült az obi-ugor népek kultúrájának a felmutatására: a városokban sorra működnek a tradicionális kultúrát ápoló intézmények, helyet kapott más népművészeti központok, folklóregyüttesek és színházak mellett az Északi Népek Kultúrájának és Művészetének Központja, több mint 40 múzeum működik, és a régióban több mint 20 „Oroszország népművésze” is dolgozik. Az államilag támogatott, de az alternatívan szerveződő művészeti életben is fel-felhasználják a hantik és a manysik kultúrájának egyes elemeit. A Jugra név mint brand gyakori használata, az obi-ugor népek ornamentikájának szereplése a körzet logóiban, a városi tájképben, az őshonos népek

⁵ Hahovszkaja (2014: 43–48) is kiemeli a város és a falu összevetésében azt, hogy a falusi lakosságnak gyenge, míg a városinak erős a kapcsolata a nyilvánossággal.

vallásának felmutatása regionális ünnepeken, sportrendezvényeken mind-mind arra példa, hogy hogyan lehet megteremteni a régió önálló, ugyanakkor hivatkozási pontjától független etnikumok feletti (jugorcsan) identitását az Orosz Föderáción belül (vö: Pivnyeva 2011. A Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetről: Puskarjova 2010.).

Az őslakos népek gazdasági életét is csak ebben a transzlokális rendszerben lehet értelmezni. A város nélkül nehéz megérteni az obscsinák⁶ működését is, hiszen ezek látszólag a tradicionális életmód bástyái, de nem élhet meg a város nélkül, hiszen itt zajlik az érdekképviselése, itt történik a keretfeltételek szabályozása. A tradicionalitás biztosítása és a modern elvárások miatt komoly ellentmondások terhelik Szibéria-szerte az obscsinák működését. Egyes helyeken a jogi keretek életidegen archaizálásra kényszerítenek: van, ahol az evenki obscsinák nem rendelkezhetnek motoros szánnal és más közlekedési eszközökkel, hiszen a tradicionálisként elvárt közlekedési mód a rénfogat – ám rént sokhelyütt már nem tartanak, a vadászterületek gyalog pedig bejárhatatlanok (Povoroznyuk 2003). Ezzel éppen ellentétes a Tomszk megyei hantik helyzete, ahol az obscsina megalapításának előfeltétele a megfelelő technikai arzenál biztosítása: motoros szánokkal, autókkal, csónakmotorokkal, lánctalpas kétéltűvel kell rendelkezniük, és feltétlen biztosítaniuk kell egy szakképzett erdész státusát ahhoz, hogy tradicionális életüket szövetkezetként megszervezhessék. A Magadáni megyében pedig egyértelműen a városiak szezonális gazdasági életét szervezi az obscsina, hiszen közel száz ilyen szövetkezet működik városokban, szemben a mindössze négy, faluban működővel (Hahovszkaja 2008). Az obscsinák új gazdálkodási ágakat is működtetnek, mint például az etno-turizmus⁷ és a folklórra hivatkozó szuvenir-ipar.

Kiemelkedő területei lehetnek a transzlokális vizsgálatoknak a vallásantropológiai kutatások is, amelyek foglalkozhatnak az elzárkózás, az adaptáció és az „etnovallásosság” (Glavackaja 2010) kérdésével, a vallási szinkretizmussal vagy az újprotestáns egyházak (lásd pl.: Tyerjohina 2011; Vallikivi 2001; 2003) szerepével. A mindennapi élet kapcsolathálói is megkívánják az új szemléletű megközelítést, hiszen csak így

⁶ önszerveződő gazdasági szövetkezetek

⁷ „A turizmus olyan gazdálkodási ág, ami magával húz mindent. Egyszerre foglalkoztatottság a lakosságnak, lehetősége a tradicionális kultúra megőrzésének, fenntartása a helyben maradás igényének, hogy az emberek ne menjenek a városokba azért, mert csak ott érdekes. Emberek jönnek hozzád, érdeklődnek az életed iránt, és ezért még fizetnek is neked. Ez kitűnő!” – hangzott el egy 2011. december 11-én Hanti-Manyszijszkban megrendezett etno-turizmus konferencián Jevgenyij Platonov szájából. (http://www.sever.eduhmao.ru/news/11/24784/_letoltés: 2012.04.27.) A konferenciáról lásd: (<http://www.sever.eduhmao.ru/news/11/24802/ letoltés: 2012.04.27.>). Az etno-turisztikai lehetőségekről lásd: Каталог туристских этнографических программ «Зимние каникулы в Югре» 2011-2012 (<http://www.sever.eduhmao.ru/info/11/11276/ letoltés: 2012.04.27.>).

értelmezhetőek megfelelően városi és a falusi/erdei őslakosok közötti sokszorosán összetett kapcsolatrendszerek, egymásra utaltságok. A térben távoli terek egymástól elválaszthatatlan lokalitásokból szerveződve válnak egységes gazdasági, társadalmi, politikai, spirituális térré. Fontos a város vizsgálata a nyelvhasználat szempontjából is, hiszen a korábbi elvárásokkal szemben az urbanizáció nem jelenti egyszerűen e kisényelvek eltűnését, hiszen egyrészt új, rendkívül hatékony és önálló sajátosságokkal rendelkező színtereit fedezik fel a nyelvhasználatnak (lásd: Horváth Csilla kutatásai), másrészt a nyelvhasználat minimálisra csökkenésével egyáltalán nem jár együtt a nyelv presztízsének csökkenése, ami alapja lehet a revitalizációnak is. Fontos ellentmondás húzódik aközött is, hogy az etnikus vállalkozók az oroszországi elvárásoknak megfelelően szorosan összekapcsolják az etnikum és a nyelv létét, ami gyakorlatilag nincs kapcsolatban a mindennapi nyelvhasználati gyakorlattal (Funk 2011: 6–9).

3. Végezetül

Tanulmányomban tehát azt láthattuk, hogy a szibériai népekkel foglalkozó irodalom erősen archaizál, egyoldalúan törekszik arra, hogy ezeknek a népeknek az életét továbbra is összekapcsolja a tradicionalitás fogalmával. Ez a kép nem támasztható alá a demográfiai adatokkal: Szibéria és a Távols-Kelet régiójára, vele együtt az ott élő ún. őshonos népekre is nagymértékű városiasodottság jellemző. A szakirodalom ezen törekvése magyarázható a tudományág eredendő érdeklődésével (beszéljünk bár az orosz, bár a nemzetközi szakirodalomról), a törvénykezési gyakorlatok kényszerítő erejével, valamint a késő-modern társadalomra már nem igazán alkalmas, a territorialitáson alapuló, a kutatásokat ma is befolyásoló kultúrafelfogással. A transzlokális gondolatát integráló, a városi lakosság vizsgálatát célul kitűző kutatásoknak túl kell lépniük a korábbi szakirodalom egyoldalúságán, a városiasodást egyszerűen és kizárólagosan kultúravesztésként felfogó szemléleten, és a városban (a város és a vidék transzlokális terében) ténylegesen zajló folyamatok kutatásával finomítania, árnyalnia, helyenként cáfolnia kell a korábban domináns diskurzust.

Vagyis, visszatérve a tanulmány alapkérdésére, kérdésünket úgy is megfogalmazhatjuk, hogy hol keresse hát ma egy néprajzos vagy egy antropológus a szibériai őshonos népek képviselőit, adott esetben a hantikat? A válasz pedig a fentiekből következően az kell legyen, hogy keresse őket a tajgában vagy a tundrában továbbra is, de keressük meg őket a városokban is, illetve a kettő között útközben a helikoptereken és szárnyashajókon, sőt keressünk rájuk az internet virtuális terében is.

Hivatkozások

- Anderson, Benedict 2000. *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Anderson, David [Андерсон Д.] 1998. *Тундровики. Экология и самосознание таймырских эвенков и долган*. Новосибирск: Издательство СО РАН.
- Anderson, David 2000. *Identity and Ecology in Arctic Siberia: The Number One Reindeer Brigade*. Oxford: Oxford University Press.
- Balzer (Mandelstam), Marjorie 1995. What's „Native” About Non-Russian Anthropology? In Marjorie Mandelstam Balzer (szerk.) *Culture Incarnate: Native Anthropology from Russia*. New York: Armont. 3–28.
- Balzer (Mandelstam), Marjorie 2011. *Изменяющиеся контексты: как определить культурное меньшинство?* előadás: IX Конгресс этнографов и антропологов России г. Петрозаводск, 4–8 июля 2011 г.
- Bloch, Alexia 2005. *Red Ties and Residential Schools: Indigenous Siberians in a Post-Soviet State*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Eriksen, Thomas H. 2006. *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest: Gondolat.
- Fog Olwig, Karen 1993. *Global Culture, Island Identity: Continuity and Change in the Afro Caribbean Community of Nevis*. Chur: Harwood.
- Freitag, Ulrike – Achim von Oppen 2010. Introduction. 'Translocality': An approach to connection and transfer in area studies. In Ulrike Freitag – Achim von Oppen (szerk.) *Translocality: The Study of Globalizing Processes from a Southern Perspective*. Leiden/Boston: BRILL Academic Publishers. 1–21.
- Funk, Dimitrij [Дмитрий Функ] 2011. *Городские и индигенные: дискурсы новых тенденций в жизни арктических/северных народов*. Kézirat.
- Glavackaja, Jelena Mihajlovna [Елена Михайловна Главацкая] 2010. Религиозный маркер в системе коллективной идентичности обских-угров. In Елена Анатольевна Пивнева (szerk.) *Этнокультурное наследие народов Севера России: К юбилею доктора исторических наук, профессора З. П. Соколовой*. Москва: ООО «Август Борг». 237–243.
- Наhovszkaja, Ludmilla Nyikolajevna [Людмила Николаевна Хаховская] 2008. *Коренные народы Магаданской области в XX - начале XX в.* Магадан: СВНТ ДВО РАН.
- Наhovszkaja, Ludmilla Nyikolajevna [Людмила Николаевна Хаховская] 2014. Аборигены в городе: этнокультурный облик жителей Магадана. *Сибирские исторические исследования* 2:39–59.

- Humphrey, Caroline 2002. *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Humphrey, Caroline [Кэролайн Хамфри] 2010. *Постсоветские трансформации в Азиатской части России. Антропологические очерки*. Москва: Издательство Наталис.
- Jordan, Peter 2003. *Material Culture and Sacred Landscape: The Anthropology of the Siberian Khanty*. Walnut Creek – Lanham – New York – Oxford: Altamira Press.
- Kerezi Ágnes 2001. A szurguti osztjások hagyományos életmódja és változásai napjainkban. *Ethnographia* **112/3–4**:371–389.
- Kerezi Ágnes 2009. *Az uráli népek néprajza*. Piliscsaba: PPKE BTK Finnugor Tanszék.
- Kerezi Ágnes 2012. Hanti stratégiák a társadalmi és kulturális változásokra. In Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.) *Az elkerülhetetlen: Vallásantropológiai tanulmányok – Vargyas Gábor tiszteletére*. Budapest: PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan – Könyvpont. 413–434.
- Marcus, George E. 1995. Ethnography in/of the world system: The emergence of multi-sited ethnography. *Annual Review of Anthropology* **24**:95–117.
- Mészáros Csaba 2011. Résztvevő megfigyelés, befogadás és nyelvismeret. Az antropológiai terepmunka hitelességéről. *Tabula* **13/2**:173–194.
- Mészáros Csaba 2013a. Irányzatok és módszerek Szibéria néprajzi kutatásában. *Ethnographia* **124/3**:377–283.
- Mészáros Csaba 2013b. *Tekintély és bizalom. Kultúra és társadalom két szibériai faluközösségben*. Budapest: PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan.
- Nagy Zoltán 2007. *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.
- Naszelenyije = Население, учтенное при Всероссийской переписи населения 2010 года. In Всероссийской переписи населения 2010 года, Население, учтенное при Всероссийской переписи населения 2010 года, http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (2015.05.26.)
- Niedermüller Péter 2005. Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.) *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. (Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet évkönyve 4.) Budapest: Akadémiai Kiadó. 52–66.
- Niedermüller Péter 2006. A lokalitás metamorfózisai. *Replika* **56–57**:33–44.

- Novikova, Natalia 2014. Rencontre du droit coutumier khanty et du droit des entreprises pétrolières. Előadás, *Journées khantyes konferencia*, 2014. 11. 28. Párizs.
- Pivnyeva, Jelena Anatoljevna [Елена Анатольевна Пивнева] 2011. Этническая культура в условиях урбанизации (по материалам обских угров). *Ученые записки Петрозаводского Государственного Университета. Общественные и гуманитарные науки* **№3. (116):**45–50.
- Povoroznyuk, Olga Alexandrovna [Ольга Алексеевна Поворознюк] 2003. Природопользование каларских эвенков: государственное регулирование и традиционная нормативная система. In Наталья Ивановна Новикова (szerk.) *Олень всегда прав. Исследования по юридической антропологии*. Москва: Издательский дом «Стратегия». 163–187.
- Puskarjova, Jelena Tyimofejevna [Елена Тимофеевна Пушкарева] 2010. Культура народов Севера Ямало-Ненецкого автономного округа как один из маркеров его региональной идентичности. In Елена Анатольевна Пивнева (szerk.) *Этнокультурное наследие народов Севера России: К юбилею доктора исторических наук, профессора З. П. Соколовой*. Москва: ООО «Август Борг». 243–254.
- Ruttkay-Miklan Eszter 2012. *Testi-lelki rokonság. A színjai hantik rokonsági csoportjai*. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L’Harmattan.
- Ruttkay-Miklan Eszter 2014. *Amikor a láb elnehezül... A színjai hantik tisztasagkoncepcioja*. Budapest: L’Harmattan.
- Sántha István – Safonova Tatiana 2011. *Az evenkik földjén. Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken*. Budapest: Balassi.
- Stammler, Florian 2005. Tradition als Entwicklungskonzeption für die indigenen Völker im Norden Russlands. In Stephan Bauer (szerk.) *Bruchlinien im Eis. Ethnologie des zirkumpolaren Nordens*. Wien: Lit Verlag. 184–207.
- Stammler, Florian – Gertrude Eilmsteiner-Saxinger (szerk.) 2010. *Biography, shift work and socialization in a northern industrial city – The Far North: Particularities of labour and human socialization*. Proceedings of the International Conference in Novy Urengoy. Russia, 4th-6th December 2008. (<http://www.arcticcentre.org/anthropology>)
- Strathern, Marylin 1992. *After Nature. English Kinship in the Late Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szlezkin, Jurij [Юрий Слезкин] 2008. *Арктические зеркала. Россия и малые народы Севера*. Москва: Новое литературное обозрение.

- Szocialno-demograficseskij portret = *Социально-демографический портрет России по итогам всероссийской переписи населения 2010 года. Официальное издание*. Москва: Статистика России. 2012 (http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/portret-russia.pdf) (2015.05.26.)
- Szokolova, Zoja Petrovna – Valerij Vlagyimirovics Sztepanov [Зоя Петровна Соколова –Валерий Владимирович Степанов] 2007. Коренные малочисленные народы Севера. Динамика численности по данным переписей населения. *Этнографическое Обозрение* **2007/5**:75–95.
- Tyerjohina, Alexandra Nyikolajevna [Александра Николаевна Терёхина] 2011. Евангельские церкви как новый культурный контент коренных малочисленных народов Севера. Előadás: *IX Конгресс этнографов и антропологов России г. Петрозаводск*, 4–8 июля 2011 г.
- Vallikivi, Laur 2001. Adaptation to the Other: Jamb-to Nenets in the 20th Century. *Pro Ethnologia* **12**:49–62.
- Vallikivi, Laur 2003. Minority and Mission: Christianisation of the European Nenets. *Pro Ethnologia* **15**:109–130.
- Ventsel, Aimar 2005. Urbane Identität sibirischer Indigener. Chantische Studenten in Surgut. In Stephan Bauer (szerk.) *Bruchlinien im Eis. Ethnologie des zirkumpolaren Nordens*. Wien: Lit Verlag. 17–30.
- Zakon HMAO-Jugrü. Закон ХМАО-Югры "О традиционных видах деятельности коренных малочисленных народов Севера в Ханти-Мансийском автономном округе" от 4 декабря 2001 г. *Статус коренных малочисленных народов России. Правовые акты. Книга Третья*. Москва: Издание Совета Федерации.

„Te, figyelj, haver! Képzeld el...”

Retorika és pragmatika Hofi Géza színházi kabaréiban

Nemesi Attila László

PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék

1. Bevezetés

A retorikát általában úgy ismeri mindenki, mint a nyilvános beszédek létrehozásának és elemzésének tudományát (Adamik–A. Jászó–Aczél 2004), a pragmatika pedig a hétköznapi nyelvhasználatra összpontosító analitikus filozófusoknak köszönheti önálló stúdiummá válását (Németh T. 2006). Valójában mindkettő előtt szélesebb perspektíva nyílik: a retorika fogalomrendszere alkalmazható az irodalmi művek (Szabó G.–Szörényi 1988/1997) és mindenfajta meggyőző szöveg, sőt nem (csak) nyelvi kommunikációs jelenségek vizsgálatára is (Lózsi 2012; Phillips–McQuarrie 2004), míg a pragmatika lassan a nyelvhasználat általános elméletévé terebélyesedik (Tátrai 2011; Verschueren 1999), miközben szintén kiterjeszthető szemiotikai irányba (Szívós 2014). De melyikük illetékes (vagy illetékesebb), amikor egy olyan, meglehetősen komplex műfaj nyelvezetét szeretnénk tanulmányozni, amelyet legtalálébban egyszemélyes politikai kabarészínháznak nevezhetnénk? Hofi Géza (1936–2002) jellegzetes műfajáról van szó, amely egyedi ötvözete a konferansznak, a kabarénak, a dumaszínháznak (stand-up comedy) és a bohózatnak. Kellékeket használ, dalbetétek, hangbejátások színesíthetik, olykor statiszták jelennek meg a színpadon, ám a lényeg a közönséggel való dialógus érzetét keltő monológ. Gondolatokat akar közvetíteni és hatást kelteni – új megvilágításba helyezni a mindennapok, a hazai közélet és a nagyvilág bizonyos történéseit, véleményt sugallni, azonos viszonyulást kialakítani, meg- és kinevetetni, meglepni, provokálni, összekacsintani. Fölmerül a kérdés: ezek retorikai vagy inkább pragmatikai célok, illetőleg hatások? Külön lehet-e egyáltalán választani a nyelvhasználat elemzésének pragmatikai és retorikai szintjét? Ez az elméleti dilemma áll dolgozatom középpontjában.

Azt szokták mondani, hogy a diktatúrákban virágzik a politikai humor, a demokráciákban viszont ellaposodik – és a magyarországi rendszerváltozás óta eltelt két és fél évtized mintha alátámasztaná ezt a meglátást. Persze a „hivatalos”, vagyis a nyilvánosságban megjelenő humort a diktatúrákban igyekeznek cenzúrázni, ezért azok keretei között elsősorban a nem hivatalos, népi humor virágzásáról beszélhetünk (l. pl. Küllös 2008), a cenzúrázott humor csak nagyon szofisztikált formában nyújthat esztétikai-

intellektuális élményt. A Hofi-jelenség a Kádár-korszak második felében nemcsak a kortársakat készítette tünődésre, hanem a mából visszatekintve is egyszerre szuggesztív és különös. Hogy engedhette meg a Kádár-rezsim, hogy a Mikroszkóp, majd a Madách Kamara színpadán estéről estére, szilveszterkor pedig az egész ország előtt viszonylag jól érthetően bírálják, kifigurázzák, ideológiai alapjait és magát a szovjet szövetségi rendszert sem mentesítve a nem is annyira burkolt kritika alól? Mi volt a Mikroszkóp Színpad első igazgatójának, Komlós Jánosnak (1922–1980) a szerepe, aki a remek parodistaként debütáló Hofit a politikai kabaré felé terelte? Nyilván nem kerülték el a cenzorok figyelmét a politikailag kényes utalások, de hogy miért hunytak szemet fölöttük („szelep” a társadalmi feszültségek levezetésére, eszköz a rendszer képének javítására a nyugati közvélemény előtt: „a legvidámabb barakk”), azt a történészek feladata kutatni. A nyelvész az érdekelheti, milyen nyelvi „csomagolásban” voltak átadhatók a politikai üzenetek, és hogyan vezette rá közönségét a szándékolt, nem szó szerinti értelemre Hofi Géza, ez a kimagasló tehetségű színész-humorista. Életéről, pályájáról több könyv jelent meg, melyek között akadnak elemző írásokat közlők és családi-baráti visszaemlékezések is (Ambrus 2006, 2012; Balogh et al. 2002; P. Török (szerk.) 2003; Vnoucek 2005).

2. Retorika és pragmatika viszonyáról

Aligha találunk olyan átfogó pragmatikai monográfiát, tankönyvet, kézikönyvet, amelynek egyik, ha nem a legfőbb gondolati szála ne a szemantika és a pragmatika közötti határvonal és munkamegosztás tisztázására való törekvés lenne (l. pl. Birner 2012; Horn–Ward (szerk.) 2004). Feltűnően kevés szó esik viszont bennük a retorika és a pragmatika viszonyáról, holott a két diszciplína érdeklődésének tárgya ugyanaz: a nyelvhasználat. Fiatalabb tudományág lévén elsősorban a pragmatikától várhatnánk, hogy fölvesse, miben más, mint a nagy múltú retorika, és hogyan képzei el az ideális együttműködést vele. Szélsőséges esetben a retorikusok egyáltalán nem vesznek tudomást a pragmatikáról (vö. Nida 1990), a pragmatika képviselői pedig, ha valamit mégis mondanak a retorikáról, az annak nem kielégítő ismeretéről tanúskodik. Vegyük például azt a pragmatikai alaptézist, hogy a megnyilatkozások jelentése a kommunikációban jócskán túlmutat a nyelvileg kódolt jelentések összegén: a deiktikus névmások, a nyelvileg kétértelmű kifejezések, a hiányzó, de a szintaxis által megkövetelt mondatrészek, az átvitt és egyéb sugallt jelentések a kontextus és következtetések sora révén lesznek azonosíthatók a hallgató számára. Sok pragmatikakutató meg van arról győződve, hogy ez a belátás viszonylag új, és a pragmatikának köszönhető. Sperber és Wilson (1986/1995: 2, 5) például Arisztotelészig vezet vissza azt a nézetet, hogy az emberi nyelvek olyan kódok, amelyek gondolatokat asszociálnak jelekhez, és ezek közvetítéséből áll a kommunikáció. Megfelelnek arról, hogy az arisztotelészi retorika egyik

kulcsfogalma az enthüméma, vagy másképpen retorikai szillogizmus, amely azt a felismerést hordozza, hogy nem kell mindent kimondani ahhoz, hogy a közönség megértse, sőt hagyni kell, hogy bizonyos dolgokat maga következtessen ki (Arisztotelész /1999: 35). Sperber és Wilson (1990/2006) másutt is elmarasztalja a klasszikus retorikát elavult terminológiája és megújulásra való képtelensége miatt. A retorika oldaláról pedig így hangzik a viszontválasz: a pragmatika kedvelt témái – a beszédaktusoktól az implikaturán át az udvariasságig – valamilyen formában mind föllelhetők a retorikában (A. Jászó 2013: 28).

Valóban könnyű megfeleléseket találni. A beszédaktus-elmélet perlokúció fogalma az érzelmi, értelmi és erkölcsi természetű retorikai hatásokkal állítható párhuzamba. A jól ismert grice-i „társalgási” maximák szinte mind levezethetők a szónoki beszéd második nagy szerkezeti egységével, a bevezetés után következő elbeszéléssel szemben támasztott klasszikus retorikai követelményekből (Cornificius /1987: 81; Cicero /2012: 101–102; Quintilianus /2008: 296–301). Az implikatura fogalma nemcsak az arisztotelészi enthümémával mutat átfedést, hanem a klasszikus trópusok és a gondolatalakzatok egyike-másika is implikaturát generál vagy generálhat (Nemesi 2012, 2013a). Különösen érdekes, amit a római szónoklattani munkák az emfázis (emphaszisz) nevű gondolatalakzatról írnak. A Herenniusnak ajánlott retorika szerint az emfázis „olyan alakzat, amely többet sejtet annál, mint amit szóval kimond” (Cornificius /1987: 285), Quintilianus (/2008: 587) pedig egyenesen úgy vélekedik, hogy ez a leggyakoribb és a szónoktól leginkább elvárt gondolatalakzat. Lényege, hogy „nem mondjuk ki azt, amit mások tudomására akarunk hozni, csak sejtetjük. De nem is az ellenkezője annak, amit mondunk, mint az irónia esetében, hanem olyan rejtett értelem, amelyet a hallgatóságnak kell kitalálnia”. Nem csoda hát, hogy néhány mindkét diszciplínában jártas kutató „összeházasítaná” a pragmatikát a retorikával (Dascal–Gross 1999; Keller 2010). A pragmatikai szakirodalom egyik legismertebb monográfiájának szerzője, Leech (1983) „személyközi retorikáról” beszél, azaz a társalgásban is meghatározónak tartja a határosságra, hatékonyságra való törekvést. Szerinte egy megnyilatkozás pragmatikai ereje az illokúciós erő (beszédaktus-elmélet) és a retorikai erő együttese – utóbbi alatt a különböző társalgási (nemcsak a grice-i, hanem az udvariassági stb.) maximák és egyéb elvek betartásából vagy be nem tartásából származó jelentéstöbbletet értve. Végül, de nem utolsósorban vannak próbálkozások – „összeházasítás” helyett – a pragmatika és a retorika éles, de korrekt szétválasztására. Gu (1994) a társalgási együttműködés alsóbb, szinte biztosra vehető szintjeit a pragmatikának tartaná fenn (egymás meghallgatása, a másik fél megnyilatkozásának megértése és az arra való reagálás), magasabb szintjeit (egymás céljainak elfogadása, akaratának teljesítése) viszont a retorika hatáskörébe utalná. Liu és Zhu (2011) ugyanezt a gondolatot szövi tovább úgy, hogy a grice-i együttműködési alapelvvel és annak maximáival rivalizáló retorikai alapelvet és

maximákat fogalmaz meg azt hangsúlyozva: a beszélőnek céljai elérése érdekében hozzá kell igazítania mondandóját a partner feltételezett gondolatvilágához és igényeihez, a hallgatónak pedig tisztában kell lennie azzal, hogy a beszélő a saját érdekeit akarja érvényre juttatni, ami eltérhet az övétől. Gu javaslata a gyakorlatban korlátozná a pragmatika mai mozgásterét, míg Liu és Zhu elképzelése igazából nem tud éles határvonalat húzni a pragmatika és a retorika közé, mert az önérdék vezérelte viselkedés a hétköznapi társalgókra is jellemző, akárcsak az együttműködő attitűd a szónokkal eleve rokonszenvező közönségre.

3. Implikaturák Hofi Géza előadásában

Quintilianus az emfázis használatát azzal magyarázza, hogy nyíltan fogalmazni néha veszélyes, máskor nem illik, egyébként pedig a sejtetés újdonságával és változatoságával gyönyörködtet (/2008: 587–588). Ugyanezt az implikaturáról is elmondhatjuk. Az implikatura olyan jelentés szándékolt közlése, amelyet ki kell következtetni egy megnyilatkozásból. Magát a sugallt jelentést Grice (1975: 43–44, 1989/2011: 29) implikaturának hívja. Tulajdonképpen természetes, hogy Hofi politikai humorának az implikatura – vagy, ha tetszik, az emfázis – lett a fő eszköze, hiszen a pártállami diktatúrában erős véleménykontroll működött, az implikatura pedig amolyan „mondtam is, meg nem is” érzetet kelt, mert sok esetben törölhető („Ezzel nem azt akartam mondani, hogy..., hanem csupán azt, hogy...”). Emellett a Quintilianus által említett újdonság és változatoság is sajátja Hofi implikaturáinak, ahogy azt mindjárt látni fogjuk. Az illusztrációk négy különböző műsorból valók, és az implikaturák retorikai sokszínűségét vannak hivatva szemléltetni (részletesebben l. Nemesi 2013b, 2014). Az előforduló retorikai fogalmaknak az *Alakzatlexikonban* (Szathmári (főszerk.) 2008) és a *Retorikai lexikonban* (Adamik (főszerk.) 2010) érdemes utánanézni.

Grice (1975: 53, 1989/2011: 37–38) a minőség első maximájának kihasználásaként értelmezi a klasszikus trópusokat: „Ne mondj olyat, amit hamisnak hiszel!” – az irónia, a metafora, a meiózis (a túlzás ellentéte; l. még a litotész alakzatát) és a túlzás (hiperbola) konvencionális jelentésükben nem igazak, ami rávezeti a hallgatót arra, hogy implikaturával áll szemben. (Néha logikai szempontból mégis igazak, mint „Az élet nem habostorta” típusú tagadásos metaforák, de az ilyen esetekre itt nem tudunk kitérni – mindazonáltal sok fejtörést okoznak Grice követőinek.) Hofinál számos metaforikus implikaturát találunk:

- (1) A nagy vörös óriás föl fog robbanni, és lesz belőle egy ilyen kis törpe...

Így, szövegkörnyezetéből kiemelve az (1) megnyilatkozást, nem evidens, hogy metaforáról van szó (bár az *óriás* és a *törpe* szó gyakran metaforikus), az pedig kiváltképp

talányos, mit implikálhat. De ha belehelyezkedünk az 1976-ban rögzített *Újságárus* című előadás kontextusába, a „nagy vörös óriás” csillagászati kifejezés könnyen átvihető a Szovjetunióra – főleg azért, mert az elég rossz külsejű, alkoholista újságárus, akit Hofi alakít, közben kezébe vesz egy almát, mintha meg akarná vele dobni a tévéképernyőt. Állítása szerint ugyanis az idézett megnyilatkozást a televízióban hallotta, de aztán a műsorújságból „szerencsére” kiderült, hogy csillagászati témájú volt az adás, nem politikai. Az eredetileg csillagászati metafora ily módon politikai metafora és implikátúra lesz: ’A Szovjetunió föl fog bomlani, és egészen kicsivé zsugorodik’. Ma már tudjuk, hogy erre másfél évtizedet kellett várni. Az „újságárus” Szovjetuniót védelmező gesztusa színlelt attitűdöt közvetít (a pragmatikakutatók egy része azt mondaná, ez is egyfajta implikátúra).

Hofi nemcsak a Szovjetunió, hanem a magyar szocializmus bukását is „megjövendöli” egy „autós” metafora mögé bújva. Az 1982-ből való *Nevezd csak Cucinak!* című előadásban ő a magyar szocializmus megszemélyesítője, úgy jellemezve eddigi „életútját”, mint akiből állandóan kivesznek valamit, majd aztán meggondolják, és visszatesszik. Ennek fényében kell értelmeznünk az alábbi megjegyzést:

- (2) Te, azon gondolkodtam, hogy akkor mire cserélnének, hogyha egyszer totálkáros lennék.

A totálkáros jármű többé nem javítható, újat kell helyébe állítani. A feltételes mód csupán tompít valamennyit a „veszélyes” implikátúrán: ’Előfordulhat, hogy a magyar szocializmus egyszer majd működésképtelenné válik, és nem is lesz már megreformálható’.

A metafora Hofinál nemritkán allegóriává növi ki magát. Ha építkezésről van szó, mint az *Épitem a csatornámat* (1975) című műsorban, akkor a szocializmus építésére kell asszociálnunk. Ha elmegyógyintézetéről (*Tiszta örültekháza*), akkor a kinti világban van „bolondokháza”. Ha kórházi műtétről (*Nevezd csak Cucinak!*), akkor a magyar szocializmust „műtik”. Az egyik ma is közismert és allúzióként sokszor felidézett vicc a farkasfiúról és a rókafiúról, akik mindenáron meg akarják verni a nyulat, bármit is mond, a Rákosi-rendszer rossz emlékű erőszakszervezetének, az Államvédelmi Hatóságnak (ÁVH) az önkényes eljárásait allegorizálja (nota bene: Komlós János az ÁVH tisztje volt a 40-es évek végétől az 50-es évek elejéig, csak később került át a kultúra területére):

- (3) Azt mondja a farkasfiú a rókafiúnak:
– Te, verjük meg a nyulat!
– Jó, majd holnap megverjük.

- De most verjük meg!
 – De ma mér’ verjük meg?
 – Ha sapka van rajta, akkor azért, ha meg nincs sapka, akkor meg azért!
 Odamentek, agyba-főbe verték a nyulat.
 Azt mondja a farkasfiú másnap megint a rókának:
 – Te, megint verjük meg!
 – Hát tegnap már megvertük.
 – De ma még egyszer!
 – De ma mér’ verjük meg?
 – Kérünk tőle cigarettát. Ha ad füstsűrőst, akkor azért’ verjük meg, ha meg
 nem füstsűrőst, akkor meg azért’!
 Odamentek:
 – Te nyúl, adj egy cigarettát!
 – Milyet parancsoltok: füstsűrőst vagy nem füstsűrőst?
 – Nézd, az anyja szentségit, megint nincs rajta sapka!

A vicc önálló műfaja (vagy szövegtípusa) a humornak. Ez esetben a főnti állatviccet – két másik híres viccel együtt – Hofi beágyazza az előadásába. Az, hogy a farkasfiú és a rókafiú másodszor is megverik a nyulat, nincs kimondva, de az utolsó megnyilatkozásból és az előzményekből ki tudjuk következtetni – a farkasfiú tulajdonképpen azt implikálja a rókafiúnak, hogy az előző napi ürügyet elővéve verjük meg ismét a nyulat, és a viccmesélő implikálja azt, hogy tényleg meg is verik (a fikciós kommunikáció e két szintjét érdemes megkülönböztetni). Ahhoz, hogy megértsük, a Rákosi-érára kell gondolni, szükséges a tágabb kontextusnak a figyelembevétele (az addig elhangzó megnyilatkozások és az aktivált világtudáselemek igazíthatják útba a közönséget). Hofi ugyan azzal vezeti föl a viccet, hogy „semmi politika sincs benne”, de az ellenkezőjét sejteti, és miután elmondta (páratlan előadásmódját nem lehet egy dolgozatban elég jól érzékeltetni), még hozzáfűzi:

- (4) Na? Ugye, hogy nincs benne politika, ugye? Egy szó politika nincs benne. Azért’ nekem mesélték, volt egy olyan időszak, amikor sok emberen nem volt füstsűrős sapka...

S hogy melyik ez az időszak, azt már könnyű kitalálni.

A metafora és az allegória kifejeződhet multimodálisan is. 1980-ból a *Tiszta örültekháza* című „darab” azzal a képpel indít, hogy Hofi egy kötélben lóg, arról vágják le. A megjelenített karakter a zárt osztály lakója. A kötélnak és az azon való himbálózásnak kicsivel később megkapjuk az indoklását:

- (5) Nekem teljesen modern betegségem van, tudod? Neked elmondom, de nem ám elpofázni ám... Én vagyok egy nagy magyar vállalat. Azér' vagyok felakasztva, mert így legalább úgy látszik, mintha állnék. [...] Nehogy megzavarjon valamelyikötöket: amin itt lógtam, az nem kötél... Ez az állami támogatás. Csak ennek egy hibája van: a testtől mindig a fejet választja el. Fej nélkül meg nem megy ám...

Az előadás arról szól, hogy a nagy magyar szocialista vállalatok nem tudnak piacképes árut előállítani, így raktárra termelnek, és csak az állami támogatás tartja őket életben, ami viszont véges – a külföldi kölcsönök pedig nem jelentenek megoldást, mert előbb-utóbb vissza kell őket fizetni. Az eladhatatlan árut fehér színű kórházi ágytálak szimbolizálják, a külföldi kölcsönt pedig egy egydolláros bankjegyet ábrázoló takaró a „szomszéd kórteremből” (metonimikus metaforák). A „beteg” többször folyamodik állami támogatásért, meghúzza a kötelet, de egyik alkalommal templomi harang hangja hallatszik (harangkötél), másik alkalommal pedig a WC-öblítő (WC-lehúzó zsinór). Az elhangzó szöveg, a látvány és a hanghatások együtt közvetítik az előadás üzenetét.

Metonimikus metafora az is, hogy a főhős nem akarja bevenni a sárga színű gyógyszerét, „mert már megint határincidensek mennek” – mármint a Szovjetunió és Kína (sárga gyógyszer) között. Az implikátum ez: 'a kínaiakkal nem időszerű barátkozni, együttműködni' (bevenni a sárga gyógyszert). Egy metonimikus utalás az arab országokra („földrajzilag homokos területek”) az 1982-ben felvett előadásból, metaforákkal kiegészítve („gyökeret ver”, „tejjel”, „megköt”):

- (6) Én mint szocializmus valahogy nem szeretem a földrajzilag homokos területeket. [...] Én nem tudom, ott én valahogy nem tudok gyökeret verni. Te, ott én már annyi mindent vertem – gyökeret nem. Pedig locsolom is. Nem ám ilyen hülyén, vízzel... Tejjel! Oda én már annyit tejtetem, és nem... Nyelni nyeli, csak nem köt meg, hát... én nem értem...

A (multimodális) túlzást példázza az a jelenet az „örültekházából”, amelyben a beutalt megmutatja az „új ruháját”, és azzal dicsekszik, mennyi kitüntetés van rajta. Hofi ezzel az akkori magas rangú katonai vezetők egyenruháit ékesítő medáliákkal való hivalkodást gúnyolja ki:

- (7) Na? Irigy vagy marhára, mi? Aaa, csórikám, a lábam nyomába nem jössz, tudod? Hozzám képest sehol nem vagy, tudod? Nekem ebből van másfél kiló.

Hogy még jobban érzékelhessük az effajta jelvények értéktelenségét, megtudjuk, hogy betegünk mindegyiket ultin nyerte. A túlzás mellett az ironia jelenlétére is fel kell itt figyelniünk – a két retorikai alakzat (vagy trópus) nem zárja ki egymást, ahogy más alakzatkombinációk (túlzó metafora, ironikus litotész stb.) is gyakoriak (Nemesi 2005, 2009: 126–129).

Az agitációs propaganda demagóg stílusát Hofi több előadásában is karikírozza. Az ironiát ilyen esetekben a beszéltetés (szermocináció) gondolatalakzata és az ismétlés mint adjekciós (hozzátoldásos) szóalakzat juttatja érvényre, néha affektált hangcserével (ez immutációs szóalakzat) kiegészülve, mint a (8a)-ban („socialista”). Az intonáció és a mimika még nyilvánvalóbbá teszi az ironikus attitűdöt. A (8a) a *Tiszta örültekháza* befejezése, a (8b)-t pedig „Cuci” mondja:

- (8) a. Egy megoldást még megpróbálok. Figyeljél! Egy nagy socialista vállalattal kötök egy nagy socialista szerződést, azzal fogok nagy socialista kooperálni úgy, hogy én gyártom az ágytálat, ők meg a belevalót!
- b. S akkor most, ugye, a rohadt kapitalisták, ugye, a tévéműsorokkal majd fel fogják hígítani a politikai nevelő, agitációs nevelő, szociál-agitációs felvilágosító-nevelő agitációs agit-prop-szoc-pol politikai munkánkat...

Még egy gondolatalakzat, amely implikatúrát generál, a félbeszakítás (aposzio-pézis): tudatosan használt nyelvi eszközként egyrészt engedi, hogy gondolatban teljessé tegyük a megnyilatkozást, másrészt sugallja, hogy miért szakította azt félbe a beszélő. A (9a)-t azért, mert a kommunizmus vallásellenessége az olyan nyelvi fordulatokban is a „klerikális reakció” kifejeződését látta, mint a koccintáskor mondott „isten-isten” (*Építem a csatornámat*). A (9b)-ben félbeszakított szóláshasonlat, az „annyian vannak, mint az oroszok”, ideológiailag szintén rosszul cseng a Szovjetunió érdekövezetében (*Nevez csak Cucinak!*):

- (9) a. Hát akkor isten-ist... – illetve: szabadság, elvtárs!
- b. Emlékszel még az első találkozásra? Nagy társaság volt... a Putyilov-gyárban. Annyian voltunk, mint a... Sokan.

Végül a költői kérdésre (interrogáció) is ki kell térnünk, amely nem információt vár a föltett kérdésre, hanem véleményt, viszonyulást fejez ki. A főállása mellett este „fusizó” színésznek – ez Hofi fiktív karaktere az *Építem a csatornámat* című előadásban – a rádió jelenti a kultúrát. Nem nagyon ég a keze alatt a munka, ami kivetíthető az egész társadalom általános munkamoráljára. Bekapcsolja a rádiót, de nem azért, hogy a csatornaépítés jobban menjen:

- (10) Zene, ó, zene... Nemhogy inkább egy olyan kis gazdaságpolitikai szöveget mondanának. Hát nem? Hát... zenén ki alszik el?

Az implikátum kettős: (i) 'a gazdaságpolitikai szövegeken el lehet aludni', (ii) 'a fusizó színésznek nincs sok kedve a munkához'.

4. Összegzés

Hofi Géza az áldialógus és az implikátúrák igazi mestere volt. Az áldialógust, azaz a közönséggel való párbeszéd érzetét hatásszünetekkel, beépített emberekkel, az el- vagy odafordulás (aposztrofé, kiszólások a nézőtérben ülőkhöz) gondolatalakzatával, bizalmas megszólításokkal (pl. „Gizi”, „nyulam-bulam”) és egyéb fatikus társalgási fordulatokkal, egyes számú igealakokkal (pl. „tudja, hogy van”), a 80-as évek elejétől (*Tiszta örültekháza*) pedig a közönség tegezésével konstruálta meg, ami aztán védjegyévé vált. Implikátúráinak retorikai sokszínűségéből csupán ízelítőt kaphatott az olvasó e dolgozat alapján. Nem vizsgáltuk például meg az áldialógust menedzselő udvariassági/udvariassági implikátúrákat (Haugh 2015), mert a politikai implikátúrákra helyeztük a hangsúlyt. Ezzel talán nem estünk abba a hibába, hogy úgy kezeljük a kommunikációt, mintha kizárólag a beszédtema körül forogna, és nem lenne egyúttal személyközi dimenziója, hiszen a főcímben is szerepel az ismétlődően használt fatikus fordulat a *Tiszta örültekháza* című előadásból: „Te, figyelj, haver! Képzeld el...”. Rendes körülmények között udvariasság letegezni a nemben, életkorban és más szociológiai jellemzőit tekintve szintén heterogén közönséget, de egy „örült” karakternek a közönség ezt elnézi, ahogy „Cuci”-nak, a „magyar szocializmus” megszemélyesítőjének is, mígnem olyan bensőséges kapcsolat alakult ki Hofi és közönsége között, hogy ha „magát adta”, akkor is megengedhette egyes és többes számban is. Klasszikus retorikai fogalommal élve: megteremtette hozzá az éthoszát.

Nem kétséges, hogy a Hofi-műsorok pragmatikai és retorikai fogalmakkal is jól elemezhetők. Kétséges viszont, hogy miképpen lenne szétválasztható az elemzés pragmatikai és retorikai szintje. Egyetlen pragmatikakutató sem mondana le az implikátúrák tanulmányozásáról különböző diskurzusokban és kontextusokban (a perlokúció már határeset: I. Gu 1994). Hasonlóképpen: nincs olyan retorikakutató, aki beleegyezne abba, hogy a trópusokat és az alakzatokat kiemeljük a retorika hatásköréből. De mit tegyünk, ha az implikátúrák rendre valamilyen trópus vagy alakzat, esetleg alakzat-együttes képében jelennek meg? Alighanem szerencsésebb a két tudományterületet terminológiailag is közelíteni egymáshoz, mint nem venni tudomást akár az egyikről, akár a másikról. Ezzel a pragmatika azt nyerheti, hogy árnyaltabban fogja látni az implikátúrák alakváltozatait és funkcióit, a retorika pedig új elméleti ösztönzést és elemzési szempontokat kap ahhoz, hogy friss szemmel tekintszen régi tárgyára.

Hivatkozások

- Adamik Tamás (főszerk.) 2010. *Retorikai lexikon*. Pozsony: Kalligram.
- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika*. Budapest: Osiris.
- A. Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Budapest: Holnap.
- Ambrus Péter 2006. *Az igazi Hofi*. Budapest: Athenaeum.
- Ambrus Péter 2012. *Hofi. Második menet*. Budapest: Dekameron.
- Arisztotelész /1999. *Rétorika*. (Ford. Adamik Tamás.) Budapest: Telosz.
- Balogh Gyula et al. 2002. *Hofi. Pusszantás mindenkinek*. Budapest: Hungalibri.
- Birner, Betty J. 2013. *Introduction to Pragmatics*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Cicero /2012. *Cicero összes retorikaelméleti művei*. (Szerk. Adamik Tamás.) Pozsony: Kalligram.
- Cornificius /1987. *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. (Ford. Adamik Tamás.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dascal, Marcelo – Alan G. Gross 1999. The marriage of pragmatics and rhetoric. *Philosophy and Rhetoric* **32/2**:107–130.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics, Vol. 3: Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Grice, H. Paul 1989/2011. *Tanulmányok a szavak életéről*. Budapest: Gondolat.
- Gu, Yueguo 1994. Pragmatics and rhetoric: A collaborative approach to conversation. In Herman Parret (szerk.) *Pretending to Communicate*. Berlin: Walter de Gruyter. 173–195.
- Haug, Michael 2015. *Im/Politeness Implicatures*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Horn, Laurence R. – Gregory Ward (szerk.) 2004. *The Handbook of Pragmatics*. Oxford: Blackwell.
- Keller, Stefan D. 2010. Combining rhetoric and pragmatics to read *Othello*. *English Studies* **91/4**:398–411.
- Küllös Imola 2008. Akasztófahumor a legvidámabb barakkban. (Az 1956-os forradalom és szabadságharc humora). In Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.) *Ezerarcú humor*. Budapest: Tinta. 23–36.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Liu, Yameng – Chunshen Zhu 2011. Rhetoric as the *Antistrophos* of pragmatics: Toward a „competition of cooperation” in the study of language use. *Journal of Pragmatics* **43/14**:3403–3415.
- Lózsi Tamás 2012. A mosógépszerelő érvei – a reklám retorikai elemzése. In Raátz Judit – Tóthfalussy Zsófia Sarolta (szerk.) *A retorikai elemzés*. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 27–38.

- Nemesi Attila László 2005. Az alakzatprodukciónak empirikus kutatásának dilemmái. In Ivaskó Livia (szerk.) *Érthető kommunikáció*. Szeged: SZTE Média tudományi Tanszék. 62–76.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir.
- Nemesi Attila László 2012. Retorika és pragmatika: az implikátúra fogalmának klasszikus gyökerei. *Magyar Nyelvőr* **136/3**:249–272.
- Nemesi, Attila László 2013a. Implicature phenomena in classical rhetoric. *Journal of Pragmatics* **50/1**:129–151.
- Nemesi Attila László 2013b. „A nagy vörös óriás föl fog robbanni”: az implikátúrák mint a politikai humor kellékei Hofi Géza szilveszteri műsoraiban. In Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.) *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Budapest: Tinta. 35–49.
- Nemesi, Attila László 2014. „The big red giant will explode”: Géza Hofi’s political implicatures from the happiest barracks in the socialist camp. *European Journal of Humour Research* **2/1**:31–49.
http://www.europeanjournalofhumour.org/index.php/ejhr/article/view/55/pdf_1
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 222–261.
- Nida, Eugene A. 1990. The role of rhetoric in verbal communication. *Language & Communication* **10/1**:37–46.
- Phillips, Barbara J. – Edward F. McQuarrie 2004. Beyond visual metaphor: A new typology of visual rhetoric in advertising. *Marketing Theory* **4/1–2**:113–136.
- P. Török Margit Anna (szerk.) 2003. *Hofi Géza*. Budapest: Hungaroton Records.
- Quintilianus, Marcus Fabius /2008. *Szónoklattan*. Pozsony: Kalligram.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1986/1995. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1990/2006. Retorika és relevancia. *Helikon* **52/4**:337–350.
- Szabó G. Zoltán – Szőrényi László 1988/1997. *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Budapest: Helikon.
- Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szívós Mihály 2014. *A jelaktusok elmélete*. Budapest: Loisir.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London: Arnold.
- Vnoucek László 2005. *Ajtón belül. Négy évtized Hofi Géza mellett*. Kecskemét: Szold-2000 Kiadó.

Testi kalandozások, avagy mire jók a testrésznevek?

Sipőcz Katalin

SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

Írásomban a testrésznevek lexikai csoportját elemzem több szempontból. Tanulmányom első részében e szócsoport lexikális strukturálódását vizsgálom a lexikális tipológia megállapításait is figyelembe véve. A következő részekben a testrésznevek poliszémiáját elemzem két területen: először a testrésznevek helyjelölő jelentéseit vizsgálom a grammatikalizáció elméleti keretében, ezt követően pedig a testrésznevek emocionális jelentésére térek ki, főképpen kognitív keretben.

1. A testrésznevek szemantikai vizsgálata

1.1. A testrésznevek lexikai struktúrája

A testrészek elnevezése a szókészletben egy többé-kevésbé jól körülhatárolható lexikai csoportot, egy lexikai mezőt alkot. E szómező kimondottan ígéretes lexikológiai kutatási terület, több szempontból is. Esetükben olyan nyelvi anyagról van szó, amely aránylag könnyen összegyűjthető informátoroktól, és az írott forrásokban is elegendő példát találhatunk e szavak előfordulására. A vizsgálatot könnyíti az a tény is, hogy a testrésznevek esetében a szavak többnyire jól azonosítható denotátummal rendelkeznek. Azaz a szómező tagjai konkrét referensekkel, behatárolt fizikai struktúrával azonosíthatók. A testrésznevek használatát és jelentését érthető módon kevésbé befolyásolják kulturális és környezeti tényezők, hisz az emberi test felépítése és a testrészek funkciója mindenütt azonos. Bár – mint látni fogjuk – a testrészek nyelvi differenciálása (l. 3. jegyzet) és a testrésznevek poliszémiája (l. 1. és 2.) már mutat olyasféle diverzitást, melyek akár ilyen tényezőkre vezethetők vissza. A testrésznevek alapszókincsünk részét képezik, gyakori használatúak, s használatuk köre kiterjedt, lehetnek tárgyrészek elnevezései (pl. *székláb, ajtószárny*), térjelölő használatuk (pl. *hátsó, szemben, mellett*), idiomatikus előfordulásuk (pl. *kéz a kézben, csupa fül*) stb. általános a nyelvekben.

A lexikológiai vizsgálatok fontos kezdő lépése a vizsgálandó lexémák körének behatárolása. Jelen esetben tehát az első megválaszolendő kérdés az, hogy mely lexémákat tekintjük testrészneveknek. A prototípus-jelenség, mint sok más szókészleteti területen (pl. rokonságnevek, színnevek), itt is érvényesül. Vannak testrésznevek, amelyeket

minden beszélő testrésznévnek tart (*fej, kar, hát* stb.), viszont más, a testtel kapcsolatban lévő dolgok elnevezései már egyéni megítélés alapján tekintendők testrészneveknek (*köröm, haj, púp, tyúkszem* stb.). Nem prototipikus testrésznév például az *ököl* vagy az *öl*, hisz ezek adott helyzethez/tartáshoz kapcsolódnak, de pl. az *alak* lexéma sem, amely a törzs és a végtagok alkotta vizuális kép megnevezésére szolgál. Alaktani szempontokat is felvető kérdések is felmerülhetnek: testrésznév-e a *lábujjhegy*, a *nyelvhegy* vagy akár a *hátam közepe*? És mit kezdünk az állati testrésznevekkel? Ritkán gondolunk, *csőrre, mancsra, farokra* vagy *szárnyra*, ha testrészneveket kell sorolnunk.

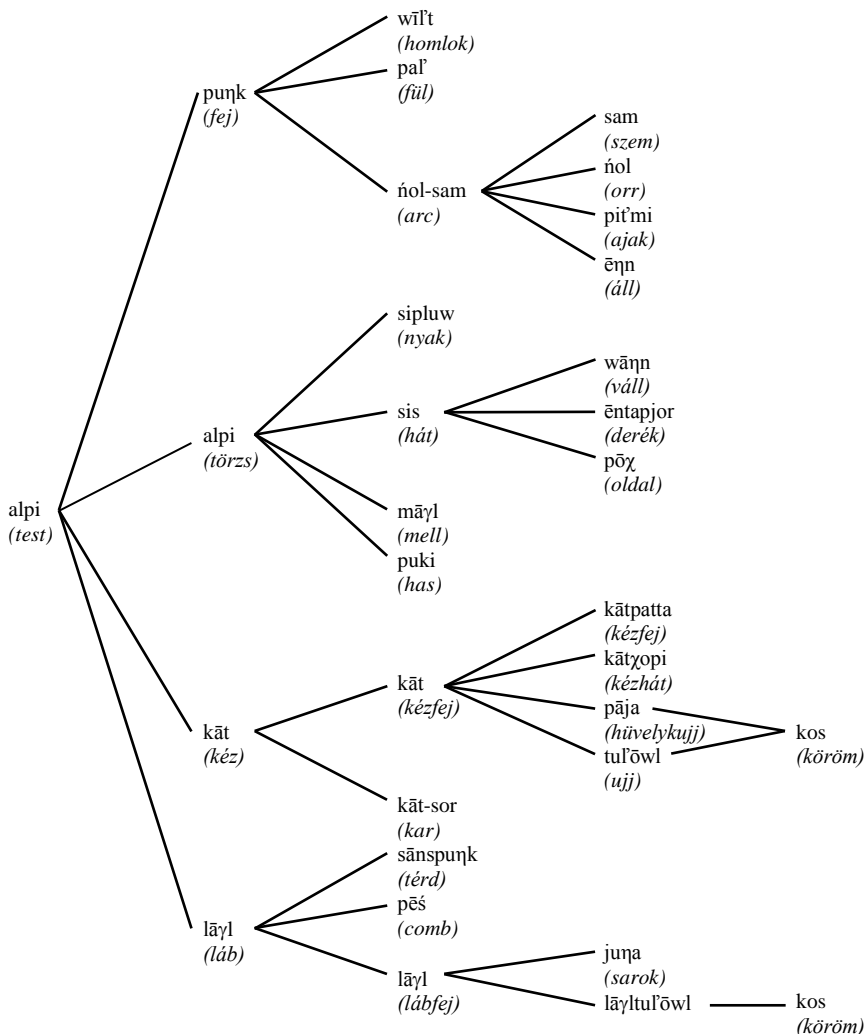
Azok a tanulmányok, amelyek a testrésznevek lexikai struktúrájának sajátosságait elemzik, jellemzően a test szegmentális alapú felosztását tárgyalják.¹ E felosztásban az ún. külső testrészek szerepelnek, azaz a test elsődlegesen a fejre, törzsre és a végtagokra tagolódik, majd ezek a további részekre. A részeket térbeli kohézió és perceptuális kitűnés jellemzi. Nem tekintendők testrészneveknek az olyan lexémák, amelyek a test valamilyen abnormális, általánosan nem hozzátartozó részét nevezik meg (pl. *púp, tyúkszem*), és azok sem, amelyek valamely adott helyzethez (pl. *ököl, öl*) kapcsolódnak. Bizonyos, a testhez tartozó részek neve esetében ingadozás van: a *haj, bajusz, szakáll* általában nem szerepel a testrésznév-terminusok között, a *köröm* viszont többnyire része a vizsgálatoknak.

A testrésznevek szegmentális alapú lexikai hierarchiájában a kiinduló lexéma (holonima = a részeket magában foglaló egész neve) a *test* szó, és nem adhatjuk meg további holonimaként az *ember/család*-típusú elnevezéseket, hisz ez már más kapcsolattípust képvisel. A hierarchia alján pedig általában a *(kézujj)köröm/(lábujj)köröm* terminusok találhatóak, és itt sem folytathatjuk a *csont/bőr* stb. megnevezésekkel, mivel ezek a test szisztematikus szempontú felosztásában szerepelnek. (l. 1. ábra)

A testrésznevek lexikai csoportja felépítését tekintve jól strukturált szemantikai mezőt alkot. E lexikai struktúrára elsősorban a *meronímia* (rész-egész viszony) a

¹ További lehetőség a dimenzionális és funkcionális szempontú felosztás. Az előbbi esetében a test pl. első és hátsó felére, vagy zoomorfikus mintánál mellső és hátsó részekre tagolódik. Ez a felosztás lexikailag nem szimmetrikus, az emberi test esetében jóval több testrésznév használatos a test első részére, mint a hátsóra, összefüggésben azzal, hogy az emberi test természetes aktivitása az első részre koncentrálódik. Tagolhatjuk a testet felső és alsó részre, szimmetria ebben az esetben sincsen. A testrésznevek között azonban több olyan poliszémikus elnevezés is van (pl. *ujj*), amely a test alsó és felső része közötti „viszonylagos” szimmetriára épül. A harmadik, dimenzionális felosztási lehetőség a testet jobb és bal oldalra osztja, s ebben az esetben a külső testrészeket tekintve a két fél szimmetrikus, s az elnevezések is megegyeznek a két oldalon. A test szisztematikus felosztásánál elsődleges a funkcionális szempont, ez alapján csoportosítjuk a test részeit csontokra, izmokra, belső szervekre stb.

jellemző (vö.: *a szem az arc része*), de egyes részterületeken *hiponimiával* (valami valaminek az alfaja viszony) is találkozhatunk (vö.: *a hüvelykujj egyfajta ujj*). Az alábbi ábra a manysi nyelv testrészneveinek lexikális hierarchiáját mutatja anyanyelvi adatközlők alapján.

1. ábra: A manysi testrésznevek meronim struktúrája

1.2. A testrésznevek lexikai struktúrájának kontrasztív vizsgálata

A több nyelv adatait összevető kontrasztív vizsgálatok azt mutatják, hogy a különböző nyelvek testrészneveinek szemantikai mezője nem ekvivalens. Eltérések akár egyazon

nyelv különböző nyelvjárásainál/nyelvváltozatainál, de akár még az egyes nyelvhasználók között is jelentkeznek. (Csak a tudományos terminusok köre mutatkozik ekvivalensnek nagyobb nyelvi areákon belül is – Koski 1987: 25.) Az eltérések főképpen bizonyos testrészek besorolásánál (a meronímiába szerveződésnél, azaz a szómező struktúrájának lexikális kapcsolatrendszerében), bizonyos testrésznevek jelentésének kiterjedésénél és a szómező differenciálódásánál jelentkeznek. De változatos lehet az elnevezések motivációja és a terminusok nyelvi megformálása is (például melyek a morfológiailag egyszerű elnevezések, melyek a képzéssel, összetétellel vagy komplexebb módon alkotottak). Például a magyar nyelvhasználóknál is változó lehet, hogy a felső végtagokat a test *meronimájának* (a rész-egész relációban a részt megnevező lexéma) tartják-e, vagy a törzs részének. Változatos válaszokat kapnánk arra is, hogy meddig tart a hát vagy a derék, ez utóbbi a hát része-e vagy a törzsé. Nyelvi kérdésként megfogalmazva: a *derék* a *hát* szó meronimája-e, vagy a *hát* és a *derék* ún. *komeronimák* (a struktúrában egy szinten álló meronimák), melyeknek közös holo-nimája (az egész neve) a *törzs*.

A felszínen jelentkező változatosság mögött azonban egységes rendezőelvek húzódnak meg egyes részterületeken. Ezek az univerzális vonások következhetnek – éppúgy, mint más szómezőknél – részben az emberi kognitív folyamatok közös sajátosságaiból, de részben abból is, hogy az emberi test esetében a különböző érzékelési lehetőségek száma korlátozott.

„Although languages differ slightly in the way they categorize this domain, there appear to be a number of constancies and a limited set of patterns that characterize this domain for any given language. ...The universal principles of categorization and of nomenclature ...derive from the facility of the human perceptual apparatus to deal with particular attributes (e.g. shape, size, spatial orientation).”

(Andersen 1978: 338)

Az egyetemesnek tűnő egyezések mellett vannak olyanok is, amelyek csak a nyelvek bizonyos csoportjaiban (rokon nyelvekben vagy adott nyelvi areákban) vannak meg. Nehéz lenne válaszolni rá, hogy a testrésznév-terminológia lexikai-szemantikai felépítését a genetikai vagy az areális viszonyok határozzák-e meg jelentősebb mértékben. Mindkettő jelentős tényező. A testrésznevek nagy része az alapszókincshez tartozik, tehát örökség a rokon nyelvek közös alapnyelvéből. Azonban, ha a rokon nyelvek önálló életük folyamán eltérő nyelvi areákba kerülnek, ezek hatásai nem csupán kölcsönzavakban nyilvánulnak meg, hanem a szemantikai mezők belső felépítésében is. Hisz a szorosabb kapcsolatban élő népek gondolkodásmódja is közeledik egymáshoz, s

ebből következően e népeknél a külvilág érzékelése és nyelvi feltérképezése is sok egyező vonást mutat. A testrésznevek esetében azt látjuk, hogy e szemantikai mező „rész-mezői”, az elnevezések bizonyos csoportjai genetikailag mutatnak egyezéseket, míg más területeken a hasonlóságok areális eredetűek.

1.2.1. A végtagok nyelvi tagolása

Az alábbiakban a testrészneveknek csak egy kis részén, a végtagok nyelvi felosztásán mutatom be az eltérések és egyezések genetikai és areális típusú megjelenését.

Akár csak az angol nyelv ismerete alapján felfigyelhetünk arra, hogy bizonyos nyelvekben létezik a kar/kéz(fej), láb/lábfej primér lexémával kifejezett megkülönböztetés (például angol *arm/hand, leg/foot*). Közülük az utóbbi feltételezi az előbbit, azaz ha egy nyelvben létezik a láb/lábfej primér elnevezésekkel való differenciálása, akkor meg kell lennie ennek a megkülönböztetésnek a kar/kéz(fej) vonatkozásában is. A nyelvek másik csoportjában egy-egy primér lexéma nevezi meg az egész kérdéses testrészt, például orosz *ruka/noga* 'kéz (egésze)/láb (egésze)', finn *käsi/jalka* 'ua.', manysi *kāt/layəl* 'ua.', azaz nincs nyelvi „felosztás” a végtagokon. Ez alapvetően kapcsolatba hozható a strukturális lexikológia azon megállapításával, hogy a meronom struktúra jellegzetes hiánya az, hogy a dolgok főbb funkcionális részének nincs neve, illetve a kérdéses részre az egész neve használható.² A végtagok esetében ez alapján azt látjuk, hogy az utóbbi (a végtagokat nyelvileg nem tagoló) típusú nyelvek ennek a tendenciának megfelelően a kérdéses terminussal jelölik a végtag egészét és annak végén elhelyezkedő „funkcionális részét” is. Megjegyzendő, hogy ezekben a nyelvekben is kialakulhat idővel az első csoportra jellemző tagolás, a kéz(fej) és kar – és gyakran vele szimmetrikusan a lábfej és a láb – nyelvi elkülönítése (vö. *lábfej, lábszár*, finn *käsivarsi* 'kar: a kéz szára', manysi *kātsor* 'ua.'). de ebben az oppozícióban az ősi és primér lexémával szemben másodlagos, nyelvileg komplexebb elnevezések állnak (l. az előbbi összetett szavakat), vagy pedig átvételek valamely más szemantikai mezőből, vagy más nyelvből. (Vö. Andersen 1978: 352, 357; Koski 1990) Az ilyen összefüggések feltárása gyakran történeti elemzést kíván. A magyar nyelv szinkron szempontból a felső

² Megfigyelhetjük ezt a jelenséget az artefaktumok részeinek elnevezésénél is: a kanálnak, villának van *nyele*, de mi a másik rész neve? A teáskannának van *füle, csőre*, de miben van a tea? Ha mégis meg kell neveznünk ezeknek a tárgyaknak a kérdéses, főbb, alapvetően funkcionális részét, általában magának a tárgynak az elnevezését használjuk: amivel kanalazunk, éppen az a *kanál*, és amiben a tea van, az a rész éppen a *kanna*. Mindez a testrésznevekre kivetítve úgy jelenik meg, hogy a végtagok egészét és a végtagok végén elhelyezkedő „főbb, funkcionális részt” gyakran ugyanazzal a lexémával nevezzük meg: a magyarban például a *kéz* jelölheti a kart és a kezet (kézfejet) együtt, és jelölheti csupán kézfejet, ugyanígy a *láb* jelölheti az egész alsó végtagot, vagy csak a lábfejet. A test egészét jelölő testrésznév is gyakran 'törzs' jelentéssel is bír a nyelvekben.

végtagot tekintve az angollal tartozik egy típusba (*kar/kéz ~ arm/hand*), de történetileg egyértelműen a rokon nyelvekhez kapcsolhatjuk: a *kéz* az elsődleges elnevezés, megfelelő (etimológiailag is) a finn *käsi*, manysi *kāt* stb. szavaknak, a *kar* pedig későbbi átvétel az ótörökből. Mindennek szinkron vetülete is van: nem véletlen, hogy a *kéz* szó egyaránt használható az egész felső végtag megnevezésére (vö. a *kezetlen* nem a kézfej hiányát jelenti, hanem a felső végtagét), és hasonló vonásokat tapasztalunk a láb nyelvi tagolásánál is. A *láb* szavunk vonatkozhat az alsó végtag egészére vagy csak a lábfejre, és a tagolást nyelvilleg már kifejező *lábfej* későbbi összetétel, s nem primér terminus. Wilkins (1996: 275–277) vizsgálatai szerint történetileg az ősi jelentés a funkcionális részre, azaz a kézfejre/lábfejre vonatkozott, és másodlagosan terjedt ki a végtag egészére például az oroszban és a finnugor nyelvekben. Hasonló történetiséget mutatnak azok a nyelvek is, amelyeknél létezik az *arm/hand* típusú tagolódás, azaz a *hand*-féle elnevezések az ősi (vö. Koski 1990: 129), ebben a csoportban azonban nem ment végbe az említett névátvitel.

Liston, aki a szláv nyelvek testrészneveit tanulmányozta, univerzálisnak tartja, hogy a kezet a kartól, a lábfejet a lábtól monolexémásan megkülönböztető nyelvek hasonlóan, primér elnevezésekkel megkülönböztetik a (kéz)ujjat a lábujjtól: vö. angol *hand / arm – foot / leg – finger / toe*, de orosz *ruka – noga – palec* (Liston 1972: 332). Ez számos nyelv esetében valóban így történik, de inkább tendenciaszerű jelenség. Mint láttuk, történetileg az uráli nyelvek az oroszhoz hasonlóan nyelvilleg nem tagolják a végtagok egészét (illetve a tagolódások később, már az egyes nyelvi ágak, nyelvek külön életében történtek meg), ennek megfelelően az ujjak esetében is azt látjuk, hogy a balti-finn nyelvek kivételével minden rokon nyelvben a fenti tendenciának megfelelően ugyanaz a szó használatos a kéz- és lábujjakra, vagy ugyanazt a szót látják el a 'kéz', illetve 'láb' előtaggal. Az alapnyelvre a **käte* 'kéz' – **jalka* 'láb' – **sude* 'ujj' hármaságát feltételezhetjük. A mai finnugor nyelvek adatai nem mindig illenek ebbe a képbe. A magyar a *kéz / kar* vagy az udmurt a *ki* 'kéz' / *suĵ* 'kar' differenciálása szerint az angolhoz hasonló, de a kéz és a láb ujjaira nincsenek külön primér elnevezéseik (*ujj / lábujj*, votják *čīņj* 'ujj' / *pidčīņj* 'lábujj: láb+ujj'). A nyelvtörténeti vizsgálódások azonban többnyire megmagyarázzák az általános tendenciáktól való eltéréseket. Például a magyarban – mint láttuk – a *kar* későbbi jövevényszó, s az udmurt *suĵ* 'kar' is másodlagosan vehette fel a 'kar' jelentést (Sipőcz 2000: 86–89), valamint a magyarhoz hasonlóan a *ki* a 'kéz(fej)' jelentése mellett utalhat a végtag egészére is. A finn az ujjnevek szerint az angollal tartozik egy típusba (*sormi* '(kéz)ujj' / *varvas* 'lábujj'), a végtagoknál viszont nem differenciál (*käsi* 'kéz, kar' / *jalka* 'láb, lábfej'). A balti-finn nyelvek talán egy más nyelvi area, nevezetesen az indo-európai nyelvek hatására, külön primér elnevezést alakítottak ki 'lábujj' jelentéssel, ez a finn *varvas* és balti-finn megfelelői, mely szó a *varpa* 'vessző, gally, hajtás' képzett származéka (SKES 1656).

Az alábbi ábra (2. ábra) szemlélteti a fentieket: az uráli nyelvek tehát alapvetően nem differenciáló típusúak a testrésznevek ezen részterületén, csupán a balti-finn nyelvek mutatnak eltérést a primér jellegű 'lábujj' testrésznévvel.³

	balti-finn	volgai finnugor	permi	obi-ugor	szamojéd	
<i>hand/arm</i>						<i>ruka</i>
<i>foot/leg</i>		* <i>käte</i>		* <i>jalka</i>	* <i>suðe</i>	<i>noga</i>
<i>finger/toe</i>	<i>varvas < varpa</i>					<i>palec</i>

2. ábra: a végtagok nyelvi tagolása az uráli nyelvekben areális összefüggésben

2. A testrésznevek szerepe a térbeli helyzetek megnevezésében

A továbbiakban a testrésznevek poliszémiájának egy speciális típusát vizsgálom, a testrésznevek grammatikalizációját. A testrésznév-poliszémia több típusba sorolható. Jellemző esete az ún. mezőn belüli poliszémia, mely a testrésznevek szömezejében történik. A nyelvekben számos testrésznév alakul ki más testrésznévből metaforikusan (pl. *fej* → *kézfej*, *lábfej*, finn *pää* 'fej' → *olkapää* 'váll', manysi *sis* 'hát' → *kätsis* 'kézhát') vagy metonimikusan (pl. a számos nyelvben megfigyelhetők 'törzs' → 'test', 'kéz: kézfej' → 'kéz: a felső végtag egésze' jelentésváltozások, vö. még: manysi *wilt* 'homlok, arc'). A mezőn kívüli poliszémia esetén pedig testrésznév válik nem testrésznévi használatúvá (vagy fordítva), s ebben az esetben is lehet a jelentésváltozás metaforikus (*hegláb*, *számárfül* (füzetlapon)) vagy metonimikus (pl. finn *vyö* 'öv' → *vyötärö* 'derék', mordvin *karksamo* 'derék' (< *karks* 'öv'), manysi *ēntapjor* 'derék' (*ēntap* 'öv', *jor* 'hely'), vö. még: francia *ceinture* 'derék', olasz *cintola* 'ua.' (< *cinto* 'öv'), orosz *поясница* 'derék' (< *пояс* 'öv')). A jelentésváltozások kiindulhatnak a testrésznevek csoportjából (l. az előbbi metaforikus változásokat), vagy a jelentésváltozás eredménye lehet testrésznév (l. finn *vyötärö* 'derék'). Ha a poliszémia testrésznév → nem testrésznév irányú, gyakran jellemzi a folyamatot egyfajta absztrahálódás, s nem ritkán a szó lexikai jelentése grammatikai jelentéssé válik. Ezt a folyamatot grammatikalizációnak tartjuk.

Megállapítható, hogy a grammatikalizáció egyik legáltalánosabb és univerzálisnak tekinthető típusa a testrésznevek grammatikalizációja. A testrésznevek grammatikalizálódása több irányban is végbemehet: keletkezhetnek belőlük névmások (elsősorban

³ A WALS két fejezete is foglalkozik ezzel a kérdéskörrel. Az egyikben (Brown 2013a: 129. fejezet) a 'kéz'/'kar' fentebb is ismertetett kérdéskörét, a másikban (Brown 2013b: 130. fejezet) pedig a kéz/ujj nyelvi differenciálódását vizsgálja a szerző. Mindkét esetben megállapítja, hogy a nyelvi típusok megjelenése areális összefüggéseket mutat, s kapcsolatban lehet a nyelveket beszélő közösségek életmódjával, ruházkodási, ékszerrelési szokásaival.

visszaható, nyomatékossító és kölcsönös névmások), számnevek, gyakori a ’kéz’ jelentésű testrésznév possesszív jelölővé válása (vö. *kézben tart valamit* > *birtokol valamit*), vagy a fejet jelölő elnevezéseknek különféle absztrakt grammatikai szerepekben való előfordulása (vö. a fej mint az intellektuális aktivitás központja), továbbá szolgálhatnak egyéb, különféle szuffixumok forrásául is (pl. angol *-ly* < **liç* ’body’: *manly* < **mann-liç*). Legáltalánosabban azonban helyjelölő nyelvi elemekké (határozószavakká, adpozitumokká és határozóragokká) grammatikalizálódnak. (Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 152; Heine 1997: 19–29, 35–66; Svorou 1994: 70–77; Sipőcz 2003)

2.1. A téri tájékozódás egocentrikus és antropomorf vonásai

Közismert tény, hogy a nyelvek alapvetően antropocentrikusak, és ennek talán egyik legbeszédesebb példája a spatiális terminusok jelentős részének antropomorf jellege. A különféle irányok, helyzetek és helyek meghatározásában természetes kiindulópontként (középpontként) adódik testünk és annak részei. A testrésznevek szemantikájukat tekintve eleve relációsak, jelentésük magukban foglal egyrészt rész-egész viszonyokat, másrészt – és ebből következően – pozíciós, tehát az elhelyezkedésre utaló komponenseket. Az antropomorf és egocentrikus jellegnek köszönhető, hogy ami mögöttünk van, az **há**tul van, ami jobbra vagy balra, az **mel**lettünk vagy **old**alt, ami előttünk, az **sz**emben stb. Bármely nyelvben számos példát találunk legáltalánosabb helyjelölő szavaink testrésznévi eredetére.

Ez a „testközpontság” a téri nyelv további vonásaiban is jelen van. Ha élettelen tárgyak helyzetét nevezzük meg, akkor a tárgyakat el kell helyeznünk az adott térben, körvonalaznunk kell a részeit (hol az eleje, hátulja stb.), és itt is döntő az antropocentrikus kiindulás. E folyamatban szerepet játszhat az alaki hasonlóság, a test analógiája, abban az esetben, ha lehetséges az adott tárgy „testszerű” felfogása. Voltaképpen ez magyarázza meg a testrésznevek minden nyelvben megfigyelhető kiterjedt polyszemiáját, vö. *az asztal lába, a bögre füle, az üveg nyaka, a cipő orra és nyelve, a szék háta, a hegy háta és lába* stb. Akkor is tetten érhető az antropomorf és egocentrikus jelleg, ha a tárgy és az emberi (vagy állati) test között semmiféle hasonlóság nincs. Megfigyelhetjük, hogy a tárgyak orientálását befolyásolhatja azok funkciója is. A szekrény eleje az ajtajánál van, a televíziójé a képernyőnél, a telefoné pedig azon az oldalon, ahol tárcsázni lehet rajta, azaz a tárgyak eleje ott található, ahová az emberi cselekvés az adott tárgy esetében irányul. Ezt a fajta felfogást egyrészt az egocentrikus kiindulás magyarázza, másrészt pedig az antropomorfizmus is, hiszen az emberi testnél is egyértelmű az „elől levő oldal” dominanciája (előre nézünk, kommunikálunk, kezünk tevékenységi területe is előre irányul). Mozgó tárgyak esetében pedig a mozgás iránya szabja meg annak orientálását. A tárgynak azt a részét érzékeljük az elejének, amerre a haladás iránya mutat, és ennek hátterében is kézenfekvő a test hasonlósága.

Továbbá a KINT és a BENT, és általában a HATÁR kategóriája is alapvetően a testhatárok és a testen belüli üregek analógiáján alapul.

Az antropocentrikus jelleg abból a szempontból is megnyilvánulhat, hogy léteznek olyan helyjelölő szavak, melyek emberre vonatkoztatva használatosak. Ilyen tulajdonságot mutatnak például a finnben a *kasvokkain* (< *kasvo* 'arc'), *nenäkkäin* (< *nenä* 'orr'), *nokikkain* (< *nokka* 'csőr'): 'szemben' típusú adverbiumok, melyek használatában legalább az egyik fél általában ember (Ojutkangas 2001: 66). A magyar *szemben* névutó és határozószó is történetileg hasonló: korai használata 'valakinek a látóterében' értelmű volt (TESZ III: 712). Érdekes, hogy ez az emberközpontúság nem csak a testrésznévi eredetű helyjelölőkre jellemző, Svorou például az angol *before*, *behind* első lejegyzett prepozíciós használatairól írja le, hogy ezek kezdetben emberre utaló névmásokkal álltak (Svorou 1994: 119). Mindez természetesen kapcsolódik össze a térérzékelés alapvetően antropocentrikus jellegével.

A testrésznévi eredetű spatiális elnevezések alapulhatnak emberi és állati testen is, azaz lehetnek antropomorf és zoomorf jellegűek. De ez utóbbiak is antropocentrikusak, azaz az állati test felfogásában is érvényesül az emberi nézőpont: az állati testet az emberek számára fontos, azaz többnyire háziállatokon és a vadászat célpontjaként szereplő állatokon keresztül látjuk. Azokban a nyelvekben, amelyekben a FENT referenciális területének lexikai forrása az állati hátat jelölő testrésznév, a jelentésváltozást elősegíthette az a körülmény is, hogy sok állat hátára az emberek **felülnek**.

2.2. A testrésznév > helyjelölő morféma típusú grammatikalizáció univerzális vonásai

A testrésznév → helyjelölő nyelvi elem jelentésváltozást tipológiai jelleggel Svorou (1994: 70–109), valamint Heine térképezték fel (Heine 1997: 35–65). Svorou kutatásai különböző nyelvcsaládokba tartozó nyelvek adatain alapulnak (a testrésznévi eredetű spatiális elemeket 55 nyelvből gyűjtötte össze), Heine pedig vizsgálatait alapvetően afrikai és óceániai nyelvek anyagára építette. Svorou a helyjelölő morfémák lexikai forrásairól megállapítja, hogy a nominálisak a leggyakoribbak, de ritkábban igék, elszórtan pedig egyéb szófaji kategóriák (határozószók, melléknevek, participiumok, sőt kötőszavak és számnevek) is adathozhatók. A nominális forrásokat négy csoportra osztja (uo: 66–89), ezek közül a legáltalánosabbak a (1) testrésznevek, ezt követik az (2) ún. „relációs résznevek” (vö. magyar *elöl*, *alul*), majd az (3) embert körülvevő fizikai környezet tárgyainak, elemeinek elnevezései (ég, föld, mező, út, nyom, ház stb., vö. magyar *után*), valamint a források között szerepelnek még az (4) ún. „absztrakt téri elnevezések” (hely, hosszúság, irány stb., vö. magyar *köz* > *között*). Az adatok alapján megállapítható, hogy a testrésznévi eredetű helyjelölők általában statikus jellegűek, de ezzel ellentétes példa is előfordul: egyes nyelvekben megfigyelhető, hogy a 'szem'

jelentésű szóból 'valami felé, valami irányába' típusú allatív jelölő vált, vagy a 'kéz' elnevezése grammatikalizálódott ablatív viszonyjelölővé. (Svorou 1994: 78)

Mindezek után tekintsük át, hogy a deiktikus orientáció⁴ főbb területeit, a FENT, LENT, ELÖL, HÁTUL, MELLETT és BENT⁵ régióit az általuk vizsgált nyelvek miképpen nevezték el!

FENT: A FENT fogalmának elnevezése a legtöbb nyelvben testrésznévi eredetű, és ezen belül is általában a 'fej' szóból alakult ki. További testrésznevek, amelyek a helyjelölő nyelvi elemek forrásul szolgáltak: 'arc', 'váll', 'haj', 'homlok', 'hát'.

A 'hát' kapcsán szólnunk kell arról, hogy a nyelvek térjelölő kifejezései nem csak az antropomorf modellt, hanem a zoomorfikusat is követhetik (l. 2.1.). Az állati testet alapul véve a 'hát' a FENT, a 'fej' az ELÖL, a 'farok' vagy 'far' pedig a HÁTUL fogalmához kapcsolódik. A vizsgálatok szerint nincs olyan nyelv, amely téri kifejezéseiben csupán a zoomorfikus modellt használná fel, az antropomorf minta mindenütt általánosabb.

LENT: Heine szerint egyedül a LENT területéhez kapcsolódó helyjelölők esetében nem nagyobb a testrésznévi eredetű típusok aránya. A fogalmi források e területnél gyakran az ún. téri modellhez kapcsolódnak, jellemzően 'föld', 'talaj' alapjelentésűek. Svorou adatai alapján azonban ez a terület is elsősorban a testrésznévi mintát követi. A testrésznévi eredetű terminusok esetében forrásul a 'fenék', 'far', 'láb', 'csípő' jelentésű szavak szolgálnak.

ELÖL: Az ELÖL jelölésére alapvetően az 'arc' és a 'szem' jelentésű testrésznevek szerepelnek, de ezen kívül előfordult még a 'mell', 'homlok', 'száj', 'fej' és 'has' is.

HÁTUL: A HÁTUL esetében gyakorlatilag univerzális a 'hát' testrésznév használata (Óceánia nyelveinél 95%-os), de forrásként – vélhetően a zoomorf mintát alkalmazva – előfordul még a 'fenék', 'far', 'ágyék', 'anus' is.

⁴ A téri tájékozódás során megkülönböztetjük az abszolút (kardinális) és relatív (deiktikus) orientációt. Az előzőnél a megfigyelő pozíciója irreleváns (például az égtájak szerinti tájolás), a relatív keretben pedig a viszonyítás mindig valamivel képest történik. A viszonyítási alap többnyire a beszélő. A testrésznévi eredetű spatiális grammatikai morféma érthető módon a deiktikus orientációhoz kapcsolódnak.

⁵ A főbb referenciális területek eltérőek Heine és Svorou tanulmányában: Heine nem említi a MELLETT régiót, Svorounál pedig a fentiekén kívül egyéb területek is szerepelnek (KÖZÖTT, SZÉLÉN, FELÉ, ÁT stb.). Az írásomban vizsgált 6 kategória az emberi test kanonikus felfogásából következő legáltalánosabb relatív területek.

MELLETT: Az ide sorolandó térjelölő morfémák testrésznévi forrásai az 'oldal', 'borda', 'has', 'szív', 'fül'.

BENT: Fogalmi forrásként szerepelnek a 'has', 'tenyér', 'fog', 'szív', 'máj', 'bél', 'száj', 'nyak', valamint 'vér' jelentésű testrésznevek.

2.3. A manysi nyelv testrésznévi eredetű helyjelölő morfémái

A manysiban az alábbi testrésznevekből keletkeztek térviszonyt jelölő határozószavak és névutók: *puŋk* 'fej', *sis* 'hát', *sim* 'szív' (Sipőcz 2003).

A *É puŋk ~ poŋk*, Ny *poŋk ~ päŋk*, *poŋk*, K *päŋk*, D *poŋ*⁶ 'fej' a FENT fogalmának jelölésére szolgál, és esetragok felvételével az irányhármasság jelölésére is alkalmas. Helyjelölő szerepű névutói használata elsősorban a folklórszövegekben jelentkezik, az újabb manysi szövegekre nem jellemző. Vö.:

Ny *wāŋkhä päŋknə* 'a gödör fölé' [gödör fej – LAT] (WW 481)

D *vəŋəl-pəŋt tōjt pätim əl* 'a fatuskó fölött hó van' [fatuskó fej – LOC]

(VNGY IV. 402)

A leginkább grammatikalizálódott, igekötőként is használatos, helyjelölő szerepű testrésznév a 'hát' jelentésű *É sis*, Ny *šiš ~ šiš*, K *səs*, D *šiš*, vö.:

Ny *kwäl šišne minən!* 'Menj a ház mögé!' [ház hát – LAT] (WW 552)

É aŋt-ŋäləm sisin kwol sisəmnəl ti visləm 'szarunyilatam mögös házam mögül im elővettem' [ház hát – PxSG1 – ABL] (VNGY II.178)

A szó helyjelölőként mind a folklórszövegekben, mind az újabb feljegyzésekben gyakori, a HÁTUL referenciális területének az egyik legáltalánosabb jelölője a *juji-pält* 'hátsó, mögött' mellett, továbbá igekötői szerepben is állhat: *sjsj minuŋkwe* 'elmenni', *sjsj totiylaluŋkwe* 'elvinni' (Rombandeeva–Kuzakova 1982: 115). Igekötőként eredeti helyjelölő szerepétől eltávolodva akár perfektiváló funkciót is betölthet.

A BENT területének testrésznévi eredetű jelölője a 'szív, belső rész, középső rész' (egyes nyelvjárásokban még 'gyomor') jelentésű *É sim*, Ny *šim*, K *səm*, D *šām ~ šəm*. Vö.:

⁶ A manysi nyelvjárásokat az égtájak szerint tagolják: *É* (északi manysi), *Ny* (nyugati manysi), *K* (keleti manysi), *D* (déli manysi). A nyelvjárás megjelölése nélküli manysi adatok az északi nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelvből vannak.

É *māχmanā ās-simtā nalēm χūltχinte 'it* 'népe az Ob közepén lent himbálódzik'
 [Ob szív – LOC] (VNGY II. 213)

É *luwəη kārtā simānəl* 'lovass udvara közepéből'
 [udvar – PxSG3 szív – PxSG3 – ABL] (VNGY II. 325)

A *sim* helyjelölő használata főképpen a folklórszövegekben jelentkezik, a köznyelvben azonban általánosabb e terület megnevezésére a szintén főnévi eredetű *kiwər* névutó (<'belső rész, a belseje valaminek').

A manysi adatokat a korábban ismertetett tipológiai jellegű megállapításokkal összevetve azt látjuk, hogy a fogalmi forrásként felhasznált testrésznevek körét illetően a manysi sem tér el a más nyelvekben szokásos mintáktól: a 'fej' és a 'hát' a tipológiai vizsgálatokban is legelterjedtebbek a FENT és HÁTUL jelölésére, továbbá a 'szív' is szerepel más nyelvekben is a BENT területének lehetséges megnevezéseként.

2.4. A forrás → cél viszony a testrésznevek grammatikalizációjában

E fejezet zárásaként még arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy meghatározható-e egyértelműen azon testrészneveknek a köre, melyekből térjelölők grammatikalizálódnak. E kérdés általánosabb nézőpontból is feltehető: a grammatikalizációs folyamatokról szerzett egyre szélesebb körű ismereteink lehetővé teszik-e, hogy minden grammatikai kategória nem grammatikai forrása kikövetkeztethetővé és meghatározhatóvá váljon? Univerzálisnak tekinthető-e a forrás–cél viszony? (Vö. Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 155.)

Hogy az emberi testnek mely részei jelenthetnek viszonyítási alapot a térbeli tájékozódáshoz, többnyire logikusan következik a test felépítéséből és természetes helyzetéből. Ezért tapasztaljuk azt, hogy számos nyelvben ugyanazok a testrésznevek vesznek részt a térjelölő nyelvi elemeket eredményező grammatikalizációs folyamatokban. A nyelvekben azonban lehetnek eltérések az általános tendenciáktól, és ellent kell mondanunk Heine alábbi – kérdésként megfogalmazott – megállapításának is: „What induces people worldwide to decide that a body-part like face, rather than navel or kneecap, provides the favorite model for developing expressions for the spatial concept 'front'? And why not the body-part nose? Why, in fact, is the nose notoriously ignored as a source for spatial orientation?” (Heine 1997: 47).

A Heine által említett példákat az uráli nyelvek részben cáfolják. A finnben az 'orr' 'szemben' jelentésű határozószóvá adverbializálódott (*nenäkkäin* 'szemben' <*nenä* 'orr'), és általánosan is jellemző a finre, hogy a testrésznevek jelentős százaléka szerepel helyjelölő szóként (Jaakola 1997; Suoniemi-Taipale 1996). A manysi népköltési szövegekben a térdet jelölő testrésznév is tölthet be spatiális funkciót, vö.: *É am sānsēmne jūw tūlālŋ, am pältēmne tī tūlālŋ!* 'az én térdemre (azaz: hozzám) hozd haza,

én hozzám hozd el ide’ [térd – PxSG1 – LAT] (VNGY IV.7). E példák azonban további problémát vetnek fel: a grammatikalizálódott testrésznév fogalmának egyértelmű meghatározása nem egyszerű. A nyelvekben alkalmi használatban a testrésznevek jelentős hányada szerepelhet térbeli helyzetek megnevezéseként, vö. *itt lohol a sarkamban / nyakamban; olyan közel hajol, szinte az ember szájában van; a város szívében; a hegy gyomrában* stb. A felsorolt példákban egyértelműen helyviszonyok szerepelnek (valami mögött, előtt, valamiben), ennek ellenére e testrészneveket nem tekintjük helyhatározószavaknak, névutóknak, térjelölő használatuk meglehetősen kötött, idiomatikus. A grammatikalizálódás egyik kritériumának tekinthetjük tehát a lexikális kötöttség hiányát, mellyel együtt jár az adott nyelvi elem produktivitásának növekedése. Mindehhez kapcsolhatjuk a grammatikalizáció általános szakirodalmának további kritériumait: a folyamatot jellemzi a lexéma szemantikai tartalmának gyengülése és absztrahálódása. A finnugor nyelvek esetében további szempontot jelenthet az irányhármasságban való részvétel (vö. *szemben – szembe – szemből*, finn *päällä – päälle – päältä* ’felett – felé – felől’ < *pää* ’fej’). Ha az előbbi magyar példákat tekintjük újra, azt tapasztaljuk, hogy az ilyen típusú, helyjelölő szerepű testrésznevek esetraghasználatra is meglehetősen kötött, egyes irányjelölő szuffixumokkal kevésbé természetesek, vö.: (?) *Ne gyere a sarkamba!* [közel hozzám]; **Gyere ki a sarkamból!* Jelezheti a grammatikalizálódás erősebb fokát, ha egy testrésznév a helyjelölő funkció mellett más, absztraktabb viszonyok kifejezésére is alkalmas, hiszen az absztraktabb szerepet (például idő- vagy oksági viszony) meg kell előznie a konkrétabb, helyjelölő szerepnek, vö. *a házzal szemben – ezzel az érvel szemben*, vö. még: finn *päästää* ’múltán’ < *pää* ’fej’, észt *käsil* ’idején, alatt’ < *käsi* ’kéz’ stb.

Egyértelmű szabályt azonban nem állíthatunk fel, mely megmondaná, hogy mely testrésznevek tekinthetők már „grammatikalizálódottaknak”, és azt sem határozhatjuk meg előre, hogy egyes nyelvekben pontosan mely testrésznevek grammatikalizálódása következhet be.

3. A testrésznevek szerepe az érzelmek nyelvi kifejezésében

Minden nyelv emocionális szókészletében jelentős szerepet játszik az emberi test és annak részei: ha bánkódunk, akkor *fáj a szívünk*, ha valamire vágyódunk, akkor *epekedünk valami után*. További példák más nyelvekből: angol *lose heart, take heart, out of heart, gut feeling*, orosz *cepдyce болит* ’fáj a szíve’ (tkp. szomorú, bánatos), finn *sydänsuru* ’szívfájdalom, szomorúság’ < *sydän* ’szív’, *suru* ’szomorúság’, *olla sydämässään* ’haragszik’ („szívében van”), *sapekas* ’mérges’ < *sappi* ’epe’, mordvin *s’el’me s’avadoms* ’irigykedik’ („szeme sóvárog”), udmurt *сюлэм чепыля* ’nyugtalanodik’ („a szív csipked”), *көм куректэ* ’bánatos’ („fáj a hasa”), hanti *самлы мухаллы* ’gonosz’ („szív nélküli, máj nélküli”).

Azt látjuk tehát, hogy érzéseinket valamilyen módon egy-egy testrészünkhez kapcsoljuk, azokat testünkbe vetítve látatjuk. Ennek voltaképpen több oka is van: összefügg az emberi nyelv általános emberközpontú és testközpontú jellegével, továbbá kapcsolatban van az érzelmek fiziológiai vonatkozásaival, valamint történeti, kulturális szempontok is befolyásolhatják. Az emberi nyelv antropocentrikus és antropomorf jellege szókészletünk több területén is érvényesül. Az *'embodiment'* („megtestesülés”) fogalma és jelensége, mely a kognitív tudományok egyik központi terminusává vált, voltaképpen azt fejezi ki, hogy a világ kognitív megismerésében az emberi test kiemelkedő szerepet játszik. Más megközelítésben – továbbra is a kognitív nyelvészet keretein belül – azt látjuk, hogy bizonyos absztrakt fogalmakkal kapcsolatban (ilyen például a TÉR, IDŐ, GONDOLKODÁS, és ilyen az ÉRZELEM is) az emberi gondolkodás korlátozott, és csak a már ismert, konkrét dolgokkal összefüggésben tud értelmezni, és ez a konkrét dolog sok esetben éppen testi valónk. A kognitív metaforaelmélet ún. fogalmi metaforái tulajdonképpen így keletkeznek, áthatják az emberi gondolkodást és nyelvhasználatot. E metaforaelmélet keretében számos kutatás irányult az érzelmi szókészlet metaforikus jellegére, és mutatta ki, hogy az ezen a területen megnyilvánuló nagyfokú univerzalitás alapja éppen az emberi test és az emberi fiziológiai folyamatok (vö. Kövecses 1998, 2000).

Az érzelmek fizikai érzetekhez kapcsolódnak: ha aggódunk fájhat/összeszorulhat a gyomrunk, ha dühösek vagyunk, szívünk kalapál, pulzusunk szaporább lesz, felmegy a vérnyomásunk, elvörösödünk, ha idegesek vagyunk, akkor a torkunkban érzünk valami görcsöt, ha félünk, mellkasunk elszorul, elakad a lélegzetünk stb. Logikusan feltételezhetjük, hogy ezek a fiziológiai reakciók, miképpen az emberi test működése általában, univerzálisak. (Kutatások is megerősítik, hogy például a düh egyforma testi reakciókat vált ki eltérő népeknél, vö. Levenson et al. 1992.) Mindez alapot szolgáltat ahhoz, hogy egyes érzelmek adott testrészekhez kötődjenek. Mégis azt tapasztaljuk, hogy különféle nyelvekben többé-kevésbé azonos érzelmek „helye” más-más testrészekben van (vö.: SZOMORÚSÁG szív, gyomor, MÉREG: epe, szív, vér), vagy akár egy nyelven belül is ugyanazt a testrészt különféle érzelmekhez kapcsoljuk (vö.: epe: BÁNAT, VÁGYÓDÁS (magyar), MÉREG (finn), BÁTORSÁG (kínai, vö. Ning Yu 2002: 350)). Ez nem meglepő, hisz egy-egy érzelem több testi folyamatot is kiválthat, és ezáltal eltérő konceptualizálódás mehet végbe egyes nyelvekben. Továbbá bizonyos érzelmek kifejezése esetében „fiziológiailag” nem is tudjuk megindokolni, hogy miért éppen az adott testrészhez kapcsolja azt a nyelv (például bátorság, irigység – epe).

Több tanulmány is utal rá, hogy az érzelmek testrésznévi alapú konceptualizálódását kulturális, spirituális és népi gyógyászati tradíciók is alakíthatják. A kutatások szerint például a kínaiakban és az európai nyelvekben a szív szerepe eltér az emóciók kifejezésében. Míg az európai nyelvekben világosan elkülönül egymástól a szív mint az érzelmek középpontja, valamint az agy/fej mint az értelem „helye”, a kínaiakban mindkét

funkciót a szív birtokolja. Az európai felfogás alapvetően a felvilágosodáskori racionalizmusban gyökerezik, a kínai jelenség összhangban van az ősi kínai filozófiával és tradicionális orvoslással, melyek a szívet tartották a gondolkodás és az érzések helyének (vö. Ning Yu 2002). A mongolban vagy a türkménben például a májban lokalizálódik számos érzélem, összhangban azzal a régi felfogással, amely a májat tartotta az élet központi szervének (Rákos 2012).

3.1. Mely testrészek fejezik ki az érzelmeket?

A testrészneveken alapuló emocionális kifejezések tartalmaznak külső és belső testrészneveket is. Általános jelenség, hogy az érzelmek nyelvi megformálásában a belső testrészneveknek van nagyobb szerepük, de előfordulnak a nyelvekben külső testrészek elnevezései is, ezek a kifejezések azonban más típusúak. A külső testrészneveken alapuló többnyire metonimikusak, azaz az érzellemmel együtt járó, látható testi hatás fejezi ki magát az érzelmet. Vö.: magyar *megorrol*, *felhúzza az orrát* HARAG, *kidülleszt a mellét* BÜSZKESÉG, *elkerekedik a szeme* CSODÁLKOZÁS, *nyakas* MAKACSSÁG, udmurt *пыдбераз үөтэм* 'sarkát érint' SÉRELEM, FÁJDALOM, *суй-пыд лутүүськы* 'kar-láb nem emelkedik' ROSSZ KEDV, manysi *šaytam kūtäl*, *šaytam layläl* 'örvendő kézzel, örvendő lábbal' ÖRÖM. Ezzel szemben a belső testrészneveken alapuló alapvetően metaforikusak, még ha az adott testrészhez kapcsolódó fiziológiai hatások egyes esetben megfigyelhetők is.

3.1.1. A szív és az elme kettőssége

Az európai nyelvekben az érzelmek nyelvi megformálása egyértelmű szívközpontúságot mutat, ez egyrészt megnyilvánul abban, hogy a legalapvetőbb érzelmeink a szívhez kapcsolódnak, másrészt pedig abban, hogy a szív egyszerre többféle érzélem helye is, míg más testrészekhez többnyire csak egy-egy érzélem kötődik. A szív mint az érzelmek központja tehát meglehetősen általános jelenség, de korántsem univerzális. Az ausztrónéz tsou nyelvben például a *koyu* 'fül' játszik ilyen központi szerepet az érzelmi kifejezésekben (Huang 2002), de több nyelvben is megfigyelhető a máj prioritása, vagy akár a gyomor, a has vagy a belek kitüntetett szerepe az emberi érzelmek nyelvi „elhelyezésében” (Sipócz 2006: 121).

A manysi nyelvben a *sim* 'szív' világosan központi szerepet játszik az érzelmek kifejezésében. Az érzelmek közül a *sim* a SZERETET, SZERELEM, BOLDOGSÁG, BÁTORSÁG, FÁJDALOM, MÉREG, HARAG, DÜH, CSODÁLKOZÁS kifejezésére szolgálhat. Nézzünk rá néhány példát:

siməmnə ti patsən 'belédszerettem' (szívembe jutottál) (VNGY IV: 66)

päil-päñk šiməñ khum Tōma 'A falu feje, bátor (szíves) férfi Tóma'

(VNGY III: 480)

sim χῠή ὀήσεω, χῠοτ τα ροχτσῠω 'szívünk (vala)hogy van, úgy megijedtünk'
(Kálmán 1976: 50)

siməη nē siməm sarγunḡkw' pats, siməη nē siməm kvossunḡkw' patwəs 'szívvel
való nőnek szívem sajogni kezdett, szívvel való nőnek szívem égni kezdett'
(VNGY IV: 75)

simiñ χumitān jol voškāsawəs 'Dühös (szíves) embere a földhöz csapta.'
(VNGY IV: 173)

Hasonló funkcióban, de lényegesen ritkábban, előfordul a testnek szintén a legbelsejét jelölő *kakr* ~ *kaxər* 'kebel, bendő, has, méh; érzelem, düh, vágý' és a *mājt* 'máj' is, gyakran a *sim* 'szív'-vel együtt paralel szekezetben. Vö.:

Siməmnə ti patsən, kaxrəmnə ti patsən 'szívembe jutottál, keblembé jutottál' =
'belédszerettem' (VNGY IV: 66)

Simən rāwtal lūl lātəη, mājtən rāwtal lūl lātəη 'szívbe nem fogadható
(= „fájdalmat okozó”) csúnya beszéd, májba nem fogadható
(= „fájdalmat okozó”) csúnya beszéd' (VNGY III:504)

Úgy tűnik, hogy a manysiban nem érvényesül a nyugat-európai nyelvekre jellemző szív és elme kettőssége, az érzelmek és a gondolkodás szétválása. Az elme nem csupán a gondolatoknak, hanem a szívhez hasonlóan az érzelmeknek is fontos helye a manysi nyelvben. A legáltalánosabban ebben a szerepben előforduló lexéma a *nomt* 'elme, ész, okosság, gondolat, vágý'. Az alábbi adatokban a *nomt* egyértelműen az észbeli képességgel áll kapcsolatban:

añ nāmtəl χańštawən! 'Most megtanítanak ésszel gondolkozni!
(„Most gondolattal/ésszel tanítalak.”) (VNGY IV: 55)

naη vārmēli' nāmtəη χum 'te igen okos ember vagy' (VNGY IV: 333)

Az érzelmi állapothoz kapcsolódó kifejezésekben a *nomt* a *sim*-hez hasonlóan hordozhat pozitív és negatív érzelmeket: TETSZÉS, SZERETET, SZERELEM, VÁGYAKOZÁS, LELKI FÁJDALOM, SAJNÁLKOZÁS. Vö.:

amki nāmtəm patəm jāməs jurτ χāntsəm 'Megtaláltam azt a jó társam, aki nekem
tetszik' („Gondolatomba jutott jó társam megtaláltam.”) (VNGY III: 61)

am naη nūpəln nomtəm ōli 'Utánad vágyakozom' („Gondolatom feléd van.”)
(WV II: 102)

nāmtəm χulīlāləm, ti tārātālāsləm' 'megsajnáltam, és elbocsátottam'
(„gondolatom felbukkant, és eleresztettem”) (VNGY II: 187)

Meglehetősen általános a *nomt* a BOSSZÚSÁG, DÜH, MÉREG, HARAG kifejezésére, ebben az esetben 'mérges, rossz' jelentésű jelzöt kap:

lawiñ nāmtəmtəl nalu kwoss tārmate'im 'dühösen (dühös gondolatommal)
amint lefelé szököm' (VNGY III: 467)

A nyelvi adatok alapján nem állíthatjuk, hogy a manysik felfogásában a *nomt* a fejben / agyban helyezkedne el, miképpen például a magyar vagy általában a nyugati kultúrkör felfogásában. Mint láttuk, a lexémának az emóciók kifejezésében játszott szerepe nagy hasonlóságot mutat a szív szerepkörével. Az alábbi metaforák egyértelműen a szívhez lokalizálják a gondolatot:

kantiñ nāmt ta ta visəm. siməm joli pālñə nāñk-jiw vortij sol ta
pēlyatiləs. 'haragos gondolatát viszem. Szívem alá mint vörös fenyőfából
való kemény ék, úgy fúródott be' (VNGY III: 445)

nan jotn ōlne nomt siməm ōñši 'a szívem veled van'
(„a szívemnek veled való gondolata van”) (Kálmán 1976:150)

4. Összegzés

Írásomban a testrésznevek vizsgálati lehetőségeinek csak részterületeit érintettem. Céлом annak bemutatása volt, hogy bár – sok más szómezőhöz hasonlóan – a testrésznevek is a nyelvi sokféleség, különbözőség tipikus példái, a diverzitás mögött gyakran univerzális jegyek húzódnak meg. Választhatunk bármilyen részterületet, bármilyen elméleti keretet, az univerzalitás ott rejlik a felszíni sokféleségben.

Hivatkozások

- Andersen, Elaine S. 1978. Lexical Universals of Body-Part Terminology. In J. H. Greenberg (szerk.) *Universals of Human Languages*. Vol. 3. Stanford. 335–369.
- Brown, Cecil H. 2013a. Hand and Arm. In Matthew S. Dryer – Martin Haspelmath (szerk.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
<http://wals.info/chapter/129>. (2015-09-06.)
- Brown, Cecil H. 2013b. Finger and Hand. In Matthew S. Dryer – Martin Haspelmath (szerk.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
<http://wals.info/chapter/130>. (2015-09-06.)
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. New York – Oxford: Oxford University Press.

- Heine, Bernd – Ulrike Claudi – Friederike Hünemeyer 1991. From Cognition to Grammar. Evidence from African Languages. In Elizabeth Traugott – Bernd Heine (szerk.) *Approaches to grammaticalization*. Amsterdam – New York: John Benjamins Publishing Company. 149–187.
- Huang, Shuanfan 2002. Tsou is different: A cognitive perspective on language. *Emotion and Body. Cognitive Linguistics* **13/2**:167–186.
- Jaakola, Minna 1997. Genetiivin kanssa esiintyvien adpositioiden kieliopillistumisesta. In Tapani Lehtinen – Lea Laitinen (szerk.) *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta. Kieli 12*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Kálmán, Béla 1976. *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Koski, Mauno 1987. Ihmisen ruumiinosien nimitykset suomessa ja ruotsissa 1. – *Fennistica* **8**. Turku. 25–117.
- Koski, Mauno 1990: Kieltenvälisiä eroja leksikon rakenteissa. *CIFU-VII 3A*. Debrecen. 126–131.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.) *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest: Pólya Kiadó. 50–82.
- Kövecses, Zoltán 2000. *Metaphor and Emotion. Language, Culture and Body in Human Feeling*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Levenson, Robert W. – Paul Ekman – Karl Heider – Wallace V. Friesen 1992. Emotion and autonomic nervous system activity in the Minangkabau of West Sumatra. *Journal of Personality and Social Psychology* **62/6**:972–988.
- Liston, Jerry L. 1972. The semantic structure of body-part terms in Serbo-Croatian: I. The part-whole hierarchy. *Anthropological Linguistics* **14/8**:323–338.
- Ning Yu 2002. Body and Emotion: Body parts in Chinese expression of emotion. *Pragmatic & Cognition* **10/1–2**:341–365.
- Ojutkangas, Krista 2001. *Ruumiinosannimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa*. Helsinki: SKS
- Rákos Attila 2012. Mire jók a testrészek. *Nyelv és Tudomány*.
<http://www.nyest.hu/hirek/mire-jok-a-testreszek?> (2015.09.05.)
- Rombandeeva, E. I. – Kuzakova E. A. [Ромбандеева Е. И. - Кузакова Е. А.] 1982. *Словарь мансийско-русский и русско-мансийский*. Ленинград.
- Sipőcz Katalin 2000. *Az uráli nyelvek testrészneveiről*. PhD értekezés. Szeged. [kézirat]
- Sipőcz Katalin 2003. Testrésznevek grammatikalizálódása a vogulban. In Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.) *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 363–371.

- Sipőcz Katalin 2006. A testrésznevek szerepe az érzelmek nyelvi kifejezésében a manysiban. *Folia Uralica Debreceniensisa* 13. Debrecen. 117–129.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. LSFU XII. Helsinki. 1955–1978.
- Suoniemi-Taipale, Inga 1996. Ruumis – hahmottamisen lähtökohta.
Ruumiinosannimeen perustuvat partikkelit. *CIFU-VIII* V. Jyväskylä. 198–203.
- Svorou, Soteria 1994. *The grammar of space*. (Typological Studies in Language 25.)
Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- TESZ = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VNGY = Munkácsi Bernát 1892–1921. *Vogul Népköltési Gyűjtemény* I–IV. Budapest: MTA.
- Wilkins, David P. 1996. Natural Tendencies of Semantic Change and the Search for Cognates. In Mark Durie – Malcolm Ross (szerk.) *The Comparative Method Reviewed*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- WW = Bernát Munkácsi – Béla Kálmán 1986. *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kutatói ideológiák és a személyes bevonódás dilemmája „terepen”

Szabó Tamás Péter

Jyväskyläi Egyetem, Finnország, Alkalmazott Nyelvészeti Központ

1. Bevezetés

2012-es előadásom címe *„Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”*: *Az iskolai metanyelv vizsgálatának lehetőségei* volt. Az idézőjelben szereplő szavak egy általános iskola második osztályos diákjától származtak: a kisfiú ezekkel foglalt össze egy javaslatot arra, hogy leszoktassuk az embereket a „csúnya” beszédről. Ezzel együtt számos más interjúrészletet is bemutattam, illetve kérdőívek és óramegfigyelések anyagával is szemléltettem, hogyan értékelnek diákok és tanárok különböző beszédmódokat, és hogyan beszélnek arról, amikor kijavítják őket, illetve amikor ők javítanak ki másokat.

Ezt az összefoglalót azért bocsátottam előre, mert ez a cikk szigorú értelemben nem az előadásom írott változata. Az akkor bemutatott példák időközben szinte mind megjelentek a disszertációból készült könyvemben (Szabó 2012), úgy döntöttem tehát, hogy nem bocsátkozom ismétlésekbe, inkább olyan kérdéseket tárgyalok, amelyekre az eredeti előadásban csak néhány percet szántam. Ezekre a kérdésekre az előadás alcíme utalt. Az alábbiakban tehát módszertani kérdésekkel foglalkozom, elsősorban úgy, hogy saját terepmunka-gyakorlatomra reflektálok. Több indokom is van arra, hogy miért ezt a megoldást választottam egy olyan kötet számára, amely a nyelvészet érdekességét mutatja be. Először is, az iskolai metanyelvvél, nyelvi ideológiákkal és újabban az iskolák nyelvi tájképével foglalkozó kutatásaim során újra és újra hatalmas élmény számomra, hogy különböző közösségeket meglátogathatok, tagjaikkal időt tölthetek. Mivel munkámat elsősorban az interakcióközpontú megközelítés jellemzi, magánemberként és szakmai szempontból is izgalmasnak találom, ahogy korábban idegen emberekkel kialakítjuk a közös munka, a megbeszélések, az interjúk kereteit, ahogy összehangoljuk cselekvéseinket. Másodszor, úgy érzem, időről időre érdemes átgondolni a saját gyakorlatomat, és ebben segít, ha mások számára összegzem a tapasztalataimat. Harmadszor, lehet, hogy lesznek olyan kollégák, akik saját munkájukhoz ötletet, továbbgondolni érdemes szempontokat kapnak. Negyedszer, a szakma iránt érdeklődő, de hivatásszerűen nyelvészeti anyaggyűjtést nem végző olvasók számára is betekintést adhatok egy nyelvész munkájába, bár az általánosítás lehetőségével csak korlátozottan élhetnek, hiszen kollégáimmal sokféle gyakorlatot követünk munkánk során.

2. Egy lábjegyzet kapcsán

Egy tanulmányom (Szabó 2013) első lábjegyzetében így tájékoztattam az olvasót:

2009-ben átfogó terepmunkát folytattam magyarországi (és kisebb részben szlovákiai és szerbiai) általános és középiskolások és magyartanárai körében, 1–4., 7. és 11. évfolyamon. A 34 iskola 80 osztályából származó szövegkorpusz részletes adatait máshol már ismertettem (Szabó 2012: 22–60), így a részletekre nem térek ki, csupán arra, hogy félig strukturált kutatói interjúkból (N = 133 fő), óramegfigyelésekből (N = 61 tanóra) és kérdőívekből (N = 1195 fő) áll a kutatás adatbázisa.

Az ilyen és ehhez hasonló összegzések gyakoriak a szakirodalomban, hiszen valóban nem szükséges minden tanulmányban részletekbe menően ismertetni a felhasznált adatbázis jellegzetességeit. Ami miatt érdekesnek találok ezt a lábjegyzetet, az az, ahogyan a vizsgálat résztvevőivel kapcsolatban fogalmazok benne. Talán első olvasásra fel sem tűnik, hogy ebben a rövid bekezdésben én vagyok az egyedüli cselekvő: „terepmunkát folytattam”. Miért érdekes ez? – kérdezhetné valaki, hiszen majdnem mindenki, aki „terepre megy”, így fogalmaz. Az érdekességet számomra az adja, hogy ez a fogalmazásmód egy olyan kontextusban jelenik meg, ahol arról van szó, mire alapozom a cikkben található megállapításaimat. Ez a részlet egy nagyobb elbeszélésbe illeszkedik, amely arról szól, hogy (i) mások mint mondtak már el a témával kapcsolatban; (ii) én mit tettem annak érdekében, hogy most megállapításokat tehessek, illetve (iii) mit találtam az adatbázisomban (a példaanyag segítségével tehát újra elbeszélék egyes eseteket).

A fenti lábjegyzetben tehát előadom, mit csináltam a korábbiakban annak érdekében, hogy a tanulmányban az adott témához hozzászólhassak, és ennek keretében ismertetem az anyaggyűjtési módszereimet és az adatbázisomat. Érdeemes megfigyelni, hogy egy adatbázis elemeiről írok, amiket úgy kezelek, mint elemezhető objektumokat. Továbbmenve, és ez már a jelen dolgozatra is vonatkozik, úgy veszem, hogy a vizsgálatom tárgya az volt, amit az első bekezdésben írtam, tehát hogy „hogyan értékelnek diákok és tanárok különböző beszédmódokat, és hogyan beszélnek arról, amikor kijavítják őket, illetve amikor ők javítanak ki másokat”. A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogy ez a megfogalmazás csak részben áll, ugyanis nem csupán a tanárok és a diákok értékeléseiről, nyilatkozatairól van szó, hanem legalább ilyen mértékben arról is, hogy velem együttműködve mondtak valamit. Az a 74 diktafonnal rögzített interjú tehát, amit a disszertációmhoz készítettem 2009-ben, mind közös alkotás. Ha nincs, aki velem együttműködik – akikkel együtt tudunk működni –, akkor nincs anyag sem a vizsgálatához. Ez így leírva banálisan hangzik, mégis fontos, hiszen másokkal való

együttműködés vezet ahhoz az anyaghoz, amit a kutatáshoz (konkrétabban: cikkek, előadások, tananyagok stb. megalkotásához) fel tudok használni.

A következőkben először a kutatási interjúkra koncentrálva szeretnék megosztani néhány saját tapasztalatot arról, hogyan is zajlik a terepmunka (az én esetemben: iskolákban) és keletkezik a kutatási anyag, majd pedig arra térek ki, miért és hogyan formálódik tovább ez az anyag, miközben egy cikken dolgozom.

3. Együtt dolgozunk

Egy tanulmányban általában elegendő arra utalni, hogy a vizsgálat szabályosan és a résztvevők önkéntes, szíves hozzájárulásával zajlott, aminek az egyik bizonyítéka a beleegyező nyilatkozatok megléte. A nyilatkozatok előtt szereplő tájékoztatóban a kutató leírja, milyen célból keresi a résztvevőt, biztosítja arról, hogy nem fog visszaélni a rögzített anyaggal (erre szolgál pl. az anonimitás biztosítása), a résztvevő pedig a nyilatkozatban biztosítja a kutatót arról, hogy – egy esetleges visszavonásig legalábbis – felhasználhatja a munkájához az ő hozzájárulásával gyűjtött anyagokat.¹ Az engedélyek begyűjtésének mozzanata közismert, itt azért írtam róla mégis, hogy jelezzem: a kutató és a résztvevők kapcsolata formálisan (is) meg van alapozva, ezt jelzi egyebek mellett a papírok begyűjtése, a látogatás gondos előkészítése. A kutatási interjúnak tehát van egy formális kerete, ami minden bizonnyal valamilyen hatással van arra, milyen lesz a beszélgetés.

Egyre gazdagabb irodalom (pl. Hutchby–Wooffitt 1998: 161–181; ten Have 2004; Grindsted 2005; Laihonon 2008; Szabó 2013) foglalkozik azzal a kérdéssel, hogyan teremti meg a kutató és a vele beszélgető személy a beszélgetés formáját, hogyan értelmezik a résztvevők – a kutatót is beleértve – a helyzetet, amelyben részt vesznek. Az interjú ugyanis egy elég laza műfaji címke, sok formája létezik, egy-egy interjú pedig mindig egyéni és megismételhetetlen, lefolyása nagyban függ a beszélgetőtársak előzetes tapasztalataitól, például attól, hogy maga a kutató mennyire tapasztalt úgy általában, illetve most kezdett-e bele az interjúzásba az adott témával kapcsolatban, vagy már sok alkalmon túl van. Ugyanez vonatkozik az interjúalanyokra is, akik esetemben 2009-ben diákok és tanárok voltak – de persze ez nem ilyen egyszerű. Mert hát kikkel is beszélgetek? Különböző emberekkel, akiket a saját vizsgálatom szempontjából elsősorban ezekkel a címkékkel jelölök, de hát ők a saját életükben sok szerepet betöltenek, a sok szerepükhöz különböző társalgási rutinok tartoznak, és ezekből merítettek a velem

¹ Ez felnőttek között történik így, kiskorúak esetében ugyanis a szülőtől is függ, hogy engedélyezi-e a részvételt, a gyermek tehát nem teljesen szabad ebben a döntésben. Iskolák esetében az intézményvezető és a KLIK is beleszól az engedélyezésbe, ők akár a felnőttek részvételét is korlátozhatják.

folytatott beszélgetések különböző szakaszaiban. Bár a felkérő levélben le volt írva, hogy interjút szeretnék készíteni, sokan sokféleképpen értelmezték ezt a fogalmat, és a mi egyezkedésünk eredménye volt az, hogy az adott helyzet hogyan alakult. Volt, aki élvezte, hogy szabadon csapongva mesélhetett a beszélgetés kiinduló témájáról, de volt, aki kifejezetten kérte, hogy tegyek fel kérdéseket, mert „önmagától nem jut eszébe semmi”. Ez nem okvetlenül azt jelentette, hogy nem volt tudása vagy tapasztalata az adott témáról: inkább azt, hogy fokozottabban igényelte tőlem azt a szerepet, hogy befolyásoljam a beszélgetés menetét, menjenek a dolgok inkább úgy, ahogy én szeretném.

A beszélgetés tárgyi környezete és megszervezése is lényeges annak alakulásában, hogy milyen élményeket rögzítünk hang- és képrögzítő berendezéseinkkel, tehát hogy milyen tapasztalatokra tudunk majd később hivatkozni a kutatási beszámolóinkban, cikkeinkben, előadásainkban. A disszertációs terepmunkám alkalmával például rendszerint egy asztalnál ültem a beszélgetőtársaimmal, az esetek többségében egy tanteremben, hiszen iskolákat látogattam. Ennek a szervezésnek talán az állt leginkább a háttérben, hogy én magam is ilyennek képzeltem egy interjút. 2002 óta dolgoztam intenzívebben interjúzással, így tanultam, így szoktam meg. Ültem a felvevőmmel és a kérdéskörök listájával felszerelve, világos volt, hogy egyes általam már előre átgondolt dolgokról szeretnék beszélgetni, tehát egyfajta menetrendet próbáltam meg betartatni – mindkettőnkkel, hiszen szerettem volna, hogy minél több kérdéskörrel kapcsolatban legyen anyagom. A kérdéskörök azt a praktikus célt is szolgálták, hogy ténylegesen legyen miről beszélgetni, hiszen gyakran olyan emberekkel ültem egy asztalhoz, akiket aznap láttam életemben először, és ilyen esetben nem olyan könnyű témát találni. A fejemben tehát felkészülés közben egy „átlagos” diák vagy tanár volt, a papíromon pedig olyan témák, amikről úgy gondoltam, hogy egy diákkal vagy tanárral lehet és érdemes beszélgetni. A kérdéskörök bizonyos rendben voltak a papíromon, ugyanis volt egy elképzelésem arról, hogyan érdemes egyik témáról áttérni a másikkra. Ezzel a technikával természetesen nem voltam egyedül, hiszen egy „félíg strukturált” interjú általában ilyen: vannak tematikus csomópontjai, amelyeket azonban el is lehet hagyni vagy meg lehet cserélni a sorrendjüket, nem kell tehát mindent mindig úgy tenni, ahogy a papíron van. Ma már csak ritkán használom ezt a technikát, mivel sok szempontból gördülékenyebbnek találok azt a megoldást, amikor a beszélgetőtársaimmal az iskolaépületet bejárva beszélgetünk arról, mi is zajlik az adott intézményben. A körülöttünk lévő tárgyak, képek segítik történetek, benyomások felidézését. Mivel nem mondható meg előre, mit fogunk találni egy épületben, illetve merre fogunk sétálni (az útvonalat elsősorban a beszélgetőtársam javasolja), a beszélgetés szerkezete is szabadabb (erről az általam idegenvezető technikának nevezett módszerről részletesebben írtam már: Szabó 2015).

De most térjünk vissza a disszertációs anyaggyűjtéshez, mivel 2012-ben ennek az anyagai adták az előadásom alapját. Az interjúkészítés során tehát ültünk egy asztalnál,

és többé-kevésbé követtük a beszélgetés tervezett menetét. A következő, számomra akkor meglepőnek ható esetet hozom elő, mert éppen a kivételessége révén bizonyul tanulságosnak a kutató és az interjúalany viszonyának megértéséhez. Egy középiskolai tanárnővel beszélgettem (a tanárnőt álnéven említem, az osztályt azonosító betűjelet töröltem, csak a hosszabb szüneteket jelölöm, az átfedő beszédet [] jelek jelzik):

1. **Tamás:** először azt szeretném megkérdezni, hogy a hogy a tizenegyedik [...]
2. osztályt, ahol ahol voltam, azt mióta tanítja.
3. **Dalma:** három éve.
4. **Tamás:** igen. és milyenek ismertek meg őket, a képességeiket, magatartásukat?
5. **Dalma:** ő kezdhetjük azzal, hogy ön mit látott az órán?
6. *(szünet)*
7. **Tamás:** ő
8. **Dalma:** mint kívülálló.
9. **Tamás:** *(nevet)* kezdhetjük azzal. hát ő *(szünet)* ugye már ő jó *(nevet)*
10. jó régen volt persze ez az óra.
11. **Dalma:** szimbolizmus meg Vajda János volt.
12. **Tamás:** igen, igen, az, az, az.
13. **Dalma:** és az volt ő az ön célja, feladata,
14. **Tamás:** igen.
15. **Dalma:** hogy ő fogalmakat, ő tehát hogyan veszik, hogyan értik meg, hogyan
16. használják a fogalmakat. ez volt az ön koncepciója, nem?
17. én úgy emlékszem.
18. **Tamás:** igen, és hogy milyen a milyen az órán zajló kommunikáció.
19. **Dalma:** jó. na akkor ő mint kívülálló mit érzékelt ebből a dologból, hogy milyen
20. ez az osztály?
21. **Tamás:** hát azt *(nevet)* azt érzékelttem ő elsősorban, hogy ő
22. *(becsöngetnek)*
23. **Tamás:** hát hogy úgy ő *(szünet)* amiket ő amiket mondtak, az sokszor nem,
24. tehát hogy hogy ugye Tanárnő kérdezte őket, és akkor sokszor nem egészen
25. úgy válaszoltak, mint ahogy ő ő azt Tanárnő elvárta volna vagy szerette
26. volna, hogy válaszoljanak, és ugye hogy több ő rávezető kérdéssel *(szünet)*
27. élt Tanárnő, hogy hogy
28. **Dalma:** [volt szükség]
29. **Tamás:** [megkapja azt a] azt a választ, igen, igen, hogy, igen.
30. **Dalma:** és akkor hogyha most ehhez, azért mondtam, hogy csináljuk így,
31. mert ha most
32. **Tamás:** igen.

33. **Dalma:** ahhoz hozzáadjuk azt, hogy én most azt mondom, hogy eme órán ő
 34. felettébb sikeresek voltak, akkor abban benne van az, hogy ez az osztály
 35. igen passzív. *(hosszú kifejtésbe kezd.)*

Az interjúrészlet betekintést enged abba, milyen egyezkedési folyamatok mentén bontakozik ki az interakció, amit diktafonnal rögzíték, hogy a későbbiekben elemezem. A részlet első sora akkor hangzott el, amikor beindítottam a diktafont. Általában minden tanári interjú így kezdődött, erről a kérdésről tértünk át a tanulók általános jellemzésére, aztán pedig egyes konkrét tapasztalatokra (bővebben lásd Szabó 2012: 48–50). Ebben az esetben azonban más történt. A szokott rend szerint feltett második kérdést (4. sor) a tanárnő úgy formálta újra (5. sor), hogy a saját tapasztalatainak összegzése helyett az enyéimre kérdezett rá. Ezzel nemcsak a kutatási interjúnak azt a hagyományát törte meg már rögtön a beszélgetés elején, amely szerint elsősorban a kutató tesz fel kérdéseket, hanem a szokásos nézőpontot is megváltoztatta. Az alapértelmezett felállás szerint ugyanis a kutató megfigyel, anyagot gyűjt, tanulmányoz, de nem nagyon fedi fel, ő maga mit gondol (a jó terepmunkás „inkább érdeklődő legyen, ne pedig érdekes” – javasolja például tankönyvében Babbie (2001: 337)). Ez a kutatói alapideológia, ami engem is befolyásolt, azt az egyenlőtlen helyzetet erősíti meg, amely szerint a kutató nem vonódik be olyan mélyen a téma megtárgyalásába, nem tárulkozik ki annyira, mint az interjúalany: csupán a kereteket (pl. a kérdésköröket, a beszélgetés formátumát) adja meg, de saját nézeteit, meglátásait nem tárja fel. Ennek az egyenlőtlenségnek a konvencionalizálódott voltát jelzi, hogy természetesnek számít, ha egy kutató interjúban megkérdezi valakinek a véleményét valamiről, de nem szokás ugyanezt fordítva csinálni. A kutató véleménye legfeljebb később, a cikkeiből fog kiderülni. (Esetleg „interjún kívül” nyilatkozom: így hártottam el én is, más esetben, a válaszadást.)

Az idézetben olvasható reakciómon látszik, hogy váratlanul ért a kérdés, hiszen ha nem akként ért volna, feltehetően nem odáztam volna el a válaszadást (hezitálás: 7. sor; kitérő, mentegetőzés a válasz halogatása miatt: 9–10. sor; *hát* alkalmazása annak jelzésére, hogy a válasz esetleg nem lesz összhangban az elvártakkal: 21., 23. sor), hanem azonnal, magától értődő természetességgel elmondtam volna, mire következtettem a látottakból. Mi is történt pontosan, amikor kizökkentem a szerepemből? Dalma előbb az interjú menetének módosítását kezdeményezte („kezdhetjük azzal...?”; 5. sor), kérdést tett fel („mit látott...?”; 5. sor), majd pontosította a kérdést (tkp. kijelölte, hogy nekem a kívülálló nézőpontjából kell megnyilatkoznom; 8. sor), a mentegetőzésemre reagálva felidézte a megfigyelt óra kontextusát, illetve értelmezte is az óralátogatásom célját (11., 13., 15–17. sor) – amely értelmezést aztán én, részben egyetértve, módosítottam (18. sor). Megegyeztünk tehát a menetrendben (vö. „kezdhetjük azzal?”; 5. sor és ennek válasszá alakítása: „kezdhetjük azzal”; 9. sor), kialakultak a szerepek (Dalma:

kérdező, Tamás: válaszadó) és rögzítettük a szempontokat. A szempontokat tekintve a Dalma által javasolt fókusz helyett (amely a diákok teljesítményén volt; 15–17. sor) én másikat ajánlottam (az osztályban tapasztalt kommunikációs jelenségek általában; 18. sor), ezzel Dalma is egyetértett (vö. „jó. na akkor...”; 19. sor), bár megnyilatkozásának végén mégis az osztályközösségre magára irányította a figyelmet, kevésbé a saját szerepére („milyen ez az osztály?”; 19–20. sor). A válaszomban (21., 23–27., 29. sor) arra utaltam, hogy megfigyeléseim szerint hogyan alkalmazza Dalma a tanárközpontú órai kommunikáció egyik alapvető technikáját, a kezdeményezés – reagálás – visszacsatolás triádot (pl. Herbszt 2010). Arra utaltam, hogy meglátásom szerint Dalma rendszerint nem volt megelégedve a diákok válaszaival, és rávezető (tkp. sugalmazó) kérdésekkel érte el azt, hogy a diákok általa is elfogadható módon válaszoljanak.

Dalma a menetrend és a szerepviszonyok mellett a beszámolómat tekintve is egyezkedésbe kezdett, amikor megváltoztatta a cselekvésre és felelősségviszonyokra utaló egyik megfogalmazásomat. Azt állítottam (26–27. sor), hogy többször is „rávezető kérdéssel élt Tanárnő”, Dalma pedig a saját személyére és technikáira fókuszáló megfogalmazás helyett azonnali javítás formájában, velem egy időben beszélve a személytelen „volt szükség”-et ajánlotta (ti. ilyen jellegű kérdésekre volt szükség; 28. sor). A személytelen megfogalmazás egyfajta objektív szabályszerűséget, törvényszerűséget sugall, tehát védelmet nyújt az ellen is, hogy Dalmát esetleg személyében lehessen bírálni egy bizonyos technika alkalmazása miatt. Dalma javítását elfogadtam („igen, igen, hogy, igen”; 29. sor), a saját kívülálló nézőpontomba tehát mintegy beengedtem Dalmáét.

Mielőtt a 4. sorban feltett eredeti kérdésemre elkezdte volna megfogalmazni a saját válaszát, Dalma megindokolta, milyen célból kezdeményezte a szerepcserét („azért mondtam, hogy csináljuk így”; 30. sor), miért kérdezett először engem. Dalma tétele az volt, hogy „ez az osztály igen passzív” (34–35. sor), és ennek az állításnak az alátámasztásához kellett az én nyilatkozatom. Én ugyanis közvetve szintén arra utaltam, hogy a diákok nem annyira közlékenyek, mint Dalma elvárná, hiszen rávezető kérdéseket alkalmazott (illetve, ahogy a javítás után ebben kiegyeztünk, rávezető kérdésekre „volt szükség”). Dalma ehhez képest azt állította, hogy amit én láttam, rendkívüli volt, mert a diákok az ő megítélése szerint „felettebb sikeresek voltak” (34. sor), ami azt jelenti, hogy más órákon még ennyire sem fogalmaznak önállóan. Dalma tehát a maga véleménye mellett úgy érvelt, hogy az én beszámolómat kontrasztba állította az ő tapasztalata szerinti átlagos, szerinte még kedvezőtlenebb helyzettel.

A fenti elemzés nemcsak módszertani, hanem etikai kérdéseket is felvet. Az interjúban ugyanis magánemberek beszélgetnek egymással, még akkor is, ha közben különböző hivatali vagy szakmai szerepeket (itt: tanár és kutató) alkotnak újra. Az interjú tehát bizalmi helyzet, ahol vélemények, benyomások, tapasztalatok megosztása történik meg. Időnként előfordul, hogy a szokásos játékszabályok felfüggesztése (mint itt a

kérdő–válaszadó szerepeké) közvetve vagy közvetlenül azzal is magyarázható, hogy a tanár a kutatóban szövetségest keres annak érdekében, hogy a saját (esetleg megkérdőjelezhető) gyakorlatát legitimálja. Ez ebben a konkrét esetben azért is elképzelhető, mert a beszélgetés későbbi részében Dalma más osztályokkal vetette össze az általam is meglátogatottat, és arról számolt be, hogy a más osztályokba járó gyerekek közlékenyek, szívesen beszélnek. „Negyvenöt perc alatt már csak nem változom meg, hogy az egyik osztály hajlandó velem beszélni vagy megnyílni, másik osztály meg nem” – mondta egy ponton, azt sugallva, hogy nem ő kezeli máshogy a gyerekeket, az ő óravezetési vagy kérdéstechnikájában tehát aligha keresendők a diákok viselkedésének okai, hanem a gyerekek olyanok, amilyenek.

Ilyen esetben a kutató több szempontból is konfliktusba kerül. Bár formálisan szakértőként voltam jelen (nyelvész doktoranduszként tanórai kommunikációval foglalkoztam, tehát elvárható volt, hogy értek a témához), olyan szempontból nem voltam szakértő, hogy a helyi iskolai közösségre vonatkozóan nem volt releváns tudásom. A tanári és diákközösséget például nem ismertem, mivel csak néhány napot töltöttem az iskolában és előzetes ismeretség alapján sem voltak információim. Nincsen receptem arra vonatkozóan, hogy ilyen helyzetekben hogyan kellene viselkedni, és valószínűleg ilyen recept nem is adható, ebben az esetben azonban a bevonódást választottam, és valamelyest hozzájárultam a tanár gyakorlatának diskurzív legitimálásához (tehát: a megjegyzésemet a saját érvelése alátámasztására használhatta fel).

Dalmával folytatott párbeszédünket egy másik okból is érdekesnek találom, és ez már átvezet a következő pont témájához. Dalma hároméves tapasztalatát összegezte, amikor azt állította, hogy „ez az osztály igen passzív” (34–35. sor), ugyanakkor ezt a véleményét nem magában hangoztatta, hanem az én nyilatkozatom szövegét bevonva bontotta ki. Ez a technika rokonságot mutat azokkal az adatprezentálási és érvelési megoldásokkal, amelyek a tudományos prózára is jellemzők.

4. Megszerkesztett elbeszélések

Az előző pontban egy példával illusztráltam a kutatói interjú bizonyos jellegzetességeit. Egy atipikus példát választottam, amely a kutató és a beszélgetőtársai közötti alapértelmezett egyenlőtlenségekre épp a normális játékszabályok felfüggesztése révén mutat rá. Választhattam volna más interjút is, vagy ebből a 41 perces beszélgetésből egy másik részt is, a tapasztalataim elbeszélését mégis úgy szerkesztettem, hogy az első másfél perccel foglalkoztam részletesen, és az interjú későbbi részeiből csak egy néhány szavas részt idéztem. Miért?

Ahogy az interjú dialógus a jelen lévő személyek között, úgy a tanulmányok szerzői is dialógusban állnak egymással, illetve az olvasókkal. Ahogy Dalma a saját értékítélete („ez az osztály igen passzív”) megfogalmazásakor felhasználta az én benyomásaim

elbeszélését, úgy használtam fel az egész interjúrészletet annak szemléltetésére, hogy az interjúkban rögzített vélemények társas tevékenység eredményei. Továbbmenve, a példa közlése abban is segített, hogy a munkám során jelentkező egyes etikai kérdéseket is felvessek. A részlet kiválasztása és tárgyalása tehát része volt annak a dialógusnak, amely köztem és az adatbázisom között zajlik (pl. én kutatási kérdéseket teszek fel, és az adatokból remélek válaszokat), illetve részévé vált az olvasókkal folytatott párbeszédnek is.

Ahogy a beszélt nyelvi szövegek lejegyzésében járatos olvasók észrevehették, egy egyszerűsített átiratot alkalmaztam, amely épít a Jefferson-féle (2004), elsősorban a konverzációelemzésben használatos lejegyzéshez, de nem mindenben követi azt, például kevésbé pontosan jelöli a szüneteket. Azért döntöttem így, mert nem konverzációelemzők számára készül a kiadvány, hanem egy szélesebb közönségnek szóló könyv számára írok, az átirat megítélésem szerint elég részletes, azonban nem tartalmaz a területen nem ismerős olvasók számára zavaró jeleket. Erre a kérdésre azért térek ki, mert az átirat elkészítése már az elemzés része: az tehát, hogy milyen finomságú átiratot közlünk, befolyásolja, hogy mennyire részletes elemzést tudunk adni a szövegről.² A mód, ahogyan bemutatom – tulajdonképpen: újjáalkotom, rekonstruálom – a felvételeimen található beszélgetéseket, attól is függ, kik számára beszélem el a tapasztalataimat. Ismeretterjesztő cikkeimben például gyakran folyószöveggént, szünetjelölést egyáltalán nem használva, központozva, minimális szerkesztést követően közlöm az interjúrészleteket, mivel egy nagyobb történet részeként illeszttem be a példákat, és nem akarok túl sokáig technikai részleteknél időzni. Ha azonban a konverzációelemzés keretében az elbeszélés épp magáról az interakció technikai kivitelezéséről szól, akkor minden tizedmásodperc számít. Ez olyannyira így van, hogy konverzációelemzéssel foglalkozó kutatóként gyakran részt veszek adatszemináriumokon, ahol egymás átiratait pontosítjuk, kiegészítjük, felhívjuk egymás figyelmét egy-egy szünetre, párhuzamos beszédre, nehezen hallható részletre annak érdekében, hogy az elemzésünk – elbeszélésünk – minden apróságra ki tudjon térni. Ez is a nyelvész munkájának a része: más és más közönségeknek más és más módon elbeszélni a tapasztalatokat, hogy minél többféle környezetben váltson ki további beszélgetéseket, gondolatokat.

5. Összegzés

Írásommal elsősorban arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a saját rögzítésű kutatási interjúkkal dolgozó nyelvész olyan adatokkal dolgozik, amelyek létrehozásában

² Ugyan az elemzés alapja alapvetően maga a hangfelvétel, hangfájlok közlése publikációkban nemcsak a (ma már egyre kevésbé jellemző) technikai korlátozások miatt nem szokásos, hanem azért sem, mert ha valaki esetleg felismeri a felvételen szereplő személy hangját, sérül az interjúalany anonimitása.

aktív szerepe van – a beszélgetés kezdeményezésétől kezdve az adatok prezentálásáig és az elemzések közléséig. Önreflektív megjegyzéseimmel a beszélgetőtársakra mint pusztán „adatközlőkre” tekintő megközelítésről, illetve a kívülállóságot idealizáló kutatói hozzáállásról és ezek problematikusságáról folyó diskurzushoz kívántam hozzájárulni. Munkám során azt tapasztalom, hogy a „kutatói helyzetek” során kialakuló személyközi viszonyokkal, azok formálódásával és esetleges konfliktusaival vagy dilemmáival megéri részleteiben is foglalkozni.

Köszönetnyilvánítás

A dolgozat megírását az Európai Unió 7. Keretprogramján belül megvalósuló Marie Curie Intra-European Fellowship program tette lehetővé (ref. 626376). Köszönöm Sebők Szilárdnak a kézirat egy korábbi változatához fűzött javaslatait.

Hivatkozások

- Babbie, Earl 2001. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi.
- Grindsted, Annette 2005. Interactive resources used in semi-structured research interviewing. *Journal of Pragmatics* **37**:1015–1035.
- Hutchby, Ian – Robin Wooffitt 1998. *Conversation Analysis*. Cambridge: Polity.
- Herbst Mária 2010. A tanári kérdés a tantermi kommunikáció folyamatában. In Gecső Tamás – Kiss Zoltán – Tóth Szergej (szerk.) *TI és MI. Alkalmazott nyelvészet és interdiszciplinaritás*. Budapest: Tinta. 34–44.
- Jefferson, Gail 2004. Glossary of transcript symbols with an introduction. In Gene H. Lerner (szerk.) *Conversation Analysis: Studies From the First Generation*. Philadelphia, PA: John Benjamins. 13–31.
- Laihonen, Petteri 2008. Language ideologies in interviews: A conversation analysis approach. *Journal of Sociolinguistics* **12**:668–693.
- Szabó Tamás Péter 2012. „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Dunaszerdahely: Gramma.
- Szabó Tamás Péter 2013. Egy megfigyelés – több interpretáció. In Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Budapest: Gondolat. 380–396.
- Szabó, Tamás Péter 2015. The Management of Diversity in Schoolscales: an analysis of Hungarian practices. *Apples – Journal of Applied Language Studies* **9**:23–51.
- ten Have, Paul 2004. *Understanding Qualitative Research and Ethnomethodology*. London: Sage.

Újszülött nyelvújítók

Az Elvek és Paraméterek elmélete a nyelvelsajátítás és a történeti nyelvészet szemszögéből

Szécsényi Krisztina

ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék

1 Az Elvek és Paraméterek elmélete

Mára már könnyen belátható az, hogy a nyelvek szerkezete a felszíni különbségek ellenére sok hasonlóságot is mutat. Egy nyelv mondataiban például jellemzően van alany és állítmány, ezek lehetnek egészen rövidek, akár csak egy szóból állóak, de kifejezetten hosszú, összetett kifejezések is. Egy alany lehet egy névmás, egy tulajdonnév vagy egy összetett főnévi kifejezés:

- (1) a. [Mi] meghívtuk a többieket.
b. [Kata] meghívta a többieket.
c. [A külföldi diákok, akik két hónappal ezelőtt érkeztek], meghívták a többieket.

Az (1a) mondat alanya a *mi* névmás. Ebben az esetben a mondatunk akkor is jó, sőt, sokkal természetesebb lesz, ha maga a névmás nem is szerepel a mondatban – ez azonban nem jelenti azt, hogy ilyen esetekben a mondatnak nincs alanya. Mivel az igen megjelenő végződések egyértelműen beazonosítják az alany számát és személyét, a névmási alakokat nem kell kitenni egy semleges magyar mondatban. Más nyelvekben, mint amilyen például a (2) példában látható angolban, az alany nem elhagyható, például azért, mert az ige maga nem ad információt az alany számáról és személyéről:

- (2) I like chocolate. / They like chocolate.
én szeret csoki / ők szeret csoki
'Szeretem a csokit. / Szeretik a csokit.'

Ez alapján a tulajdonság alapján a nyelvek két nagy csoportba oszthatók, az úgynevezett pro-, azaz névmás-ejtő nyelvek, és a nem pro-ejtő nyelvek csoportjába. A magyar természetesen a pro-ejtő nyelvek közé tartozik, míg az angol nem pro-ejtő nyelv, az alany megjelenése kötelező.

Persze a magyarban is más a helyzet akkor, amikor nem egy semleges mondatban jelenik meg a névmás, hanem hangsúlyozni szeretném, nyomatékosítani azt, hogy nem valaki más, hanem én voltam az, aki meghívta a többieket (3a). Ilyenkor a névmás jelenléte kötelező, ráadásul szórendi helye is kötött, közvetlenül az ige előtti pozícióban, az ún. fókuszpozícióban kell megjelennie, olyannyira, hogy még az igekötőnek is az ige mögé kell kerülni. A nem hangsúlyozott tárgy több pozícióban is megjelenhet, a fókuszált összetevőt is megelőzheti (3b):

- (3) a. ÉN hívtam meg a többieket.
 b. A többieket ÉN hívtam meg.

Vegyük észre tehát, hogy a magyar nyelv szórendje a „híresztelésekkel” ellentétben tulajdonképpen nem is olyan szabad. Az igaz ugyan, hogy a *Péter szereti Marit* mondat minden lehetséges szórendje grammatikus mondatot eredményez, de ebből nem következik az, hogy a magyar nyelv szórendje szabad. Arról van inkább szó, hogy a magyar nyelv szórendjét nem az alanyi és a tárgyi szerep határozza meg, hanem a mondatban betöltött egyéb funkciók, mint amilyen például a fókusz. A kiemelt, fókuszált elemnek, mint az előbb láttuk is, szigorúan meghatározott helye van a magyar mondaton belül.

Amikor egy kisgyerek magyar nyelvi környezetben magyarul tanul, viszonylag hamar képes arra, hogy egy kiemelt elemet tartalmazó grammatikus mondatot létrehozson az őt kísérő igekötő–ige sorrend megváltoztatásával együtt. Általában véve elmondható, hogy a nehézségek ellenére a gyerekek gyorsan és könnyedén elsajátítják anyanyelvüket. Nehézségek pedig jócskán vannak: maga az elsajátítandó nyelv egy hihetetlenül komplex rendszer, amivel igazán csak akkor szembesülünk, amikor idegen nyelveket szeretnénk megtanulni, az már korántsem megy olyan könnyen, mint az anyanyelv elsajátítása, nem „ragad ránk” a nyelv. A szakirodalomban emlegetett másik probléma az, hogy még egyazon nyelvet beszélő közösségek esetében is más és más gyermek egészen különböző nyelvi ingereknek van kitéve: egyik gyermek körül rengetegen beszélnek, nyelvileg nagyon gazdag a környezet, míg egy másik gyermek egy más élethelyzetben rengeteget játszik egyedül, kevesebb nyelvi inger éri (de éri). És mi történik? 5-6 éves korukra a gyerekek közös nyelvet beszélnek, megértik egymást, és persze a felnőtteket is, ha a környezet nyelve magyar, magyarul, ha angol, angolul, ha urdu, urduul. Ez nem intelligenciafüggő, ha egy gyerek nyelvi ingerrel van körülvéve, meg fog tanulni az adott nyelven, és az adott nyelvi rendszerbe illő mondatokat fog létrehozni. Természetesen itt a nyelvről mint rendszerről van szó, nem például a használt szókincsről, melynek tanulása korántsem fejeződik be 5-6 éves kor körül.

A nyelvtudomány az 1950-es évektől kezdve foglalkozik kifejezetten a nyelvelsajátítás kérdéskörével is. A generatív grammatika kifejezetten feladatának tartja, hogy

azon felül, hogy a nyelvi adatokat rendszerezi, a nyelvek közös és eltérő tulajdonságait, valamint a nyelvelsajátítás mikéntjét is magyarázni tudja. Az egyik, a mai napig leginkább elfogadott magyarázat szerint a nyelvelsajátítást az emberi agyban egy külön nyelvi modul teszi lehetővé, tulajdonképpen tehát a genetikánk az, ami a nyelvelsajátítást lehetővé teszi. Ez azt is azonnal megmagyarázza, hogy miért csak az ember az, aki képes a nyelvhasználatra.¹ A külön nyelvi modul feltételezése az emberi agyban egyúttal azt is jelenti, hogy születésünkkor ez a nyelvi modul minden ember (de csak ember!) számára egyforma, bármely nyelv elsajátítását lehetővé teszi, univerzális, ezért is nevezzük a nyelvi modulnak ezt a kezdeti állapotát univerzális grammatikának (UG). További érv a velünk született nyelvi modul feltételezése mellett az, hogy magának a nyelvelsajátításnak a menete megegyezik, függetlenül attól, hogy éppen melyik nyelvet sajátítjuk el. Ugyanakkor ez egy problémára is rávilágít: ha adott a nyelvi modul, miért van az, hogy egyáltalán lehetséges (márpedig egyértelmű, hogy nagyon is lehetséges, „ez van”) különböző nyelvek elsajátítása? Az univerzális grammatikánknak olyannak kell lennie, hogy a nyelvek különbségeit is magyarázni tudja.

Adott tehát a feladat: egy univerzális, velünk született modulnak képesnek kell lenni a nyelvi változatosság létrehozására is. Hogyan lehetséges ez? Az Elvek és Paraméterek elmélete ezt úgy válaszolja meg, hogy az univerzális grammatika egyrészt tartalmazza a minden nyelvre jellemző elveket, illetve a nyelvi változásért felelős paramétereket. Ez utóbbiak tulajdonképpen azok a változók, választási lehetőségek, amelyek a nyelvek közötti különbségekért felelősek. Úgy is mondhatnánk, hogy amikor megszületünk, „túl sokat tudunk”, anyanyelvünk elsajátításához ki kell tudni választani a saját nyelvünkre jellemző paramétereket. Ez az a pont, ahol az inputnak, a kívülről érkező nyelvi ingereknek kulcsszerepük van, a paraméterek sikeres kiválasztásának ugyanis éppen az a feltétele, hogy halljunk nyelvi adatokat, amelyek alapján a paraméterek beazonosítása megtörténhet. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ugyanazok a paraméterek tehetők felelőssé a nyelvi változásért is, amelyek a nyelvek közötti eltéréseket is eredményezik. A korábban már említett pro-ejtés illetve annak hiánya egy ilyen paraméternek tekinthető, de az is, hogy egy nyelv szórendjét az alanyi és a tárgyi funkció, vagy a diskurzusszerepek (topik, fókusz szerep) határozzák-e meg. Az ezekhez kapcsolódó elvek azok, hogy a mondatoknak alanya van (a pro-ejtés paramétere határozza meg, hogy ezek megjelennek-e kiejtett formában is egy semleges mondatban

¹ Sokszor beszélünk arról, hogy az állatok is használnak nyelvet. Valóban, az állatok is kommunikálnak egymással, megosztanak információt. Ezen a ponton tehát pontosítanunk kell: az alapvető különbség az emberi nyelvhasználat és az állati kommunikáció között az, hogy míg az utóbbi egy zárt rendszert alkot, csak bizonyos típusú információ közvetítésére képes, az emberi nyelv végtelen rendszer, mindig képesek vagyunk új, korábban nem létező mondatok létrehozására és megértésére.

vagy sem), illetve hogy a nyelv lineárisan rendezett alkotóelemekből áll, hiszen a nyelvekben a szavak és a belőlük alkotott kifejezések egymás után következnek, de a szavak egymás utáni rendezése különböző kritériumok alapján történhet. További elvként említhető meg, hogy az összetartozó szavak csoportokba rendeződnek, és a mondaton belül együtt jelennek meg. Az (1c) mondatban pl. az *a külföldi diákok* kifejezés alkot egy ilyen összetartozó egységet, amit főnévi csoportnak hívunk. Ezért nem grammatikus az **A külföldi megérkeztek diákok* mondat: a főnévi csoport összetartozó tagjai egymástól elkülönülve jelennek meg. Különösen figyelemre méltó az, hogy a gyerekek a nyelvelsajátítás során sem követnek el ilyen típusú hibákat (bár a gyerekek a nyelvelsajátítás során nagyon sokszor hibáznak, sokszor egészen mulatságos mondatokat produkálva, soha nem szoktunk **A piros akarom labdát* típusú mondatokat hallani tőlük). Ez további érv arra, hogy a csoportba rendeződés egy, az emberi nyelvre jellemző elv. Ezen a ponton fontos megjegyezni azt is, hogy a nyelvelsajátítás folyamata automatikus, ösztönös, (szerencsére) nem dönthetők úgy, hogy egy adott paramétert most nem fogok beállítani, vagy direkt rosszul fogok beállítani, mert mondjuk dühös vagyok.

A szórend példájánál maradván, egy nagyon egyszerű példával megvilágítható, hogyan működnek együtt az elvek és a paraméterek. Az elvek meghatározzák például egy igei csoport összetételét. Lehetnek egy szóból álló igei csoportjaink, mint például a *Kati megérkezett* mondatban a *megérkezett* ige. Az igei kifejezésünk itt minden egyéb vonzat nélkül teljes. Ettől eltérően viselkedik a *vesz* ige, ahol a *Kati vett* mondat rosszul formált lesz, valami hiányzik belőle, a *vesz* tárgyias ige, legalább egy tárgy szükséges ahhoz, hogy a mondatunk jó legyen: *Kati vett egy könyvet*. Egy igei csoport tehát többek között állhat egy tárgyias igéből (Verb=V_{tranz(itív)}) és annak tárgyából (Object=O). Ez egy elvnek tulajdonképpen elég is. Vegyük észre ugyanakkor, hogy ez önmagában nem definiálja a két összetevő sorrendjét. (Miért is definiálná, ha általában a nyelveket akarjuk leírni, ebbe nem kell belemenni, itt már különbségeket találunk, na de épp itt rúgnak labdába a paraméterek!) Ugyanakkor egy másik elv szerint a nyelv egy lineáris rendszer,² az összetevőket egymáshoz képest sorrendezni kell. Ha tehát beszélni akarunk, akkor egyszerűen nincs más választásunk, mint vagy tárgy–ige (OV), vagy ige–tárgy (VO) sorrendbe rendezni a két elemet egy adott nyelven vagy egy adott szerkezeten belül. A két elem tehát együttesen egy paramétert határoz meg, egy nyelv vagy OV, vagy VO alapszórendű lehet. Ez a paraméter azért is különösen fontos, mert erősen korrelál egyéb szórendi paraméterekkel. Ha az ige megelőzi a tárgyat, nagy eséllyel a segédige (ha van) is az ige előtt található, ill. gyakran prepozíciókat találunk ezekben a nyelvekben. Ha a nyelv szórendjét az alanyi és tárgyi funkciók határozzák meg, az

² Fontos megjegyezni, hogy a jelnyelveknek a lineáris komponensen túl van egy térbeli része is. A linearitás tehát teljes egészében csak a beszélt nyelvekre vonatkozik.

inputban sokszor következetesen vagy az egyik (OV), vagy a másik (VO) sorrend szerepel, és a nyelvben az adott paraméter könnyedén beazonosítható. Ha a nyelv diskurzuskonfigurációs, tehát a topiknak és a fókusznek van meghatározott pozíciója, az OV/VO paraméter beállítása értelemszerűen már nem olyan egyszerű.

2. A nyelvelsajátítás

Az első pontban leírtak alapján az Elvek és Paraméterek elméletében a nyelvelsajátítás folyamata a paraméterek kiválasztásának és rögzítésének tekinthető. Azt sem túl nehéz megválaszolni, hogy hogyan történik ez, korábban már utaltunk az input meghatározó szerepére: a gyermeket érő nyelvi ingerek azok, amelyek bizonyítékot szolgáltatnak egy adott paraméter értékére vonatkozóan. Minél következetesebbek az adatok egy paraméter értékére vonatkozóan, annál könnyebb és gyorsabb az adott paraméter értékének a beállítása, bár hibák sokszor előfordulnak menet közben. Nem egyszerű utánzástól van szó tehát, hanem aktív, de nem tudatos szabályalkotási folyamatokról.

Az OV/VO paraméter kapcsán ez egyszerűen annyit jelent, hogy ha túlnyomórészt VO sorrendű szerkezeteket hallunk az inputban, az eredmény egy VO alapszórendű igei csoport lesz, ha többségében OV a sorrend, az eredmény is egy OV nyelv. Persze, ez nagymértékű leegyszerűsítése a nyelvelsajátítás menetének, hiszen az OV/VO paraméter csak egyike a számos egyéb paraméternek.

Logikusnak tűnik az a feltételezés, hogy az OV/VO paraméter sikeres beállítása feltétezzhet alapvető lexikális ismereteket, tehát azt, hogy a paraméter megfelelő rögzítéséhez a nyelvelsajátítónak rendelkeznie kell egy alapszókinccsel, amelyben szerepelnek igék és mondjuk különböző főnévi csoportok, amelyek az igék tárgyai lehetnek. Nagyon sokáig úgy is gondolták, hogy egy nyelv nyelvtanának az elsajátítása csak kb. a második életév környékén kezdődhet el, hiszen leghamarabb akkor állhatnak rendelkezésre olyan alapvető nyelvtani jellegű információk, amelyekre a nyelvtan tanulását alapozni lehet. Ilyenkor például már a gyermek rendelkezésére áll egy alapszókinccs, amely különböző szófajú elemeket tartalmaz. Ez az a feltételezés, ami ellen Gervain Judit egy rendkívül érdekes előadásában (2010) meggyőzően érvelt, azt állítva, hogy egy adott nyelv alapszórendjének a beazonosítása már sokkal korábban, kb. 8 hónapos korban megtörténhet.

Értelemszerűen az OV/VO paraméter beállítása sokkal egyszerűbb egy következetesen OV (fejvégű, a tárgyat kiválasztó igei fej hátul van) vagy VO (fejkezdetű, a tárgyat kiválasztó igei fej megelőzi a tárgyat) nyelvben. A bizonyítás során felhasznált nyelvek tehát olyan szigorúan fejvégű nyelvek lehetnek, mint pl. a japán, a török, vagy a baszk. A fejkezdetű nyelvek közül pl. az olasz, az angol, vagy a francia jöhetnek szóba. Az alábbi igei és posztpozíciós kifejezésben Gervain (2010) nyomán a japán alapján látunk néhány fejvégű példát ((4) példa, az aláhúzás a szerkezet fejét mutatja), ezt követik a felkezdetű olasz nyelvű adatok (5).

- (4) a. ringo-wo taberu
 alma.ACC eszik
 'almát eszik'
- b. Tokyo kara
 Tokió -BÓL
 'Tokióból'
- (5) a. mangia una mela
 eszik egy almát
 'almát eszik'
- b. sul tavolo
 az-ON asztal
 'az asztalon'

Annak bizonyítására, hogy az OV/VO paraméter sikeres beállításához nincs szükség lexikális szavak ismeretére, a következő megfigyelés szükséges: az OV-típusú nyelvekben sokkal gyakoribb a ritka–gyakori mintázat, a VO-típusúakban pedig éppen fordítva, a gyakori–ritka sorrend dominál. Ez talán a legkönnyebben a pre- ill. posztpozíciós kifejezésekkel magyarázható. A következőket OV-típusú nyelvekben jellemzően posztpozíciókat találunk, a VO-típusúakban prepozíciókat. Természetesen prepozícióból vagy posztpozícióból nagyságrendekkel kevesebb található egy nyelvben, mint a főnévi kifejezésekből, amelyek előtt vagy mögött ezek megjelenhetnek. Hasonló módon egy segédige megelőzi a lexikális igét egy VO-típusú nyelvben, míg egy OV-típusú nyelvben követi azt. Segédigéből szintén jóval kevesebb van, mint lexikális igéből. További párhuzamos szerkezeteket is figyelembe véve valóban kialakul egy rendszerszerű ritka–gyakori (OV-típusú, (6)), vagy gyakori–ritka (VO-típusú, (7)) mintázat az erre megfelelő nyelvek inputjában.

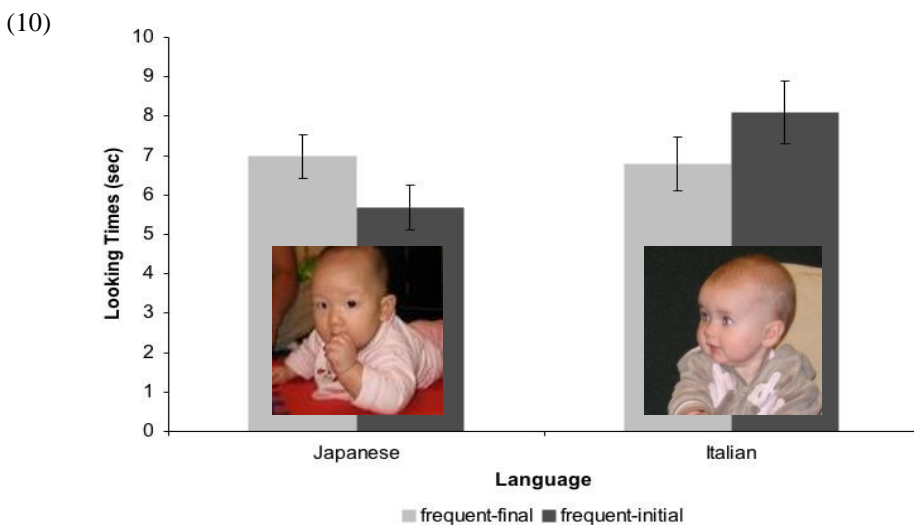
- (6) Tokyo kara
 Tokió -BÓL
 'Tokióból'
 [ritka gyakori]
- (7) sul tavolo
 az.RÁ asztal
 'az asztalon'
 [gyakori ritka]

A módszer maga, amit Gervain (2010) annak bizonyítására használt, hogy 8 éves csecsemők már azonosítani tudják anyanyelvük alapszórendjét (természetesen következetesen OV vagy VO nyelvek esetén), egy mesterséges nyelvtan tanulási feladat volt. A rendkívül leegyszerűsített inputban szerepelt két gyakori elem, az alábbiakban a *ge* és a *fi* azok. Ezek között nem ismétlődő elemek szerepeltek. A különböző nyelvi háttérű csecsemők hol jellemzően fejevégű (9b), hol fejezdetű adatokat hallgattak, ld. (9a).

(8) ...gefofibugedefikogepafimoge...

(9) a. firugemu b. kafipage
 gedofide kufiduge
 gerifipe ragenafi

A kísérlet (10)-es táblázatban látható eredménye az, hogy a különböző típusú inputra következetesen eltérően reagáltak a különböző nyelvi háttérű babák, ez már önmagában azt jelzi, hogy különbséget tudtak tenni a két nyelvtípus között. A kísérlet további eredménye az, hogy az OV nyelvet elsajátító csecsemők jobban figyeltek az OV-típusú inputra, a VO nyelvet elsajátítókat a VO-típusúra.³

Forrás: Gervain (2010)

³ Fölmerülhet a kérdés, hogy a kutatók mi alapján vonták le ezeket a következtetéseket. A kísérlet során mérték többek között a csecsemők szívverését, az agyban áramló oxigén mennyiségét. A kísérlet maga megismételhető, szisztematikusan a bemutatott eredményekre vezet. A kísérlet további részleteiről ld. Gervain (2010).

Gervain (2010) kísérletének konklúziója tehát az, hogy már 8 hónapos csecsemők is képesek a gyakori szavakat jelzőként használva az anyanyelvük alapszórendjét reprezentálni, ehhez nem kell a lexikális szavak ismerete.

3. Nyelvi változás

Fölmerül a kérdés, hogy vajon mi történik akkor, amikor az input nem ennyire egyértelmű. Logikus az a feltételezés, hogy ott, ahol különböző alapszórendre utaló szerkezetek (pl. OV/VO) keverednek, azaz kevésbé stabil a rendszer, nagyobb a változás esélye. A változás a paraméterek megváltozásával írható le, ami a legtöbbször újraelemzés eredménye. Az ilyen típusú változást írja le részletesen többek között Roberts (2006).

Újraelemzés akkor történik, amikor az input több lehetséges szerkezettel is kompatibilis. Ilyenkor a nyelvelsajátító nem biztos, hogy a korábbi nyelvtannak megfelelően dolgozza föl az adatokat. Lényege, hogy a felszínen nem történik változás, de a nyelv maga mégis változik. Ez rövid távon nem feltétlenül érzékelhető, hosszabb távon viszont ez a nyelvi változás mozgatórugója.

Roberts (2006) az újraelemzést Andersen (1973) terminológiáját használva az abduktív változással magyarázza, ami az indukció és a dedukció mellett egy harmadik következtetési séma, mégpedig olyan, amely szisztematikusan téves következtetéshez vezet. Míg a dedukció során általános megállapításokból következtetünk az egyedire, és a *Minden ember halandó* premisszából helyesen levonható az a következtetés, hogy *Szókratész halandó* (persze csak akkor, ha Szókratész alatt valóban egy embert értünk), mind az indukció, mind az abduktió során egyedi premisszákból vonunk le általános következtetést. Míg az indukció során számos egyedi megfigyelés alapján vonjuk le az általános következtetést (tapasztalat alapján, miszerint az emberek halandóak, levonhatjuk a következtetést, hogy Szókratész is halandó), az abduktió az, amikor az általános megfigyelés és a következmény között véletlenszerű a kapcsolat, a következtetés hibás. Abduktív következtetés pl. az, amikor az *XY halandó* valamint a *Minden ember halandó* premisszákból azt a következtetést vonom le, hogy *XY ember*.

3.1. Nyelvelsajátítás és abduktió

A nyelvelsajátítás természetéből fakadóan az abduktiónak meglehetősen nagy tér jut a folyamat során. Ez azért van így, mert a nyelvten egy olyan része a tudásunknak, amelyet minden generációnak újra és újra kell alkotnia, nincs közvetlen kapcsolat a két generáció között. Maga a nyelvten mentális entitás: az én fejemben kialakult szabályrendszer csak azokon az adatokon keresztül tudom közvetetten megmutatni, amelyeket kiejtek, esetleg leírok, de maga a rendszer közvetlenül nem hozzáférhető. A nyelvelsajátító fejében kialakult szabályrendszer természetesen nagyon hasonló lesz azokhoz a nyelvtenokhoz, ahonnan az input származik, de éppen a nyelvelsajátítás közvetett

természete miatt nem szükségszerűen azonos, lehetségesek egészen apró eltérések, amelyek viszont idővel egyre nagyobbakká válhatnak. Két generáció között ez többnyire alig észrevehető, néha lehetnek furcsa érzéseink, valami olyasmi, hogy „ezt én nem biztos, hogy így mondanám”, de ezt a legtöbbször nem is tesszük szóvá. A korábban már említett hiányos/eltérő input problémája éppen az, hogy a véges számú nyelvi adat több potenciális nyelvtannal kompatibilis, így nem feltétlenül pontosan a szülők nyelvtana lesz az eredmény.

3.1.1. Az óangol és a mai angol

Lássunk egy meglehetősen leegyszerűsített példát, az angol nyelvben végbement változást! Az óangol nyelv SOV alapszórendű nyelv volt viszonylag nagy szórendi szabadsággal. A mai angol szórendje meglehetősen kötött SVO, azaz alany–ige–tárgy sorrendű. Az OV alapszórend például a következő mondatban figyelhető meg:

- (11) ...Ðæt he his stefne up ahof
 ...hogy ő POSS.3SG hang fel emel.PAST
 '...hogy ő felemelte a hangját.'

Bizonyos szerkezetekben azonban lehetséges az eltérés az alapszórendtől, ez a nyelvtanuló számára zavaró lehet. Például amikor egy vonzat viszonylag hosszú, előfordulhat, hogy nem a jellemző ige előtti pozícióban jelenik meg, hanem az ige után, annak jobb oldalán (12). Ezt nevezik jobb oldali diszlokációnak.

- (12) ...Ðæt ænig mon atellan mæge [ealne Þone demm]
 ...hogy bármelyik ember viszonyulni tud összes az nyomor
 '...hogy bárki el tudja képzelni mindazt a nyomort.'

Idővel az óangolban egyre több összetevő kerülhetett ebbe a pozícióba, egyre kevesebb adatban volt egyértelmű az OV alapszórend, míg végül a VO szerkezetek száma elérte azt a kritikus tömeget, ami után a nyelvtanuló számára már az tűnt a nyelv alapszórendjének. Az eredmény egy VO alapszórendű nyelv.⁴

3.1.2. Ósmagyar, ómagyar, mai magyar

É. Kiss (2011) szerint az óangolhoz hasonló folyamatok zajlottak le a magyar nyelv korábbi szakaszaiban is. A nehézség ebben az esetben az, hogy míg az óangol esetében rendelkezésre állnak írásos emlékek, az ósmagyar a magyar nyelvtörténet írásbeliség előtti szakasza. É. Kiss állítása szerint az írásbeliség előtti ósmagyar egyszerre volt SOV és TFV alapszórendű, az ige előtti összetevők kettős (mondatrészi és információ-

⁴ Ezzel párhuzamosan a végződések, tehát a posztpozíciók is nagy számban tűntek el a nyelvből.

szerkezeti) szerepet töltöttek be. Ez természetesen csak addig nem okoz problémát, amíg a mondat alanya a topik, a tárgy pedig a fókusz, ami egyébként valóban a legtipikusabb eset. Ugyanakkor természetesen egy tárgyat vagy egyéb összetevőt is lehet fókuszálni, ami azonban felborítja a kettős szórendet, ilyen esetekben jelenhetett meg először a -t rag a tárgyakon, a topik szerepű tárgyak elkülönítésére. A későbbiekben ez általában a tárgy jelölésére grammatikalizálódhatott, ami egy szabadabb szórendet eredményezett.

Az első magyar nyelvű írásos emlékekkel is rendelkező ómagyar szakaszban az információszerkezeti és a mondatrészi szerepek szétváltak, az ómagyar mondat szórendje javarészt már a mai magyarral azonos: a 12. század végéről származó *Halotti beszéd és könyörgés*ben a topik és a fókusz az ige előtti pozíciót foglalják el, a többi összetevő az ige mögött jelenik meg. É. Kiss (2011) részletes elemzése szerint a nyelvemlék kb. 50 tagmondatában 11 alkalommal találunk testes alanyt, 20 esetben pedig tárgyat. Az alanyok közül 8 áll az ige előtt, a tárgyak közül 6. Az ige mögött található összetevők jelöletlenek, az ige elé akkor kerülhet egy elem, ha valamilyen információszerkezeti jegye van. A (13)-as mondat új információra utaló kérdőszó szerepű alanya például a fókusz szerep miatt kerül az ige elé, a (14)-es példában pedig egy topik tárgy található.

(13) mic vogmuc É. Kiss 2011: 93, (27b)

(14) hug turchucat mige zocoztia vola É. Kiss 2011: 94, (32a)
(Jelentés: hogy torkát megszakasztja vala)

A *Halotti beszéd és könyörgés* számunkra legérdekesebb és legfontosabb adata azonban a (15) példában található, ahol az egy összetevőt alkotó birtokos kifejezés elemei a diskurzusszerepek alapján elkülönülve, különböző pozíciókban jelennek meg:

(15) Es [oz gimilsnek] vvl keseruv uola vize É. Kiss 2011: 94, (29d)
(Jelentés: és azon gyümölcsnek oly keserű vala leve)

A birtokos, mint a mondat témáját meghatározó elem, azaz a topik, a topik pozíciójában jelenik meg, míg a birtokszó – információszerkezeti szerep híján – az ige mögötti tartományban marad.

É. Kiss (2011) ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a fejező alapszórend nyomai a mai magyarban is megtalálhatók, a névtók jelenléte (*a ház mögött*) például egyértelműen ennek tekinthető, és a korábbi keletkezésű segédigénk, a *volna* is kötelezően ige mögötti pozícióban jelenhet csak meg (*sietett volna*). Magát az OV→VO változást szintén a jobb oldali diszlokáció jelenségéből vezeti le, amelyet eleinte valószínűleg egy utógondolat-szerű sajátos topik kifejezésére használtak. „A művelet egyre gyakoribb alkalmazása következtében az ige utáni argumentumok aránya valamikor az ősmagyar

kor folyamán elérhette azt a küszöbértéket, amikor a beszélők új generációja már őket tekintette alaphelyzetűeknek, és az ige előttiüket tekintette sajátos funkcionális pozíciókba kiemelt összetevőknek.” (É. Kiss 2011: 92)

3.2. A részhalmaz-elv és a jelöltség

A nyelvelsajátítás folyamatának alaposabb megértéséhez szükségünk van még a jelöltség és jelöletlenség fogalmára. Egyes megközelítések szerint a paraméterek két értéke közül az egyik mindig jelölt, a másik jelöletlen érték. A jelölt érték alatt azt értjük, amelynek elsajátításához szükséges az inputban az adott paraméter értékére vonatkozó információ, ennek hiányában a jelöletlen érték rögzül. Ez segít megérteni azt, hogy a rendezetlen input ellenére hogyan tud kialakulni egy teljes nyelvi rendszer. Az ún. részhalmaz-elv (Subset Principle) is a jelöltség és jelöletlenség fogalmainak alapján magyarázza a nyelvelsajátítás folyamatát, lényege az inputtal kompatibilis legegyszerűbb/legjelöletlenebb nyelvtan feltételezésének az elve.

A pro-ejtő paraméterhez visszatérve a következő módon szemléltethetjük a részhalmaz-elv lényegét: mint korábban már láttuk, a pro-ejtő nyelvekben lehetséges az alanyok elhagyása, ugyanakkor az alanyt tartalmazó mondatok is grammatikusak. A nem pro-ejtő nyelvek esetében az alany jelenléte kötelező. Mivel mindkét nyelvtípusban megtalálhatóak a kitett alannyal rendelkező szerkezetek, ez lesz a közös részhalmaz (ld. (17) ábra), tehát ez lesz a pro-ejtő paraméter jelöletlen értéke. Ez annyit jelent, hogy az alany elhagyhatósága akkor tanulható meg, ha az inputban valóban szerepelnek olyan mondatok, ahol nincs alany, az alapérték az alanyos mondat, az alanytalan szerkezetek az „extrák”, a külön megtanulandóak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a jelölt értékre vonatkozó adat hiánya az indirekt negatív bizonyíték a paraméter jelöletlen értékére. Ahhoz, hogy egy gyermek alanytalan nyelvet sajátítson el, kell lenni az inputban alanytalan mondatoknak.

- (16) a. Parla italiano./Lui parla italiano.
 b. Beszél olaszul./Ő beszél olaszul.
 c. *Speaks Italian./He speaks Italian.

(17)

A jelölt értékek morfológiailag is jelöltek. Az alany elhagyhatóságának például feltétele, hogy a szám-személy információ egy másik összetevőn, jellemző módon az ige megjelenjen pl. egy végződés formájában. A morfológiai jelölők kopása a jelölt értékek elvesztéséhez vezethet: ha az igealak nem jelöli az egyeztetést, látható alanyra lesz szükség, ha egy nyelvből valamilyen okból kifolyólag eltűnik a szóvégi esetjelölés, nagy eséllyel kötött szórendű lesz a nyelv, ez utóbbi a felelős az angol nyelvet érintő szórendi változások többségéért. Ha nem állnak rendelkezésre végzések, amelyek alapján mondjuk az alanyt meg tudjuk különböztetni a tárgytól, más módon kell kódolni ezeket a grammatikai funkciókat, erre alkalmas a szórendi pozíció is.

4. Konklúzió

Mint a korábbiakban láttuk, a paramétereknek központi szerepe van mind a nyelvsajátításban, mind a nyelvi változásban. Maguk a paraméterek azok, amelyek a kettő összekapcsolják: a paraméterek választási lehetőségeket adnak azokon a pontokon is, amelyeket az input nem határoz meg. A hiányzó pontokon a formálódó nyelvi rendszert a többi adattal összeférhető jegyekkel kell ezeket kitölteni, hiszen egy teljes nyelvi rendszerben minden értéket azonosítani kell. Ezeket a hiányzó értékeket maga a nyelvsajátító tölti ki: ha az inputban a jelölt értékre vonatkozó adatok nincsenek megfelelő arányban jelen, a jelöletlen érték rögzül. Mindez a nyelvsajátításban és a nyelvi változás kapcsán is azzal a fontos következménnyel jár, hogy ha az inputban már nincs megfelelő mértékben jelen egy adott paraméter jelöltségére vonatkozó információ, az új generáció jelöletlenként rögzíti az értékét, ami viszont az előző generációétól eltérő grammatikát eredményez.

Hivatkozások

Andersen, Henning 1973. Abductive and Deductive Change. *Language* 49:765–93.

É. Kiss Katalin 2011. Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F)VX-ig. In

Nyelvelmélet és diakrónia. Budapest – Piliscsaba: Szent István Társulat. 85–102.

Gervain Judit 2010. *A csecsemőkori beszédészlelés mechanizmusai és a*

nyelvsajátítás. MTA-előadás, Bionyelvészet előadássorozat. 2010. november 10. Budapest.

Roberts, Ian 2006. *Diachronic Syntax*. Oxford: Oxford University Press.

Van-e a nyuszinak sapkája?

A számítógépes jelentésábrázolás problémái

Szécsényi Tibor

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

1. Bevezetés

A tudomány és a technika fejlődésében két emberi tulajdonság is igen fontos szerepet játszik. Az első a kíváncsiság: az emberek kíváncsiak, hogy mi van a hegyen túl, hogy honnan jön a folyó, hogy miből lesz az eső, hogy miért esnek le a dolgok a magasból, a madarak pedig miért nem, hogy miért beszélnek az emberek más nyelveken is – és elindulnak megnézni, próbálgatnak, kísérleteznek, gondolkoznak. Én például szeretek rejtvényt fejteni, kíváncsi vagyok, hogy mi a vicc poénja. Vannak a rejtvényűjságokban olyan típusú rejtvények, amiben meg van adva négy emberről mindenféle tulajdonság, hogy Jenő postás, de a vízvezeték-szerelő még nem olvasta a Harry Pottert, azt csak a skodás olvasta, és egy táblázatban be lehet ikszelni a megfelelő mezőbe az információkat, és a végén kiderül, hogy Lujza szereti-e a spenótot. És kíváncsiak vagyunk, hogy szereti-e. Én logikus gondolkodású embernek tartom magam, még tanítok is ilyeneket, úgyhogy nekiállok megfejteni, de sokszor elrontom.

A másik emberi tulajdonság a lustaság. Lusták vagyunk elgyalogolni a Balatonig, így hát inkább kitaláljuk, hogyan juthatnánk el oda gyaloglás nélkül is. Lusták vagyunk vonalakat rajzolni a víztorony falára egyméterenként (meg nem is engedik), hogy megtudjuk, milyen magas, inkább kitaláljuk a trigonometriát. Lusták vagyunk megfejteni a rejtvényt, meg úgyis elrontanánk, ezért (bár egyszerűen a rejtvényűjság végére is lapozhatnánk, de nem, az kispályás, hanem) írunk egy számítógépprogramot, ami megoldja helyettünk a feladatot. Ha már úgyis tanítunk ilyeneket is.

Nézzük tehát a rejtvényt, aminek a megfejtésére kíváncsiak vagyunk, és amit a lustaságunknak hála unortodox módon fejthetünk meg jelen tanulmány során!

Adva van tehát három állat, egy nyúl, egy róka meg egy farkas, és tudjuk, hogy az egyiket Arnoldnak hívják, a másikat Bruce-nak, a harmadikat pedig Sylvesternek. Mindegyikőjüknek van egy csak rá jellemző ruhadarabja, egy sál, egy sapka és egy kesztyű, az egyik piros, a másik barna, a harmadik pedig fekete. És tudjuk még ezeken kívül a következő információkat:

- (1) Bruce-on sapka van, de nem barna.
- (2) A nyuszi pirosat visel.
- (3) Arnold nem róka, és nem visel sálát.
- (4) A farkasnak kesztyűje van, de nem fekete.

A kérdés az, ami a cikk címében is szerepel, hogy *vajon van-e a nyuszinak sapkája?*

Aki kíváncsi, de nem lusta, az gyorsan meg is oldhatja a rejtvényt a következő táblázat kitöltésével:

	nyuszi	róka	farkas	sapka	sál	kesztyű
Arnold						
Bruce						
Sylvester						
piros						
barna						
fekete						

Aki nem kíváncsi, az valószínűleg el sem jutott eddig a cikk olvasásában. Aki kíváncsi és eléggé lusta is, az a cikk végére lapozva megtalálhatja a választ a kérdésre. Akiben viszont a kíváncsiság és a lustaság pont a kellő arányban található meg, az a cikket végigolvasva megtudhatja, hogy hogyan segíthet a formális logika, a dinamikus szemantika és a számítógép-programozás az ilyen feladatok megoldásában.

2. A formális logika

Az imént ismertetett rejtvényt logikai rejtvénynek tartjuk. Nem szükséges hozzá különösebb lexikai tudás, nem beugratós, pusztán logikával megoldható. Nézzük meg tehát, hogy mi is az a logika, és hogyan segíthet nekünk a feladat megoldásában!

A logika (vagy formális logika) egy nyelv, aminek a segítségével állításokat fogalmazhatunk meg, csakúgy, mint a magyar vagy bármelyik természetes nyelv felhasználásával. A logika és a természetes nyelvek között azonban van egy nagy különbség. A logika nyelve formalizált: erősen szabályozott, előre rögzített szókinccse van, ezeket a szavakat csak jól meghatározott módon lehet kombinálni, hogy mondatokat alkossanak. A logika szavainak a „jelentését” is pontosan ismerjük, az összetett logikai kifejezések jelentése pedig egyértelműen meghatározható a részek jelentésének ismeretében,

vagyis a logika kompozicionális. A természetes nyelvekre ezek nem feltétlenül jellemzőek.

A rejtvény megoldásának az első lépése az, hogy a megadott magyar nyelvű információkat a formális logika nyelvére fordítjuk le. Pontosabban: valamilyen formális logikai nyelvre fordítjuk le, ugyanis többféle logika is elképzelhető. Szerencsére a rejtvény állításai nem túl bonyolultak, ebben az esetben elegendő az elsőrendű predikátumlogikát segítségül hívni.

2.1. Az elsőrendű predikátumlogika nyelve

A logika nyelvében a természetes nyelvekhez hasonlóan különböző típusú, „szófajú” szavakat használunk. A legegyszerűbb típusú szavak a nevek, amelyek a természetes nyelv tulajdonneveihez hasonlóak. A nevek mindig egy-egy dologra, individuumra utalnak, de egy szituációban, modellben mindig ugyanarra. A mi rejtvényükhöz három névre lesz szükség: arnold, bruce, és sylvester.¹

A nevekhez hasonlóan individuumokra utalnak a logikai változók, az individuumváltozók is. Abban különböznek a nevektől, hogy míg azoknak a jelölete állandó, mindig ugyanarra az individuumra utalnak, a változók jelölete nem rögzített, mint ahogy az *ő* magyar névmás sem mindig ugyanazt a személyt jelöli. Logikánkban a magyar ábécé végéről származó nagybetűk lesznek a változók: X, Y, Z...

A következő típus a predikátum² típus, aminek a segítségével az individuumok tulajdonságait adhatjuk meg. A természetes nyelvben tulajdonságokat fejeznek ki a melléknemek (*Arnold izmos*), a főnevek (*Arnold oroszlán*) és az igék közül az intranszitiv igék (*Ő fut*). Szóval a logikában is lesznek szavak, amelyek tulajdonságot fejeznek ki, az ún. egyargumentumú predikátumok: izmos, oroszlán, fut.

Ezekkel, valamint a nevekkal és a változókkal máris összeállíthatjuk a legegyszerűbb predikátumlogikai állításokat:

1. Ha p egy predikátum, a pedig egy név vagy egy változó, akkor $p(a)$ egy állítás.
pl. izmos(arnold), oroszlán(arnold) és fut(X),

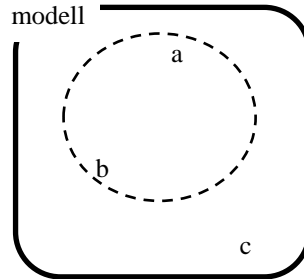
amik az iménti példamondatok logikai megfelelői, fordításai.

Egy-egy ilyen állítás igazsága nem magától értetődő, bizonyos szituációban igaz, máskor meg nem. Az állítások igazságértékét mindig egy modellben határozhatjuk meg. A modell individuumokból áll, és a logika nevei és változói ezekre az individuumokra

¹ A logikai kifejezéseket más betűtípussal különböztetem meg a magyar nyelv szavaitól, a neveket pedig kis betűvel kezdem – ez majd a számítógépes feldolgozásnál lesz érdekes.

² Pontosabban az egyargumentumú predikátum. A predikátumlogikákban szoktak többargumentumú predikátumokat is használni, de nekünk most nem lesz rájuk szükségünk.

utalnak. A predikátumokat is a modellben lehet értelmezni: egy egyargumentumú predikátum jelölete ennek az individuumhalmaznak egy részhalmaza. Ha a modell az a , b és c individuumokat tartalmazza, az arnold az a individuumot jelöli, és az a és b individuumok az izmosak (vagyis az izmos jelölete az $\{a, b\}$ halmaz, akkor az izmos(arnold) logikai állítás igaz (ebben a modellben), mert $a \in \{a, b\}$. Ha a sylvester név jelölete a c individuum, akkor az izmos(sylvester) mondat hamis.

Az így kapott elemi mondatokat kombinálhatjuk a \sim , \wedge , \vee és \rightarrow logikai műveletekkel, amik a természetes nyelvben rendre a tagadás (*nem igaz az, hogy...*), az *és*, *de*, *pedig*, a *vagy*, illetve a *ha... akkor...* logikai megfelelői:

2. Ha α egy állítás, akkor $\sim\alpha$ is állítás.
pl: \sim izmos(arnold)
 \approx *Nem igaz az, hogy Arnold izmos. \approx Arnold nem izmos.*
3. Ha α és β egy-egy állítás, akkor $\alpha \wedge \beta$ is állítás.
pl: \sim izmos(arnold) \wedge fut(bruce)
 \approx *Arnold nem izmos, de Bruce elfutott.*
4. Ha α és β egy-egy állítás, akkor $\alpha \vee \beta$ is állítás.
pl: izmos(arnold) \vee fut(arnold)
5. Ha α és β egy-egy állítás, akkor $\alpha \rightarrow \beta$ is állítás.
pl: oroszlán(arnold) \rightarrow \sim fut(arnold)
 \approx *Ha Arnold oroszlán, akkor nem fut.*

Az ilyen összetett állítások igazságértékét csak a bennük szereplő részállítások igazságértéke határozza meg. Ha az α állítás egy modellben igaz, akkor $\sim\alpha$ hamis ugyanabban a modellben, és fordítva. Az $\alpha \wedge \beta$ állítás pontosan akkor igaz egy modellben, ha α és β is igaz ugyanott, az $\alpha \vee \beta$ állítás pontosan akkor hamis, ha sem α , sem pedig β nem igaz, végül pedig $\alpha \rightarrow \beta$ pontosan akkor hamis, ha az α igaz, de β hamis.

Az eddig felsorolt kifejezéseken kívül még két szót, szimbólumot használunk a predikátumlogikában: az \forall univerzális kvantort és az \exists egzisztenciális kvantort. Ezekkel egy tulajdonság univerzalitását vagy valamilyen tulajdonságú individuum létezését fejezhetjük ki:

6. Ha X egy változó és α egy állítás, akkor $\forall X\alpha$ is állítás.
 pl: $\forall X(\text{izmos}(X))$
 \approx Minden(ki) izmos. \approx Minden individuum (olyan, hogy ő) izmos.
7. Ha X egy változó és α egy állítás, akkor $\exists X\alpha$ is állítás.
 pl: $\exists X(\text{oroszlán}(X))$
 \approx Van oroszlán. \approx Van legalább egy olyan individuum, ami oroszlán.

Vegyük észre,³ hogy az alapkifejezésekből az 1–7. szabályok szerint összeépített állítások igazsága nem függ semmi mástól, csak attól, hogy a bennük szereplő nevekhez és predikátumokhoz a modellben milyen individuumokat, illetve individuumhalmazokat társítottunk. A logika ilyen felépítése miatt nevezzük a logikát kompozicionálisnak.

2.2. A rejtvény állításainak formalizálása

A bevezetésben megadott tények logikai megfelelőinek megadásához először is el kell döntenünk, hogy milyen neveket és predikátumokat fogunk használni. Ezt nagyban befolyásolja az, hogy a modellben hány elemet tételezünk fel.

Lehet egyrészt egy olyan modellt elképzelni, amelyben van három állat-individuum, továbbá három ruhadarab-individuum. Az, hogy csak az állatoknak van nevük a modellben, a ruháknak meg nincs, nem probléma, a való életben sem szoktunk minden dolognak külön nevet adni, a zoknijaink például általában név nélkül léteznek. Ha hat individuum van a modellben, akkor viszont valahogyan ki kell tudnunk fejezni azt, hogy az egyik birtokolja a másikat, például hogy a nyuszinak van sapkája. Az előző alfejezetben ismertetett predikátumlogikában ezt nem tudjuk megtenni, ahhoz kétargumentumú predikátumokra is szükségünk lenne. Szerencsére azonban kizárólag egyargumentumú predikátumok, vagyis tulajdonságok használatával is tudjuk formalizálni a rejtvény állításait.

Álljon tehát a modellünk három individuumból: a -ból, b -ből és c -ből! Őket el is nevezhetjük rögtön arnold-nak, bruce-nak és sylvester-nek. Az individuumok mind

³ A predikátumlogika ezen vázlatos ismertetésén túl sokat segíthet az észrevevésben egy részletesebb, formálisabb tankönyv áttanulmányozása, mint például az Alberti (2006) vagy a Partee et al. (1990).

valamilyen állatok, vagyis szükségünk lesz három predikátumra: róka, farkas és nyuszi. Az individuumok továbbá rendelkezhetnek valamilyen ruhadarabbal is, ezért további három predikátumra lesz szükségünk: sapka, sál és kesztyű.⁴ A harmadik predikátumhármas a színeknek megfelelő három predikátum lesz: piros, barna és fekete. Ez azért lesz megfelelő, mert bár a színek a ruhadarabok tulajdonságai, nem pedig az állatokéi, de a most úgy egyszerűsíthetjük a leírást, mintha az állatokat tekintenénk színesnek.

Vegyük tehát sorra a rejtvény állításait, és fogalmazzuk meg azokat a mi elsőrendű predikátumlogikánk nyelvén!

(1) Bruce-on sapka van, de nem barna.

A *Bruce-on sapka van* egy egyszerű atomi mondattá fordítható: *sapka(bruce)*. A *nem barna* tagmondat az előző tagmondat sapkájára vonatkozik, ti. hogy az nem barna, de mivel tudjuk, hogy Bruce-nak van sapkája, egyszerűen rá vonatkoztatjuk: *~barna(bruce)*. A két tagmondat a *de* kötőszóval kapcsolódik egymáshoz, ennek a logikában az \wedge felel meg, az első állítás logikai fordítása tehát a következő:

(1') $sapka(bruce) \wedge \sim barna(bruce)$

A következő mondatban nem szerepel név, hanem csak úgy utalunk az egyik szereplőre, hogy *a nyuszi*:

(2) A nyuszi pirosat visel.

Mivel azonban tudjuk, hogy csak egyetlen nyuszi szerepel a feladatban,⁵ a mondatot nyugodtan átfogalmazhatjuk úgy, hogy *minden nyuszi pirosat visel*, vagy még inkább úgy, hogy *minden olyan dologra, amire igaz az, hogy ő nyuszi, az is igaz, hogy ő pirosat visel*. Ez már olyan nyakatekert, hogy szinte logikailag van:

(2') $\forall X(nyuszi(X) \rightarrow piros(X))$

A harmadik, Arnoldos mondatunk az első mondathoz hasonlóan könnyen megfogalmazható a logika nyelvén:

⁴ Bár a kesztyű(arnold) állítás elég bután fest, mintha azt mondanánk, hogy *Arnold egy kesztyű*, a logikai formulát most tekintjük inkább az *Arnold kesztyűs* mondat logikai megfelelőjének.

⁵ Különben nem is utalhatnánk rá úgy, hogy *a nyuszi*. Gondoljunk csak bele, ha lenne két nyuszi is, mit jelentene az, hogy *a nyuszi*?

(3) Arnold nem róka, és nem visel sálát.

(3') $\sim\text{róka}(\text{arnold}) \wedge \sim\text{sál}(\text{arnold})$

A negyedik mondat pedig a második mondatához hasonlóan parafrázálható logikai közeli mondattá: *minden olyan dologra, amire igaz az, hogy ő farkas, igaz az is, hogy ő kesztyűs, mégpedig (=és) nem fekete.*

(4) A farkasnak kesztyűje van, de nem fekete.

(4') $\forall X(\text{farkas}(X) \rightarrow (\text{kesztyű}(X) \wedge \sim\text{fekete}(X)))^6$

És ezzel készen is vagyunk a rejtvény állításainak a formalizálásával!

3. Számítógépes reprezentáció

Azt, hogy egy állítás egy megadott modellben igaz-e, vagy sem, a logika kompozicionalitása miatt automatikusan megállapíthatjuk: elegendő rekonstruálni, hogy az állítás hogyan épül föl az 1–7 szabályok szerint, majd lépésről lépésre meghatározni a részkifejezések igazságértékét a modellben, s így végül eljutunk a teljes állítás igazságértékéhez. Ez a folyamat annyira automatikus, hogy könnyen lehet olyan számítógépes programot készíteni, ami ugyanezt végrehajtja.

Először is meg kell adnunk a modellt, amiben interpretálni kívánjuk a logikai kifejezéseinket. Ez egyrészt egy individuumhalmazból áll, valamint annak a rögzítéséből, hogy a logikában használt nevekhez és predikátumokhoz ennek az individuumhalmaznak milyen részeit társítjuk. A nevek mindegyikéhez egy-egy individuumot, a predikátumokhoz pedig egy-egy individuumhalmazt. Ezzel meg is adtuk a logikai nyelvünk szótárát a szavak „jelentésével” együtt.

A következő lépésként a logikai kifejezéseket számítógéppel is könnyen kezelhető formára kell hozni: bár a papírra könnyen le tudjuk írni az univerzális kvantor \forall jelét, a számítógép billentyűzetén elég körülményes bevinni. Tehát ki kell dolgozni még a logikai formuláknak a számítógépes megjelenítését is.

Végül meg kell írni a programot, ami a megadott logikai formulák interpretációját határozza meg a megadott modellben.

⁶ Látható, hogy a $\text{kesztyű}(X) \wedge \sim\text{fekete}(X)$ kifejezés zárójelbe került, így ez a komplex állítás van \rightarrow kifejezéssel hozzákapcsolva a $\text{farkas}(X)$ állításhoz. Ha a $\text{farkas}(X) \rightarrow \text{kesztyű}(X)$ lett volna zárójellel egységbe foglalva, akkor is jó logikai formulát kapnánk, de az annak a magyar mondatnak felelne meg, hogy *Minden individuum olyan, hogy ha ő farkas, akkor kesztyűt is visel, de nem fekete (függetlenül attól, hogy farkas-e)*, még magyarabban: *Semmi sem fekete, és minden farkas kesztyűs.*

Az interpretáló programot Prolog programozási nyelven dolgozzuk ki.⁷ Ennek több oka is van. Az egyik az, hogy ezt a programozási nyelvet kimondottan ilyen feladatok elvégzésére fejlesztették ki, a neve is a *logika* és a *programozás* szavak első szótagjából tevődik össze. A Prolog nyelven elsősorban nem algoritmusokat és szubrutinokat írunk, hanem tényeket és definíciókat fogalmazunk meg, amik alapján a beépített algoritmus képes következtetni újabb tényekre – tényleg tisztára olyan, mint amit a logikától elvár a hétköznapi ember. Logikusan gondolkodik.

A másik ok, amiért most érdemes a Prologot választani, az az, hogy nekünk már nem kell semmilyen programozást csinálni, megtette helyettünk Patrick Blackburn és Johan Bos, akik a *Representation and Inference for Natural Language: A First Course in Computational Semantics* című könyvükhöz (Blackburn–Bos 2005) már készítették egy elsőrendű predikátumlogikai interpretáló programot. Ismerkedjünk meg vele!

A modellt a következő formában kell megadnunk (Blackburn és Bos példája):

```
model ([d1, d2, d3, d4, d5, d6],
       [f(0, jules, d1),
        f(0, vincent, d2),
        f(0, pumpkin, d3),
        f(0, honey_bunny, d4),
        f(0, yolanda, d4),
        f(1, customer, [d1, d2, d5, d6]),
        f(1, robber, [d3, d4])])
```

A `model` kulcsszó után szögletes zárójelben felsoroljuk a modellben szereplő individuumokat, a szerzők példájában hat ilyen van. Ezután egyesével megadjuk a nyelv által használt neveket és a predikátumokat a modellbeli megfelelőjünkkel. A `jules` név a `d1` individuumot jelöli, a `vincent` a `d2`-t, és így tovább a *Ponyvaregény* többi szereplőjével. A `d5` és `d6` individuumoknak nincs nevük. A nevek előtti 0 jelzi azt, hogy ezek nevek. Az egyargumentumú predikátumok előtt 1 található, és a modellmegadásból láthatjuk például, hogy a `d3` és a `d4` individuumok rendelkeznek a `robber` tulajdonsággal, vagyis ők rablók.

A programban a predikátumlogikai formulákat a következőképpen adhatjuk meg. A nevek és a predikátumok ugyanúgy néznek ki, mint a logikában, csak arra kell ügyelni,

⁷ Én az SWI-Prolog „dialektust” használom. Az SWI-prolog értelmező programot ingyenesen lehet letölteni a <http://www.swi-prolog.org/> címről. A Prolog programozását a Blackburn et al. (2006)-ból lehet megismerni, aminek a <http://www.learnprolognow.org> oldalon ingyenesen elérhető az változata online elérhető.

hogy kis betűvel kezdődjenek: `vincent`, `robber`. A változók a Prologban mindig nagy betűvel kezdődnek, ezért is használtuk már a logika ismertetésében is nagy betűket erre a célra: `X`. A névből vagy változóból és predikátumból álló egyszerű állítások is ugyanúgy festenek, mint ahogy eddig megszokhattuk: `robber(vincent)` vagy `customer(X)`.

A tagadás `~`-ja helyett most a `not` kulcsszót használjuk, utána pedig zárójelben következik a tagadott állítás: `not(robber(vincent))`.

Az `^`, `v`, és `→` infix (azaz a két összekapcsolt állítás *között* megjelenő) logikai műveletek helyett az `and`, `or` és `imp` prefix kulcsszavakat használjuk, amiket vesszővel elválasztva a két összekapcsolt állítás követ zárójelben: `imp(robber(vincent), customer(X))` stb.

Az univerzális és az egzisztenciális kvantor `∀` és `∃` jele helyett az `all` és a `some` kulcsszavak használandóak, amiket zárójelben a változó és a változót tartalmazó állítás követ: `some(X, robber(X))` például azt fejezi ki, hogy létezik olyan individuum, aki rabló.

A rejtvényben szereplő négy állítás prologizálva a következő lesz:

- ```
(1") and(sapka(bruce), not(barna(bruce)))
(2") all(X, imp(nyuszi(X), piros(X)))
(3") and(not(roka(arnold)), not(sal(arnold)))
(4") all(X, imp(farkas(X), and(kesztyu(X),
 not(fekete(X)))))
```

#### 4. Miért nem elég ez a feladat megoldásához?

Most, hogy a rejtvény állításait számítógépes formára alakítottuk, a következő lépésünk a rejtvény megoldása felé az, hogy megadjuk a rejtvény világát, azaz a modellt is, amiben az állításokat értelmezzük.

A modellben szereplő individuumokat könnyű megadni, hiszen már eldöntöttük, hogy három lesz belőlük, legyenek tehát *a*, *b* és *c*. A nevekhez tartozó jelöleteket is könnyen elintézhethetjük, *arnold* jelölje az *a* individuumot, *bruce* a *b*-t, *sylvester* pedig a *c*-t.<sup>8</sup> A predikátumok jelöléséről szolgáló individuumhalmazok megadásánál azonban már problémába ütközünk, hiszen nem tudjuk például megmondani (most még), hogy a *nyuszi* tulajdonság mely individuumokra jellemző. A rejtvény nem úgy van ugyanis

---

<sup>8</sup> A továbbiakban nem a számítógépes reprezentáció *Courier* betűtípusát használom, hanem a logikai formulák *Calibri*-jét, a predikátumlogikai kifejezések számítógépes megfelelőinek a megalkotását az olvasóra hagyom.

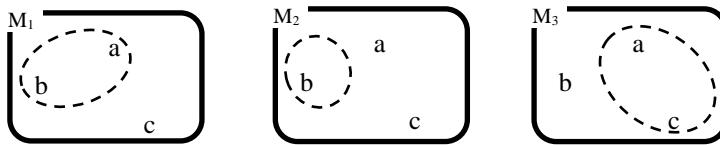


megfogalmazva, hogy „Ez itt a nyúl, a neve Arnold, és egy piros sapkát visel, ő pedig Bruce... És most mond meg, hogy van-e sapkája a nyúlnak!” Így túl unalmas lenne, nem is lennének kíváncsiak a megoldásra. Amikor arra vagyunk kíváncsiak, mi van a hegyen túl, akkor sem tudjuk a választ előre: lehet, hogy egy sárkány, de lehet, hogy Kazincbarcika.

## 5. Dinamikus szemantika

Nézzük meg akkor, hogy hogyan működik valójában a rejtvény, vagy általánosabban: hogyan ismerjük meg a világot, amikor információkat szerzünk (hallunk) róla!

Kezdetben, mármint a játék vagy a megismerés kezdetén, nem tudunk semmit a világról, vagy legalábbis hiányosak az információink. Nem tudjuk, hogy Bruce sapkát visel-e, lehet, hogy sálat. Több lehetőség is van, több lehetséges világ, az egyikben van sapkája van Bruce-nak, a másikban nincs. Ezek a lehetséges világok különböznek egymástól, de az egyikük olyan, mint a valódi (rejtvénybeli) világ. A következő ábrákon három lehetséges világot (modellt) ábrázolok, a modellekben a bekarikázott individuumok sapkásak:



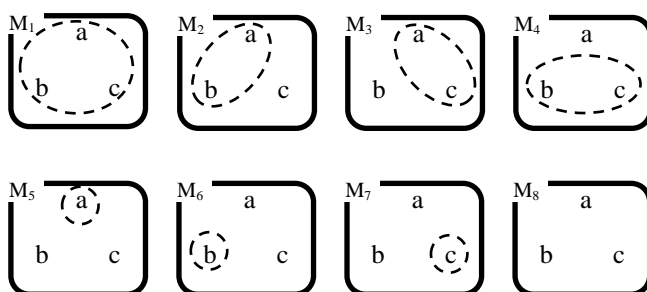
Ha most azt az információt kapjuk, hogy *Bruce-on sapka van*, akkor először is feltételezzük, hogy ez az információ igaz, vagyis az általunk megismerni kívánt világban igaz. Ha megnézzük, hogy a lehetséges világaink közül melyikben igaz ez az állítás akkor azt láthatjuk, hogy az első kettőben igaz, a harmadikban viszont hamis. Tovább haladva a megkezdett úton, minél több információt dolgozunk fel, minél többet tudunk meg a világról, a kezdeti sok-sok lehetséges világból egyre kevesebb olyan marad, amelyikben az eddigi összes állítás igaz. Végül egy olyan lehetségesvilág-halmazt kapunk, aminek az elemei többé-kevésbé rásimulnak a tényleges világra, vagyis az információk feldolgozásával egyre jobban megismerjük a tényleges világot.

A predikátumlogika korábbi használata során egy statikus modellt használtunk: ez itt a modell, ebben lehet értelmezni az állításokat, az állítások pedig vagy igazak, vagy nem. Most áttérünk egy dinamikus állításértelmezési stratégiára. Az állításainkat ugyanabban a predikátumlogikában fogalmazzuk meg, de nem csak egy modellben értelmezzük, hanem többben, a lehetséges világok mindegyikében.

Kezdetben adott a lehetséges világoknak egy  $\omega_0$  halmaza. Ezek közül az  $\alpha$  állítás igaz néhányban, ezek lesznek a lehetséges világok  $\omega_1$  halmaza ( $\omega_1 \subseteq \omega_0$ ). Egy következő

állítás feldolgozva ebből egy újabb  $\omega_2$  lehetségesvilág-halmazt kapunk. Egy állítás jelentését úgy írhatjuk le, mint azt a képességet, ami egy lehetségesvilág-halmazt megváltoztat.

A predikátumlogikában az állítások igazságértéke egy modellben végső soron csak a modellben levő individuumoktól és az állításban szereplő nevek és predikátumok modellbeli értelmezésétől függ. Ez azt jelenti, hogy ha az individuumokat adottnak vesszük, a nevek jelölését pedig állandónak, akkor a teljesen információhiányos  $\omega_0$  lehetségesvilág-halmazt a logikában használt predikátumok segítségével teljes mértékben meghatározhatjuk. Egy háromindividuumos modell esetében egy predikátumot feltételezve összesen nyolc lehetséges világ van, hiszen egy háromelemű halmaznak nyolc részhalmaza van, vagyis az adott egyargumentumú predikátumot nyolcféleképpen lehet interpretálni:



Minden egyes újabb predikátum a jelenlegi lehetséges világoknak újabb variánsait hozza létre, de ezek az újabb világok is egyértelműen meghatározhatóak.

Bár az eredeti Blackburn–Bos-féle prolog program nem volt képes megoldani nekünk a nyuszikás rejtvényt, de kis (nem olyan rettenetesen nagy) kiegészítéssel a célunknak megfelelővé tudjuk alakítani. A technikai részletekbe nem szeretnék belemenni, de mindenki kipróbálhatja a kész programot a <http://ling.bibl.u-szeged.hu/inqsem> oldalon, ahol egy webfelületen keresztül használhatjuk.<sup>9</sup>

A programban először is meg kell adnunk az individuumokat, vesszővel elválasztva:

<sup>9</sup> Eredetileg nem a nyuszis feladat megoldására készítettem a programot és a weboldalt, hanem az inkvizitív szemantika (Inquisitive Semantics, l. Ciardelli (2010), bővebben <https://www.illc.uva.nl/inquisitivesemantics/Home>) kipróbálására és illusztrálására.

**Individuums of the Universe**

a, b, c

Next

Ezután tetszőleges (Prolog!) logikai formulát írhatunk be, de mielőtt ezt megtennénk, először meg kell adnunk a formulá(k)ban szereplő neveket (a hozzájuk tartozó individuummal) és a predikátumokat. Egyenként, egymás után.

**Enter a formula!**

OK

**Add a new predicate (with the number of its argument(s))!**

nyuszi

1 ▼

OK

**Add a new name (with its denotation)!**

arnold

a ▼

OK

Ekkor a program visszaadja a lehetséges világokat (indexnek nevezi őket):

There are 8 indices, in which 8 are valid.

|           |                |
|-----------|----------------|
| index: i7 | nyuszi=[c]     |
| index: i6 | nyuszi=[b,c]   |
| index: i5 | nyuszi=[b]     |
| index: i4 | nyuszi=[a,c]   |
| index: i3 | nyuszi=[a,b,c] |
| index: i2 | nyuszi=[a,b]   |
| index: i1 | nyuszi=[a]     |
| index: i0 | nyuszi=[]      |

Ha most beírunk egy Prolog logikai formulát, például hogy `nyuszi(arnold)`, akkor a visszaadott lehetséges világok halmaza ugyanaz lesz, mint korábban, de közülük már csak négy lesz olyan, ami kompatibilis az elhangzott információval: az i1, az i2, az i3 és az i4 jelű:

There are 8 indices, in which 4 are valid.

|           |                |
|-----------|----------------|
| index: i7 | nyuszi=[c]     |
| index: i6 | nyuszi=[b,c]   |
| index: i5 | nyuszi=[b]     |
| index: i4 | nyuszi=[a,c]   |
| index: i3 | nyuszi=[a,b,c] |
| index: i2 | nyuszi=[a,b]   |
| index: i1 | nyuszi=[a]     |
| index: i0 | nyuszi=[]      |

További állítások beírásával tovább szűkíthetjük a ténylegesen lehetséges világok körét, például a *Nem mindenki nyuszi* magyar mondatnak megfelelő  $\text{not}(\text{all}(X, \text{nyuszi}(X)))$  beírásával az i3-mal jelölt világ is kiesik.

## 6. Az elszabadult lehetséges világok megzabolázása

Most végre nekiállhatunk az eredeti rejtvényünk megoldásának!

Először is írjuk be, hogy három individuummal akarunk dolgozni, *a*-val, *b*-vel és *c*-vel, majd nevezzük el őket *arnold*-nak, *bruce*-nak és *sylvester*-nek. Ezután egyenként adjuk meg a rejtvényben szereplő tulajdonságokat, azaz az egyargumentumú predikátumokat: *nyuszi*, *farkas*, *roka*, *sapka*, *sal*, *kesztyu*, *piros*, *barna* és *fekete*.

Na most azok az olvasók, akik ezt a bekezdést olvassák, szóljanak azoknak, akik nem voltak restek kipróbálni magát a programot is, és addig nem akartak továbbolvasni, amíg be nem írták a kilenc predikátumot, hogy hagyják abba a várakozást, inkább csatlakozzanak hozzánk. Ugyanis a program így nem fog működni, valahol a sapka és a sál között elakad. Miért is?

Amikor a predikátumokat egyenként beírjuk, a program újraszámolja a lehetséges világok halmazát: a korábbi lehetséges világok mindegyikét megtöbbszörözi, hogy az új predikátum által megkívánt lehetőségeket is reprezentálhassa. Amíg egy predikátumot sem használtunk, csak egyetlenegy világ volt, amiben az individuumokat nem jellemeztük semmilyen tulajdonsággal sem. Az első predikátum megadásával  $2^3=8$  lehetséges világ jött létre, majd minden egyes új predikátum után megnyolcszorozódott a számuk. Mind a kilenc predikátum megadásával már  $8^9 = 134\,217\,728$  lehetséges világgal kell számolnunk. Százharmincnégymillióval! És ez nem egy bonyolult világ, csak három szereplője van és kilenc tulajdonsága. Ha négy individuummal kezdtünk volna, akkor minden új predikátum  $2^4=16$ -szorosára növelte volna a lehetőségeket. És

hol van ez még a *Trónok harca* szereplőgárdájához képest? Hányféleképpen lehetne elképzelni a *Trónok harca* világát? (Lenne olyan is, ahol a szereplők fele sárkány, a másik fele pedig törpe.)

Látható, hogy ezen a módon nem lehet megoldani a mi kis nyulas rejtvényünket, mivel bár a számítógépek mára már hatalmas számítási kapacitással rendelkeznek, nem várhatjuk el, hogy a vacak kis feladat miatt bekapcsolják az egyetemi számítóközpontban a szuperszámítógépeket. Azonban egy kis csalással – na jó, nem csalással, nevezzük inkább logisztikai optimalizálásnak – mégiscsak megtudhatjuk, van-e sapkája ennek a nyúlnak.

Amikor az egymással összefüggő nyuszi, farkas és róka predikátumokat bevezettük,  $8^3=512$  lehetséges világ keletkezett, azonban ezek többsége valójában nem is lehetséges: az 510-es indexű világban a  $c$  individuum egyszerre róka, farkas és nyuszi is, de róka még a  $b$  individuum is, az  $a$  pedig egyik sem.

|             |                                        |
|-------------|----------------------------------------|
| index: i510 | roka=[b,c]<br>farkas=[c]<br>nyuszi=[c] |
|-------------|----------------------------------------|

Ez ugye abszurdum. Hiszen *tudjuk*, hogy nem lehet valami egyszerre róka is és farkas is. Honnan is tudjuk?

Amikor az ilyen típusú rejtvények megfejtésének nekiállunk, feltételezzük, hogy a rejtvényben szereplő tulajdonságok mindegyike csak az egyik individuumra jellemző, és az összetartozó tulajdonságok kizárják egymást, vagyis hogy pontosan egy róka van, és a róka nem lehet egyúttal nyuszi is. Persze sálja attól még lehet neki, hiszen az egy más jellegű tulajdonság. Az ilyen jellegű tudásunkat, ami a feladatban nincsen explicit módon megfogalmazva, háttértudásnak nevezzük. Ha az ebben a rejtvényben impliciten megjelenő háttértudást is figyelembe vesszük, akkor a farkas–róka–nyuszi viszonylatban csak  $3 \times 2 \times 1 = 6$  logikailag lehetséges világgal kellene számolnunk, ha pedig mind a kilenc predikátumot vesszük, akkor  $6^3=216$  lehetséges világ marad a korábbi százharmincvalamennyi millióval szemben. De hogyan választjuk ki ezt a 216 világot, hogyan hozzuk létre?

Amikor egy lehetségesvilág-halmazt leszűkítünk egy állítás értelmezésével, akkor ezzel a világhalmazt két részre osztjuk: az egyik részükben igaz az állítás, ezek továbbra is lehetséges világok, a másik részükben viszont hamis. Amikor egy új predikátumot bevezetünk, akkor valamennyi világot megsokszoroztuk, azokat is, amelyek már csak elméletileg lehetségesek, az állításainkkal viszont nem kompatibilisek. Kordában tarthatjuk a figyelembe veendő lehetséges világok számát, ha az ilyen nem lehetséges lehetségesvilágoktól megszabadulunk. Ezt meg is tehetjük a webfelület *Drop impossible indices* gombja segítségével. Megnyomásával csak azok a világok maradnak,

amelyekben az eddigi állításaink mind igazak voltak. Az optimalizálás tehát annyit jelent, hogy még mielőtt az összes predikátumot bevezetnénk, közben állításokat teszünk a már meglevő predikátumainkat használva, és a nemkívánatos világokat eldobjuk. A lehetséges világok között szelektáló közbülső állításaink pedig a korábban említett háttértudásunk logikai megfelelői lesznek.

Az eddig kimondatlan háttértudásunkat legegyszerűbben ezekkel a szavakkal fogalmazhatjuk meg: *Pontosan egy nyuszi van. Pontosan egy róka van. Pontosan egy farkas van.* A gond ezzel csak az, hogy a pontosan egy kifejezést nehéz formalizálni. A három-individuumos világunkban e helyett a három mondat helyett a velük logikailag egyenértékű *Van legalább egy nyuszi/róka/farkas* és az *Ami nyuszi, az nem farkas* stb. mondatokat (6 darab) fogjuk formalizálni.

A *Van legalább egy nyuszi* mondat logikai megfelelőjével nincs különösebb gond:

(5')  $\exists X(\text{nyuszi}(X))$

(5'')  $\text{some}(X, \text{nyuszi}(X))$

Az *Ami nyuszi az nem farkas* mondatot továbbgyúrjuk, úgy parafrázáljuk, hogy *Nincs olyan, ami nyuszi is és farkas is:*

(6')  $\sim\exists X(\text{nyuszi}(X) \wedge \text{farkas}(X))$

(6'')  $\text{not}(\text{some}(X, \text{and}(\text{nyuszi}(X), \text{farkas}(X))))$

és így tovább, a farkasok és a rókák létezését is állítjuk, valamint a nyulak és a rókák, illetve a rókák és a farkasok transzgenetikus mutációit is megtiltjuk, és ugyanígy járunk el a ruhadarabok és a színek dimenziójában is.

Most már csak meg kell etetni a programunkat a megfelelő információkkal a megfelelő sorrendben! Az individuumok és a nevek rögzítése után először bevezetjük a *nyuszi* predikátumot (8 index), majd beírjuk az (5'') állítást, és eldobjuk a nem megfelelő világokat (marad 7 index). Folytatjuk ugyanezt a farkassal is (56 illetve 49 index), majd kijelentjük (azaz beírjuk) a (6'') állítást (12 index, jó úton járunk). Végül bevezetjük a *róka* predikátumot (96 index), eldobjuk azokat a világokat, amelyekben nincsenek rókák (84 index), majd megszabadulunk azoktól is, amelyekben valami róka is és nyuszi is (30 index), és azoktól is, amelyekben valami róka is és farkas is. Így végül megmarad hat lehetséges világ, ahogyan az előbb ki is számoltuk.

Az így megmaradt lehetséges világokból kiindulva ugyanezt a folyamatot végigcsináljuk a ruhadarabokkal (36 túlélő index) és a színekkel is (216 index). Igaz, a végén már egy kicsit sokat kellett várni, de ne legyünk telhetetlenek. Az elemzés közben a lehetséges világok számának a maximuma 3456.

## 7. Hogy is van ezzel a sapkával?

És most neki is kezdhetünk a rejtvény tényleges megoldásának, a feladványban szereplő négy állítás bevitelének. Az eddigiek után ez már rutinmunkának számít, először az (1"), majd a (2"), a (3"), végül a (4") állítást írjuk be, és mivel az minket nem érdekel, hogy milyen *nem* a rejtvény világa, a nem lehetségeseket eldobjuk.<sup>10</sup>

És ekkor láthatjuk, hogy mi a megoldása rejtvénynek!

|              |                                                                                                                     |
|--------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| index: i583  | fekete=[c]<br>barna=[a]<br>piros=[b]<br>kesztyu=[a]<br>sal=[c]<br>sapka=[b]<br>roka=[c]<br>farkas=[a]<br>nyuszi=[b] |
| index: i3189 | fekete=[b]<br>barna=[a]<br>piros=[c]<br>kesztyu=[a]<br>sal=[c]<br>sapka=[b]<br>roka=[b]<br>farkas=[a]<br>nyuszi=[c] |

És ekkor azt látjuk, hogy két lehetséges világ maradt. Az egyikben, ami nálam az 583-as indexű, a *b* individuum, azaz Bruce a nyuszi, akinek piros sapkája van, a 3189-es

<sup>10</sup> A kevésbé türelmes olvasóknak: ha az individuumok megadása után a következő kódot írják be az *Enter a formula!* mezőbe, akkor egy lépésben letudhatják az egész elemzést – bár egy kicsit sokat kell írni:

```

history:addNewName(arnold,a)+addNewName(bruce,b)+addNewName(sylvester,c)+
addNewPredicate(nyuszi,1)+and(some(X,nyuszi(X)))+forgetImpossibleIndices+
addNewPredicate(farkas,1)+and(some(X,farkas(X)))+forgetImpossibleIndices+
and(not(some(X,and(nyuszi(X),farkas(X)))))+forgetImpossibleIndices+
addNewPredicate(roka,1)+and(some(X,roka(X)))+forgetImpossibleIndices+
and(not(some(X,and(nyuszi(X),roka(X)))))+forgetImpossibleIndices+and(not(some(X,
and(roka(X),farkas(X)))))+forgetImpossibleIndices+addNewPredicate(sapka,1)+
and(some(X,sapka(X)))+forgetImpossibleIndices+addNewPredicate(sal,1)+
and(some(X,sal(X)))+forgetImpossibleIndices+and(not(some(X,and(sapka(X),sal(X)))))+
forgetImpossibleIndices+addNewPredicate(kesztyu,1)+and(some(X,kesztyu(X)))+
forgetImpossibleIndices+and(not(some(X,and(sapka(X),kesztyu(X)))))+
forgetImpossibleIndices+and(not(some(X,and(kesztyu(X),sal(X)))))+
forgetImpossibleIndices+addNewPredicate(piros,1)+and(some(X,piros(X)))+
forgetImpossibleIndices+addNewPredicate(barna,1)+and(some(X,barna(X)))+
forgetImpossibleIndices+and(not(some(X,and(piros(X),barna(X)))))+
forgetImpossibleIndices+addNewPredicate(fekete,1)+and(some(X,fekete(X)))+
forgetImpossibleIndices+and(not(some(X,and(piros(X),fekete(X)))))+
forgetImpossibleIndices+and(not(some(X,and(fekete(X),barna(X)))))+
forgetImpossibleIndices+and(and(sapka(bruce),not(barna(bruce))))+and(all(X,
imp(nyuszi(X),piros(X))))+and(and(not(roka(arnold)),not(sal(arnold))))+
and(all(X,imp(farkas(X),and(kesztyu(X),not(fekete(X)))))+forgetImpossibleIndices

```

indexú világban pedig Sylvester a nyuszi, és nem sapkát visel, hanem egy piros sálat. Micsoda átverés! Nem is tudjuk meg, hogy van-e sapkája a nyuszinak?

Hát igen, a rejtvényből nem derül ki. Pedig a rejtvények nem ilyenek szoktak lenni. Rejtvényfejtéskor feltételezzük, hogy a rejtvényeknek mindig van megoldásuk, és mindig csak egy van, és hogy a megadott eszközök segítségével meg lehet oldani, mint ahogy a matematikai feladatgyűjteményekben levő feladatoknak is mindig van megoldásuk, általában valamilyen szép egész szám. A valódi világban azonban ez nem mindig van így.

## 8. További kérdések

Ez a rejtvény, illetve a szokásos megoldása helyett végigjárt út megmutatja nekünk, hogy ideális esetben milyenek képzelhetjük el az emberi kommunikációt, ami során a beszélgetőtársunk információkat közöl velünk arról a világról, amit ő ismer. A rejtvény, a megoldhatatlanságától eltekintve, egy ideális szituációt írt le. A megfogalmazott állítások egyértelműek voltak. Ismertek a játék szabályai, vagyis a háttértudásunk, és ezeket aránylag könnyen meg tudtuk fogalmazni. Előre meghatározott szereplők voltak, meghatározott nevekkal. És ami a legfontosabb: a rejtvényben elhangzó állítások mind igazak voltak.

A hétköznapi kommunikáció nem ilyen ideális körülmények között zajlik. Hogyan értjük meg a másikat, ha a hallott információ nem egyértelmű, homályos? Megfelelő-e a háttértudásunk, ugyanazt tudjuk-e, mint a beszélgetőtársunk, és tudja-e a társam, hogy én tudom, hogy ő mit tud...? Mi van akkor, ha egy új szereplő jelenik meg a társalgás világában, vagy ha egy szereplőről kiderül, hogy ő tulajdonképpen két személy, esetleg különbözőnek hitt személyekről kiderül, hogy nem is különbözőek? Hogyan kell a világot leírni, ha a beszélő véletlenül nem igaz állítást mond, esetleg szándékosan hazudik? Ha nem mond el mindent, amit tud, vagy épp ellenkezőleg, fölösleges információkkal áraszt el bennünket? Ha ellentmondásba keveredik, vagy visszavonja egy korábbi állítását?

Megannyi megválaszolendő kérdés. Sok hegy van még előttünk.

## Hivatkozások

Alberti Gábor 2006. *Matematika a természetes nyelvek leírásában*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 52.) Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Blackburn, Patrick - Johan Bos 2005. *Representation and Inference for Natural Language: A First Course in Computational Semantics*. (CSLI Studies in Computational Linguistics 1.) Stanford: CSLI.



- Blackburn, Patrick – Johan Bos – Kristina Striegnitz 2006. *Learn Prolog Now!* College Publications.
- Ciardelli, Ivano 2010. A first-order inquisitive semantics. In Maria Aloni – Harald Bastiaanse – Tiki de Jager – Katrin Schulz (szerk.) *Logic, Language, and Meaning: Selected Papers from the 17th Amsterdam Colloquium*. Berlin – Heidelberg: Springer-Verlag. 234–243.
- Partee, Barbara E. – Alice ter Meulen – Robert E. Wall 1990. *Mathematical methods in Linguistics*. (Studies in Linguistics and Philosophy 30.) Kluwer Academic publishers.

# Rendkívül rövid bevezetés a dokumentációs nyelvészetbe

Szeverényi Sándor

*SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék*

## 1. Bevezetés

Ennek az írásnak nem az a célja, hogy tudománytörténeti jellegű anekdotázás keretében mutassa be a dokumentációs nyelvészet és azon belül a leíró nyelvészeti terepmunka szépségeit és nehézségeit, hanem hogy napjaink nyelvészeti dokumentációját mint önmagát gyakran a(z alkalmazott) nyelvészet egyik önálló területeként meghatározó diszciplínát pozícionálja.

„Kicsi”, „egzotikus” – az idézőjelek e fogalmak relatív mivoltát jelölik – nyelveket, kultúrákat évszázadok óta dokumentálnak, a tudatos nyelvleírásnak (benne a nyelvtan-írásnak), a nyelv dokumentálásának pedig évezredes hagyományai vannak. Ha ez így van, akkor vajon mi az oka annak, hogy az elmúlt évtizedekben, különösen az elmúlt 15–20 évben új területként tűnt fel a nyelvi dokumentáció, amely dokumentációs nyelvészetként határozza meg magát? Az, hogy a dokumentációs nyelvészet új szemléletet, új területeket, új eszközöket ötvöz, s ami a világ nyelvi diverzitását illeti: a leírásban teljességre, egységességre és összehasonlíthatóságra való törekvést jelenti.

A nyelvészeti dokumentáció természetesen sokféle lehet. Amiről én itt és most szólni fogok, az mindennek az alapja: egy ismeretlen vagy alig ismert nyelv leíró szempontú dokumentálása. Hogy ez egyben valóban új tudományágat is jelent-e, ebben megoszlanak a vélemények. Ami biztos, az a kiindulópont: az alap a terepmunka, amely ebben az esetben a „descriptive linguistic fieldwork”, magyarul kb. leíró nyelvészeti terepmunka, definíciója szerint „...egy nyelv szerkezetének a vizsgálata elsődleges nyelvi adatokon keresztül a nyelvet anyanyelvként beszélő konzulensek segítségével” (de Reuse–Chelliah 2011: 7), hiszen a gyűjtés célja, módja és körülményei meghatározzák a további kutatási lehetőségeket.

Az elmúlt években nagyon sok összefoglaló munka született (l. a Bibliográfia), nagymértékben támaszkodom ezek megállapításaira, illetve mivel ez egy valóban nagyon rövid összefoglalása egy nagyon nagy témának, így ebből következik, hogy e szöveg pusztán az általam legfontosabbnak vélt elemeket emeli ki.

## 2. Veszélyeztetett nyelvek, kis nyelvek

A mai dokumentációs nyelvészetet az a felismerés hívta életre, mely szerint a 20. század második felében – részben a gyorsuló globalizációs folyamatok következtében – a nyelvek jelentős része veszélybe került, beszélőinek száma radikálisan csökkent és továbbra is csökken, s számos nyelv mára már el is tűnt. S mivel a világ mintegy 7000 nyelvének a 60%-át százezernél is kevesebben beszélik (természetesen nem összesen...), így sok nyelv nagyon gyorsan, akár pár év alatt az eltűnés határára kerülhet. (Ugyanakkor egy nyelv nem feltétlenül veszélyeztetett azért, mert kevesen beszélik. A veszélyeztetettség akkor lép fel, amikor a nyelv átadása generációról generációra megszűnik, vagy annak lehetősége korlátozódik.)

A tudománytörténet szeret korszakolni, korszakhatárokat kijelölni, a mi esetünkben ez 1992. 1992 előtt is beszéltek már veszélyeztetett nyelvekről, azok dokumentációjának fontosságáról, megmentéséről, arról a bizonyos 24. óráról, miszerint ha most nem áll neki mindenki nyelveket leírni, akkor nagyon hamar azt fogjuk észrevenni, hogy sorra tűnnek el majd nyelvek, s a nyelvekkel együtt kultúrák is. 1992-ben az történt, hogy az egyik vezető nyelvészeti folyóiratban, a *Language*-ben megjelent egy tanulmánycsokor *Endangered languages* (Veszélyeztetett nyelvek) címmel (Hale et al. 1992). A tanulmányt Ken Hale, Michael Krauss és több neves nyelvész jegyezte, és a nyelvi veszélyeztetettség felismerése okán a dokumentáció fontosságára hívták fel a figyelmet programszerűen, mert ahogy Krauss fejezetének címében szerepel: „The world’s languages are in crisis” (A világ nyelvei válságban vannak.). S noha vannak, akik szerint Kraussék túlságosan pesszimista képet vázoltak fel (pl. Simons–Lewis 2013), azt kell mondanunk, hogy a nyelvvesztés, nyelvhalál a legtöbb uráli nyelv esetében is valós veszély, és egyre gyorsuló képet mutat. Nem mellékesen pedig ennek a tanulmánygyűjteménynek valóban mozgósító ereje volt.

Eljutni távoli népekhez, hosszú időt ott tölteni (esetleg többször visszamenni), majd éveken keresztül feldolgozni a gyűjtött anyagot, a feldolgozott anyagot közzétenni elektronikus vagy hagyományos formában: ez mind – mint minden – időbe és pénzbe, nem kevés pénzbe kerül. Több, különböző területeken működő szakemberek együttműködése szükséges hozzá. Mindez azt vonja maga után, hogy dokumentációs kutatások leggyakrabban kutatási projektek keretében valósulnak meg, s fontos, hogy ezek a projektek tudjanak egymásról, annak érdekében, hogy a források a lehető legokosabban legyenek felhasználva. A legismertebb veszélyeztetett nyelvek dokumentációját támogató szervezetek a DOBES (a Volkswagen alapítványon keresztül) és a The Hans Rausing Endangered Languages Project (SOAS, University of London) is az 1990-es években kezdték meg működésüket, e felismerések hatására.

### 3. Nyelvészeti terepmunka és dokumentáció

A nyelvi dokumentáció egy nyelv adatainak rögzítését, annotálását, megőrzését és disszeminációját jelenti, azaz gyűjtést, feldolgozást, annotációt, közzétételt, archiválást és tárolást (Woodbury 2011: 159), s mindezt a bevezetőben említett egységesség, összehasonlíthatóság és teljességre való törekvés jegyében.

Az egységesség és összehasonlíthatóság azt jelenti, hogy a nyelveírás során a nyelvtipológiai keretet nem lehet figyelmen kívül hagyni (pl. Evans 2006). A tipológia egyik feladata, hogy általános fogalmi keretet biztosítson nyelvek leírásához, nyelvi szerkezetek felismeréséhez. A veszély természetesen mindig fennáll: ha eltérő, különböző fogalmakat használunk egy-egy jelenségre, akkor azt kockáztatjuk, hogy más nyelvek hasonló jelenségeit nem ismerjük fel. Viszont ha hasonló fogalmakat használunk, akkor a különbségek felismerése maradhat el (vö. Dryer 2006).

A tipológia segítségével megismert strukturális sokszínűség segít abban, hogy félretegyük anyanyelvünk és idegen nyelvek tanulásakor megszerzett és megtanult mintákat, előítéleteinket és elvárásainkat. Egy példa: terepmunka szemináriumon ismeretlen nyelv lejegyzésekor a hallgatók automatikusan szuffixumnak minősítenek olyan jelentésű elemeket, amelyek megfelelői a magyarban szuffixumok (pl. tárgyeset, a birtokos jelölése stb.), ugyanis nem merül fel bennük, hogy az adott elem státusza más is lehet (önálló lexéma, névutó, klitikum stb.), és fordítva: amikor pl. a tárgyjelölés feltérképezése a feladat, szinte kizárólag a tárgyrag „megtalálására” koncentrálnak.

A teljességre törekvés azt jelenti, hogy lehetőség szerint minél több nyelvről minél több információval rendelkezünk. A terepmunkát ez annyiban befolyásolja, hogy a terepmunkásnak abban a szellemben kell gyűjtenie, hogy az anyaga a későbbiekben minél szélesebb közönség (kutatók, a helyi közösség, érdeklődő laikusok) számára hasznos legyen, már csak azért is, mert nem lehet tudni, hogy az adott nyelvet fogja-e még bárki a későbbiekben kutatni, gyűjteni, dokumentálni, ezért a rendelkezésre álló időt és eszközöket a lehető legjobban kell kihasználni. Ezért, noha az elicítált, kérdőívvel, célirányosan gyűjtött adatok is fontosak, a legsokoldalúbban felhasználható anyagokat a szövegek jelentik, amelyek aztán a későbbi, egymástól különböző kutatási célok teljesítéséhez is megfelelőek lehetnek.

A prototipikus dokumentációs nyelvészet kulcsa maga a terepmunka. Ideális esetben a terepmunka a helyszínen (a beszélő lakóhelyén), a közösségben történik, és a kutató a lehető legtöbb időt tölti velük. Az alábbi táblázat a terepmunka alapvető elemeit tartalmazza a legideálisabb állapottól a legkevésbé ideálisig (de Reuse–Chelliah 2011: 8; Hyman 2001: 21):

|                                          | <b>prototipikus terepmunka</b> | <b>a prototipikus terepmunka ellentéte</b> | <b>legkevésbé terepmunkaszerű</b> |
|------------------------------------------|--------------------------------|--------------------------------------------|-----------------------------------|
| <b>az elicitált (az adatközlő)</b>       | más (nem a kutató)             | maga                                       | introspekció                      |
| <b>az elicitor / megfigyelő / kutató</b> | maga                           | más                                        | másodlagos adat                   |
| <b>távolság</b>                          | messze                         | közel                                      | saját lakhely                     |
| <b>település, közösség</b>               | kicsi                          | nagy                                       | város, egyetem                    |
| <b>időtartam</b>                         | hosszú                         | rövid                                      | rövid megszakításos               |
| <b>nyelv</b>                             | egzotikus                      | ismert                                     | saját                             |
| <b>az anyag</b>                          | természetes/kult. kontextus    | mint formális rendszer                     | absztrakt szintaxis               |
| <b>az adat</b>                           | naturalisztikus                | ellenőrzött                                | szintetikus beszéd                |
| <b>motiváció</b>                         | nyelv-vezérelt                 | elmélet-vezérelt                           |                                   |

E szerint a „tipikus” terepmunka „egzotikus” (nem vagy alig ismert) nyelvre irányul, amelyet nagyon messze, nagyon kevesen beszélnek, s a kutató sok időt (akár egy évet) tölt közöttük.

Dokumentációs nyelvész az is, aki otthon (vagy a munkahelyén) a számítógépe előtt ülve mások által gyűjtött nyelvi anyagokat rendszerez, elemez, annotál, nyelvtant ír, publikál... Van egy egészen extrémnek tűnő ága ennek a műfajnak: a misszionárius nyelvészeti is tekinthető dokumentációs tevékenységnek: régi, misszionáriusok által évszázadokkal ezelőtt gyűjtött nyelvi anyagok tudományos vizsgálata.

A dokumentáció, a terepmunka, amely nem csak „tudományként” tekint a nyelvre, a huszadik század első felében – kb. az újgrammatikus időszak és Chomsky fellépése között – kapott hangsúlyt elsősorban az amerikai strukturalizmus/deskriptivizmus keretében, ezt nevezi az utókor Boas–Sapir–Bloomfield hagyománynak. Ennek a hagyománynak az egyik célja a nyelvi dokumentáció teorizációja, és eredménye az ún. boasi trilógia. A boasi trilógia, mint a neve is mutatja, három pilléren épül, és Frank Boas (1858–1942) amerikai kutató jellemző módszere volt, amelyet többek között a *Handbook of American Indians* című kötetében valósított meg. A három pillér a következő:

1. szöveg
2. szójegyzék
3. nyelvtani vázlat.

A gyűjtött szövegek jellemzően folklórszövegek – nem véletlenül, Boas antropológus, etnológus volt, a nyelvészetet az etnológián belül kezelte –, és ezekhez készítettek szójegyzéket és egy nyelvtani vázlatot, amelyek segítségével többé-kevésbé bárki el tudja olvasni és értelmezni a szövegeket. „Vannak szótáraink, de eltekintve a régi misszionárius munkáktól, nagyon kevés a rendszeres munka. Még ha vannak is nyelvtanaink, nincsenek őslakosoktól lejegyzett szövegek... miközben nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelv szerkezetének megismerése csak szövegeken keresztül lehetséges” – írja Boas, kiemelve a szövegek fontosságát (1917: 1). Magyarországon ilyen szellemben készült az egykori Tankönyvkiadó Chrestomathia sorozata, amelyben kilenc<sup>1</sup> uráli nyelv leírása látott napvilágot az 1970–80-as években.

Ha megnézzük ezeket a hagyományos szövegközléseket, és összehasonlítjuk valamely elektronikus archívumban (pl. ELAR, <http://www.elar-archive.org/index.php>) hozzáférhető anyaggal, akkor több alapvető különbséget is észrevehetünk: a hagyományos chrestomathiákban nem találunk hétköznapi témákról beszélgetést, nem találunk csúnya szavakat, a beszélők nem használnak töltelékszavakat, nincs megakadás, hezitáció, és kódváltással sem találkozunk. Tényleg ennyivel szebben beszéltek volna régen az adatközlők? Aligha. A különbség a gyűjtés és lejegyzés szemléletmódjában keresendő. Ma a nyelvi dokumentáció nemcsak a nyelv tartós, többcélú rögzítése, hanem a nyelvhasználaté is, amelyen valóban a tényleges nyelvhasználatot értjük. További alapvető különbség, hogy ma elvárás, hogy a lejegyzett szöveg mellett hozzáférhető legyen a hanganyag is, így bárki ellenőrizheti, hogy valóban azt mondta-e a beszélő, mint ami a szövegben szerepel. Ennél fogva a terepmunka nem más, mint

- (1) Adatgyűjtés nyelvi dokumentáció és leírás céljából,
- (2) Adatgyűjtés beszélők közreműködésével.
- (3) Adatgyűjtés olyan szituációkban, amelyekben elvárható, hogy a beszélők természetesen használják a nyelvet.

Ez azt jelenti, hogy nem minősül terepmunkának az introspektív adatgyűjtés, az adatgyűjtés csak írott dokumentumokból és korpuszokból.

A kutatás középpontjában az anyanyelvi beszélő, a „native speaker” áll. Egy dokumentációs projekt megtervezésekor alapvető kérdés, hogy hány és milyen tudású beszélővel való együttműködés tűnik megvalósíthatónak. Ebből az is következik, hogy kulcsfontosságú az adatközlővel kialakított viszony. A kutatás céljaitól, lehetőségeitől függően kell meghatároznunk, hogy hol keressük, mi a szerepük, milyen tulajdonságok szükségesek, továbbá hány és milyen nyelvtudású beszélőre van szükségünk, kell-e

---

<sup>1</sup> Manyisi, hanti, udmurt, komi, mordvin, mari, számi, valamint nyenyec és szölkup.

engedély, és nekünk mint kutatóknak milyen etikai kötelezettségeink vannak a beszélőkkel szemben.

#### 4. A dokumentáció céljai

Vaux és Cooper (1999:17) szerint a terepmunka célja „a lehető legnagyobb mennyiségű adat elicitálása a lehető legrövidebb idő alatt”. A szakirodalomban előfordul, hogy a dokumentációt megkülönböztetik a leíró terepmunkától, mások ezt elvetik azzal, hogy a kettő között a gyakorlatban nagyon nehéz meghúzni a határt. Ebben az értelemben a dokumentáció pusztán a nyelvi adatok gyűjtését jelenti (de Reuse–Chelliah 2011: 15 alapján):

|                      | <b>dokumentációs cél</b> | <b>leíró nyelvészeti cél</b> |
|----------------------|--------------------------|------------------------------|
| <b>szó adatok</b>    | szavak rögzítése         | szótárak                     |
| <b>mondat adatok</b> | mondatok rögzítése       | elemzett mondatok            |
| <b>diskurzus</b>     | szövegek rögzítése       | elemzett szövegek            |
| <b>integrálás</b>    | –                        | grammatikák                  |

A dokumentációs nyelvészet elsődleges céljai így e táblázat harmadik oszlopában olvashatóak, ezek jelenthetik az alapot további célok megvalósítására.

Másodlagos célok közé tartoznak a nyelv megőrzésére, ill. stabilizációjára való törekvések, mint pl. a nyelvi revitalizáció, a megújítás, és a nyelv újratanulása írott források alapján. Revitalizációval akkor érdemes próbálkozni, amikor a nyelvnek van még néhány (tucat) anyanyelvi beszélője (akik jellemzően az idősebb generációk tagjai). Ebben a szituációban a nyelvész feladata a még összegyűjthető nyelvi tudásanyag dokumentálása. Megújításról akkor beszélünk, amikor a nyelvnek már nincs anyanyelvi beszélője, de az embereknek maradt látens nyelvtudása. Ebben a szituációban a nyelvész terepmunkás a nyelvre vonatkozó emlékek összegyűjtésében segíthet, például rokon nyelvi tudás és példaanyag alapján. Visszanyerésről akkor beszélünk, amikor a nyelv már nem része az élő tudásnak, a visszatanítás alapját történeti dokumentumok képezik. Ebben a terepmunkás nem tud célzott segítséget nyújtani. Ami nagyon fontos: a szándéknak valamilyen szinten meg kell lennie az érintett közösségekben is. A revitalizációval kapcsolatos célok együtt jelentkeznek egyéb gyakorlati célokkal – hiszen maga a revitalizáció is alkalmazott terület, és a hozzá kapcsolódó nyelvtechnológiai eszközök kidolgozása (pl. morfológiai elemzők, helyesírás-ellenőrzők, szótárak, párhuzamos korpuszok, fordítóprogramok, appok stb.), amelyek további alkalmazott célok megvalósítását teszik lehetővé (pl. tananyagok létrehozása). További célként szerepelhetnek nem összehasonlító teoretikus célok, összehasonlító elméleti célok (areális, történeti stb.), valamint dialektológiai, szociolingvisztikai, nyelvtörténeti, kulturális célok.

## 5. A nyelvészeti terepmunka történetének jelentősége

A nyelvészeti terepmunka különösen „tapasztalati tudomány”, de a dokumentáció további fázisai esetében is nagy fontossággal bír az elődök tapasztalata. Különösen fontos, hogy az elődök milyen módszerekkel dolgoztak, milyen eredményeket értek el, és milyen hibákat követtek el, és nem utolsósorban az etikai kérdések változása: mivel a terepmunka – csúnya szóval – tárgya maga az ember, az emberhez, a „native speaker”-hez való viszonyulásunk is óriási változáson ment keresztül.

A keresztény misszionáriusok terepmunkája (jellemzően a 15–18. században) a portugál és a spanyol kolonizáció, majd a brit, francia, holland, német gyarmatosítás velejárója volt (más vallások nem voltak „érdekeltek” az ismeretek ilyen típusú terjesztésében). A protestáns vagy éppen katolikus misszionáriusok hosszú ideig éltek a közösségben vagy érintkeztek a közösséggel, így gyakran maguk is megtanulták a nyelvet. Ezek a korai lejegyzések nagyon értékesek és fontosak, még akkor is, ha mai szemmel nézve módszertanilag és nyelvészetileg értelemszerűen ritkán pontosak.

A misszionáriusok tevékenységével némileg átfedésben van az ún. „gentleman scholars” időszak. Ők azok a világi utazók, akik ugyan nem nyelvészek voltak, hanem kereskedők, katonák, utazók, felfedezők, és természetesen ebben az időszakban mind férfi... Az ő elsődleges céljuk nem a nyelvi dokumentáció volt, hanem az, amiért éppen úton voltak, oda, ahová a munkájuk vagy éppen a kényszer hajtotta őket. Ennélfogva a lejegyzésük jellemzően fonemikus lejegyzés (jó vagy éppen rossz „füllel”, ahogy hallották), leírtak annyit és úgy, amennyit és ahogy csak bírtak vagy tudtak.

Régi közhely, hogy terepmunkát bárhol lehet végezni, nem kell feltétlenül messzire elutazni. A mai módszertani tankönyvekben is megemlítik, hogy soknyelvű területeken érdemes „körülnézni” a szociális élet helyszínein, úgymint iskola (különösen ahol internátusrendszer működik), kórház, ahová akár messzi falvakból is beszállítják azokat a betegeket, akiket a lakóhelyükön nem tudnak ellátni, de ilyen helyszínek a múzeumok, sőt a börtönök, régen a rabszolgák közösségei, vagy háborús időszakban a hadifogolytáborok. Klasszikus szemináriumi kérdés, hogy Magyarországon az 1910-es években hol gyűjtöttek finnugor nyelveket. Hát az orosz hadifogolytáborokban. Például Munkácsi Bernát az Esztergom melletti táborban gyűjtött mordvin, udmurt, komi anyagot. A másik példa az 1880-as évek, amikor szamojéd családokat utaztattak Európában, etnográfiai látványosságként, s Budapesten az állatkertben (!) szállásolták el őket. A magyar tudósok, köztük pl. Budenz József, szinte sorban álltak, hogy tanulmányozhassák őket. Aztán a fordított eset, amikor a kutatót küldik akarata ellenére messzi vidékre: Waldemar/Vladimir Bogorast (1865–1936) és Waldemar Jochelsont (1852–1937), akiket forradalmi tevékenységük miatt Szibériába száműztek az orosz cári időkben, és akik végeztek szibériai gyűjtéseket többek között a csukcsok, a jukagirok



és az eszkimók között, majd a későbbiekben már amerikai támogatással folytatták munkájukat.

A mai nyelvészeti terepmunka közvetlen előzményeként az amerikai strukturalistákat kell említeni, az ő módszereiket az 1960-as évektől kezdődően a Moszkvai Állami Egyetem kezdte átvenni, és indította el azt a máig tartó gyakorlatot, hogy a nyelvészeti képzésnek alapvető eleme a terepmunka, és ez az uráli nyelvek dokumentációja szempontjából is nagy jelentőségű, hiszen éveken keresztül gyűjtöttek így uráli nyelvi anyagokat.

## 6. A veszélyeztetett uráli nyelvek dokumentációja

Nem részletezve, de nem is megfélekezve arról, hogy az uráli nyelvek dokumentációjának, különösen az oroszországi őshonos uráli nyelvek esetében több évszázados hagyománya van, s amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha a mai dokumentációs tevékenységet elemezzük. Most csak azokat említjük meg a teljesség igénye nélkül, amelyek beleillenek napjaink dokumentációs mainstreamjébe.

A globális, azaz nem egy-egy régióra vagy nyelvcsoporra fókuszáló támogató szervezetek közül az elmúlt években a legjelentősebb szerepet a DOBES és a HRELP játszotta, melyek támogatásával számos kis uráli nyelv dokumentációja is megvalósulhatott, illetve jelenleg is folynak ilyen projektek. Ezek a nyelvek: kola számi (DOBES, Michael Rießler), enyec és erdei nyenyec (HRELP, Florian Siegl), enyec (HRELP, Andrej Sluinszkij és Oleszja Hanyina), tundra nyenyec (HRELP, Tapani Salminen és Irina Nikolaeva), manysi (HRELP, Székely Gábor), keleti hanti és déli szölkup (HRELP, Balthasar Bickel és Andrej Filcsenko).

Természetesen egy-egy nemzeti kutatási alap is támogat számos dokumentációs projektet vagy olyan projektet, melynek része a terepmunka vagy a dokumentáció egy másik stádiuma (pl. annotált nyelvi korpusz építése), így a finn KONE, az orosz Akadémia, vagy éppen a magyar OTKA. Utóbbira jó példa a Nganaszan nyelv számítógépes morfológiai elemzője (Wagner-Nagy Beáta, Várnai Zsuzsa), vagy Ruttkay-Miklián Eszter hanti nyelvet és kultúrát érintő projektjei.

Ezen projektek számos eredményt produkáltak/produkálnak, függően a kitűzött céloktól és lehetőségektől. Ha pusztán a deskriptív nyelvészeti célokat nézzük, akkor ki lehet emelni a leíró nyelvtanokat (Siegl 2013; Nikolaeva 2014; Rózsanskij 2011), Eredményként szaktanulmányok, modern nyelvészeti elméleti keretben tisztázott grammatikai kérdések, tipológiai szempontú elemzések, tanulmánykötetek jelennek meg. Az uráli nyelvek kutatása egyre inkább kilép a hagyományos keretből, és az általános nyelvészet porondján is megmutatják magukat, s ebben ezeknek a projekteknek fontos szerepe van.

A leíró (deskriptív) nyelvtanok az elsődleges forrást jelentik egy adott nyelvhez. A világ több ezer nyelvének jelentős része nem rendelkezik pontos és részletes leírással. Egy leíró nyelvtan a leglátványosabb gyümölcse egy dokumentációs projektnek, ugyanakkor a legnehezebben beérő gyümölcs is egyben: hatalmas kihívás, és gyakran több évtizedes dokumentációs tevékenység áll mögötte. Ennek oka, hogy egy nyelvten a nyelvészek széles közösségének (elméleti nyelvészek, történeti nyelvészek stb.), nyelvtanároknak és a beszélők közösségének készül. Ez azt jelenti, hogy egyszerre kell modernnek lennie és praktikusnak, ezek között kell megtalálni a középutat: figyelembe venni az adott nyelvcsalád leírási hagyományait, tekintettel lenni a tipológiai szempontokra, kiemelni a sajátos jelenségeket, ugyanakkor nyitottnak kell lenni az újszerű elemzésekre. És mindezt közérthető formában és stílusban...

Az egyik legnagyobb nyelvészettel (is) foglalkozó könyvkiadó, a Mouton de Gruyter sorozatában (Mouton Grammar Library) mintegy 70 ilyen nyelvten jelent meg, jelentős része az elmúlt négy évben.

## 7. Gyűjtés, feldolgozás

A mai deskriptív nyelvészeti dokumentációnak leglényegesebb vonása, hogy leírásban, technikában, módszerben egységességre törekszik.

### 7.1. Adatok és korpuszok

A nyelvi dokumentáció azt jelenti, hogy anyanyelvi kompetenciánk sosem lesz az adott nyelv vizsgálatához (természetesen előfordul, hogy egy kis nyelvi közösség valamely tagja nyelvesszé válik, de általában ez a ritkább eset). A boasi időkhöz képest – melynek szemlélete sokáig tartotta magát – nagyjából úgy lehet tömören megfogalmazni, hogy MINDEN (KIMONDOTT) ADAT FONTOS. Mivel a dokumentációs nyelvészet legfontosabb célja, hogy a (fel)használók széles csoportjainak készítsen elsődleges adatokat, így nincsenek kulturális vagy történeti szempontból „fontos” dokumentumok vagy adatok!

A korpuszadatoknak Himmelmann (2006) szerint háromféle típusa van: (1) Kommunikációs események. Lehetőleg tartalmazza a hétköznapi nyelvhasználat minél több területét. Lehetnek dialógusok, elbeszélések, élettörténetek stb. (2) Elicitált adatok. Standard szólisták, tematikus szólisták, kérdőívvel lekérdezett mondatokból kinyert adatok, paradigmák. (3) Elemző beszélgetések, amelyeket a kutató irányít.

Milyen a jó a korpusz? Woodbury hat szempontot sorol fel (2003: 46–47):

- (1) változatos: mindenféle tartalmú és műfajú nyelvi mutatóanyagot tartalmazzon;
- (2) nagy: a digitális korpusz terjedelmes, és tartalmazhat képet, hangot, filmet, szöveget;

- (3) folyamatban lévő, megosztott és opportunistá: bármikor és bármivel bővíthető legyen;
- (4) transzparens: a korpuszt úgy kell strukturálni, hogy az más kutatók számára is használható legyen;
- (5) megőrizhető és szállítható: oly módon kell előállítani, hogy biztosítva legyen a hosszú távú megőrzés;
- (6) etikus: a gyűjtés és az elemzés során tekintettel kell lenni az etikai elvekre, ez vonatkozik a használatra és a hozzáférésre is.

## 7.2. Metaadatok

A metaadatolás az egyik legfontosabb, de – főleg kezdő terepmunkások esetében – a leginkább elhanyagolt tevékenység, mivel egy-egy körülményről nem biztos, hogy a gyűjtés pillanatában azt gondoljuk, hogy „egyszer majd még fontos lehet”, vagy „majd felírom, ha majd hazamentem”. A metaadat egyfajta információcsomag, tulajdonképpen adat az adatról. A metaadatok legfontosabb csoportjai:

- (1) katalogizálást segítő: az adat azonosításához hasznos információk, pl. nyelvi kód, fájlazonosító, a felvétel körülményeinek adatai (hely, dátum stb.), a beszélő adatai stb.;
- (2) leíró: az adat típusához szolgáló információk, pl. összefoglaló a file tartalmáról;
- (3) szerkezeti: a file szerkesztésének módja, ami lehet speciális, pl. egy adott szöveg egy kétnyelvű szótár;
- (4) technikai: milyen típusú szoftver szükséges a dokumentum megjelenítéséhez, adatok a formátumról, az adatok megőrzése/tárolása;
- (5) adminisztratív: „munkabejegyzések” (pl. utolsó mentés, szerző, morális jogok, terjesztési, hozzáférési megszorítások).

## 7.3. Eszközök

A mai dokumentációs nyelvészetnek rendkívül fontos eleme a nyelvtechnológiai, korpusznyelvészeti háttér, ebben az értelemben az egységesség a kompatibilitásra is vonatkozik: lehetőleg ugyanolyan szoftverrel, ugyanolyan formátumban dolgozzuk fel anyagainkat (ezt bizonyos támogató szervezetek elő is írják). Aki húsz évvel ezelőtt is járt már terepre, és próbált adatbázist, korpuszt építeni régen és mai szoftverekkel, az tudja igazán értékelni, hogy milyen az, amikor akár már a helyszínen egyszerűen és gyorsan tudja lejegyezni, elemezni és rendszerezni anyagát.

A dokumentációs szoftverek célja a munka leegyszerűsítése, felgyorsítása és az elérhetőség, közzététel megkönnyítése. Ez nem azt jelenti, hogy magát az elemzési/annotálási műveletet automatizáljuk.

A rendelkezésre álló ingyenes dokumentációs nyelvészeti szoftver kínálat széles, és a dokumentáció céljait tekintve sokszínű.

Ezért a nagy „kiszolgáltatók” mindezekre előírják, ugyanakkor ingyenessé teszik, maguk fejlesztik a szoftvereket. Ebben élenjár a SIL (SIL International, [www.sil.org](http://www.sil.org)) és a TLA, a régi-új DOBES archívum (The Language Archive, <https://tla.mpi.nl/>). Szöveg-lejegyzésre fordítással, lexikális és morfológiai annotációra a Toolbox és a Flex a legelterjedtebb, fonetikai vizsgálatokhoz a Praat, komplexebb hang- vagy videoanyag elemzéséhez az ELAN, s a sort még hosszan lehetne folytatni. A lényeg, hogy ebben is igaz a mondás: a gyakorlat teszi a mestert. Egy-egy programmal való ismerkedés hosszú időt vehet igénybe, viszont ha az ember kellő gyakorlatot szerez, akkor az nagyon nagy mértékben megkönnyíti a munkáját.

## 8. Végezetül...

...amit ki kell emelni: úgy tűnik, hogy a dokumentációs nyelvészet újabb kihívások elé néz. Manapság a hangsúly a terepmunkáról, a gyűjtésről kezd eltolódni a feldolgozás, tárolás és archiválás felé. Az elmúlt években óriási mennyiségű adatot gyűjtöttek a kutatók és terepmunkások, amely gyűjtéseknek a mai napig csak töredéke vált hozzáférhetővé. Egyfelől ezt a folyamatot kell felgyorsítani, másfelől a tárolásnak és disszeminációnak megint csak személyi, anyagi és technikai konzekvenciái vannak, amivel nagyon nehéz a lépést tartani.

## Hivatkozások

- Boas, Franz 1917. Introduction. *International Journal of American Linguistics* 1:1–8.  
Reprinted in Franz Boas: Race, Language and Culture, Franz Boas (ed.), 199–210. Chicago: The University of Chicago Press.
- de Reuse, Willem J. – Shobhana L. Chelliah 2011. *Handbook of Descriptive Linguistic Fieldwork*. Dordrecht – Heidelberg – London – New York: Springer.
- Dryer, Matthew S. 2006. Descriptive theories, explanatory theories, and Basic Linguistic Theory. In Felix K. Ameka – Alan Dench – Nicholas Evans (szerk.) *Catching Language. The Standing Challenge of Grammar Writing*. Berlin: Mouton de Gruyter. 207–234.
- Evans, Nicholas – Alan Dench 2006. Introduction: Catching language. In Felix K. Ameka – Alan Dench – Nicholas Evans (szerk.) *Catching Language. The Standing Challenge of Grammar Writing*. Berlin: Mouton de Gruyter. 1–40.
- Himmelman, Nikolaus P. 2006. Language documentation: What is it and what is it good for? In Jost Gippert – Nikolaus P. Himmelman – Ulrike Mosel (szerk.) *Essentials of Language Documentation*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 1–30.

- Hale, Ken – Michael Krauss – Lucille J. Watahomigie – Akira Y. Yamamoto – Colette Craig – LaVerne Masayesva Jeanne – Nora C. England 1992. Endangered languages. *Language* 68:1–43.
- Hyman, Larry M. 2001: Fieldwork as a state of mind. In Paul Newman – Martha Ratliff (szerk.) *Linguistic Fieldwork*. Cambridge: Cambridge University Press. 15–33.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. (Mouton Grammar Library 65.) Berlin – Boston: De Gruyter Mouton.
- Rozsanszkij, Fedor [Рожанский, Фёдор] 2011. *Современный водский язык. Тексты и грамматический очерк*. I–II. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Siegl, Florian 2013. *Material on Forest Enets, an Indigenous Language of Northern Siberia*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 267.)
- Simons, Gary F. – M. Paul Lewis 2013. The world's languages in crisis: A 20-year update. In Mihás, Elena – Bernard Perley – Gabriel Rei-Doval – Kathleen Wheatley (szerk.) *Responses to language endangerment. In honor of Mickey Noonan*. (Studies in Language Companion Series 142.) Amsterdam: John Benjamins. 3–19.
- Vaux, Bert – Justin Cooper 1999: *Introduction to Linguistic Field Methods. Coursebooks in Linguistics*. Muenchen: LINCOM.
- Woodbury, Anthony C. 2003. Defining documentary linguistics. In Peter K. Austin (szerk.) *Language Documentation and Description, Vol. 1*. London: School of Oriental and African Studies. 35–51.
- Woodbury, Anthony C. 2011. Language documentation. In Peter K. Austin – Julia Sallabank (szerk.) *The Cambridge Handbook of Endangered languages*. Cambridge: Cambridge University Press. 159–186.

**SZÉCHENYI**



MAGYARORSZÁG  
KORMÁNYA

**Európai Unió**  
Európai Szociális  
Alap



**BEFEKTETÉS A JÖVŐBE**